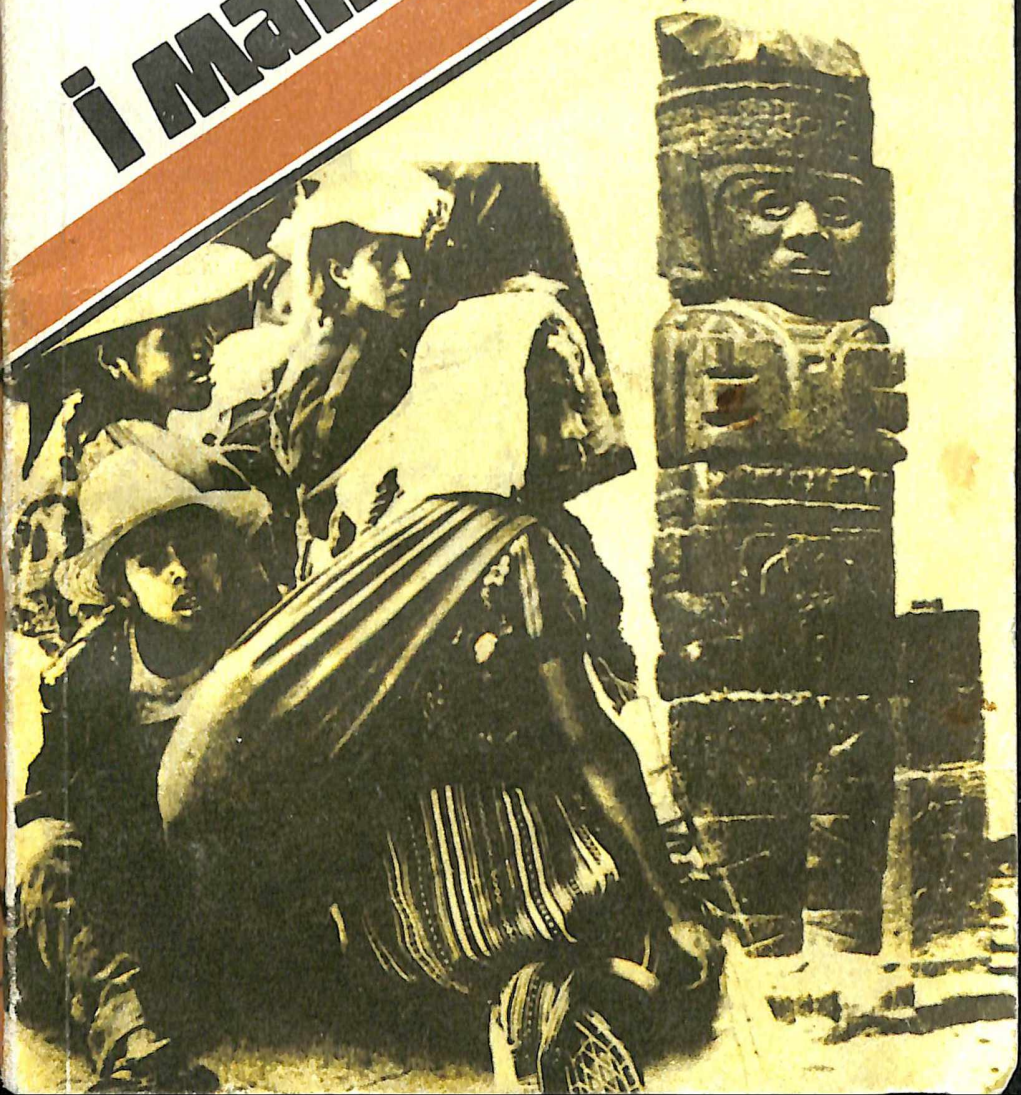
Між минулим і майбутнім

Б. І. Гуменюк

15.11.92 м. Полтава
Київ

Б. І. Гуменюк

Між минулим і майбутнім

ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА КРАЇН «ТРЕТЬОГО СВІТУ» НАПЕРЕДОДНІ XXI ст.

КИЇВ
«ОСВІТА»
1991

ББК 66.2(07)
Г94

Гуменюк Б. І. Між минулим і майбутнім: Штрихи до портрета країн «третього світу» напередодні XXI ст.— К.: Освіта, 1991.— 174 с.

У книжці популярно, з врахуванням шкільної програми з курсу новітньої історії розповідається про сьогодення країн «третього світу», зокрема екологічну проблему, боротьбу народів «зони розвитку» проти гонки озброєнь, «інформаційного неоколоніалізму», за мир, справедливий міжнародний економічний порядок та ін.

Для старшокласників.

Гуменюк Б. И. Между прошлым и будущим: Штрихи к портрету стран «третьего мира» накануне XXI ст.— К.: Освіта, 1991.— 174 с.— На укр. яз.

В книге популярно, с учетом школьной программы по новейшей истории рассказывается о сегодняшнем дне стран «третьего мира», в частности — об экологической проблеме, борьбе народов «зоны развития» против гонки вооружений, «информационного неоколониализма», за мир, справедливый международный экономический порядок и др.

Для старшеклассников.

Рецензент: канд. іст. наук *М. Д. Несук*

Редактор *В. М. Мурзіна*

Г $\frac{4802010000-201}{M210(04)-91}$ 384—92

ISBN 5-330-01870-6

© Б. І. Гуменюк, 1991

ПРО ЩО ЦЯ КНИЖКА

«Третій світ». Коли вживається цей термін, то, як правило, в уяві постає строкате мереживо політичної карти світу, виткане із десятків країн Азії, Африки та Латинської Америки. Ці країни ще прийнято узагальнено називати країнами, які звільнилися, або країнами, що розвиваються.

Проте, якщо бути дуже прискіпливим, то, на наш погляд, жодна з цих назв не бездоганна з точки зору логіки. Адже дійсно, у вдумливого читача може виникнути запитання: а чи є на планеті країна, яка не розвивається взагалі? Навіть якщо її економіка деградує, усе одно країна не стоїть на місці, хоч її розвиток і відбувається зі знаком мінус. Можна навести і такі аргументи: мовляв, хіба Сполучені Штати Америки, Китай чи Угорщина — це країни, які не розвиваються?

І дійсно, якщо звернутися до історичного минулого будь-якої країни на Землі, то виявиться, що кожний народ на певному етапі свого розвитку досягав національного, політичного або соціального визволення. Вікова історія кожного народу, кожної нації — це чергування революційних злетів з періодами уповільненого розвитку або навіть застою, це значні перемоги і не менш значні поразки, що і становлять основний зміст історичного розвитку.

І все-таки країни, що розвиваються, «третій світ», як специфічна, окрема і водночас невід'ємна частина сучасної людської цивілізації існує!

Уявімо собі гігантський транскосмічний експрес під назвою «Людство», який невпинно наближається до рубіжної станції — XXI ст. Не всі його вагони, згідно законів динаміки, одночасно підійдуть до цієї символічної зупинки, щоб, відмітившись на ній в якусь невловиму мить, рухатись далі по незвіданих коліях третього тисячоліття. Істотно вони різнитимуться і за чисельністю пасажирів, і за їх складом, і за рівнем комфортабельності тощо, але попри їх відмінність, а можливо, і разючу несхожість, руха-

тимуться вони у Просторі і Часі в одному напрямку, прагнучи досягнення спільної кінцевої мети — Миру, Демократії, Свободи та Щастя для всіх народів.

Переважну кількість місць у цьому дивовижному експресі займають народи країн Азії, Африки та Латинської Америки. Переважну тому, що сьогодні це дві третини людства, це 128 країн із 160 членів світового співтовариства.

У перебігу головних подій сьогодення — у розвитку світового економічного господарства, у складному політичному житті, у військових конфліктах — «третій світ» посідає специфічне місце. Це пояснюється тим, що країни Азії, Африки та Латинської Америки протягом XVII—XIX ст. у процесі активної колоніальної експансії капіталу, зростання великої промисловості у країнах Західної Європи та Північної Америки, тобто за часів, коли історія, за визначенням К. Маркса, переставала бути локальною і перетворювалась у всесвітню [1], формувалися в особливу міжнародно-політичну та соціальну спільність. Остаточно ця спільність склалася на рубежі XIX—XX ст.

Колоніалізм буквально вогнем та мечем утягнув залежні країни Азії, Африки та Латинської Америки у хід всесвітньої історії, перетворив їх на периферію світового капіталізму.

Такий крутий поворот на шляху самостійного оригінального розвитку трьох континентів спричинив найрізноманітніші за суттю та вагомістю наслідки. Одним із цих значних, непересічних результатів було формування у народів «третього світу» своєрідної суспільної свідомості, соціально-культурних, морально-політичних цінностей, які згодом склалися в окрему багатогранну самобутню концепцію — ідеологію національно-визвольного руху. Першою її фазою була ідеологія антиколоніальної боротьби. Її засновниками, теоретиками-проповідниками і першими видатними практиками були Хосе Марті, Махатма Ганді і Франс Фанон. Їх по праву називають апостолами ідеології визволення. Вони представляють різні регіони, різні періоди і різнобарвні течії антиколоніальної боротьби Латинської Америки, Азії та Африки.

---

[1] Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 3.— С. 42.

Головним у світогляді видатного представника кубинського народу кінця XIX ст. Хосе Марті було непереборне прагнення добитись незалежності Куби від економічного, політичного та духовного гноблення з боку іспанських колонізаторів.

На останньому — духовному визволенні — Хосе Марті особливо наголошував. Він зазначав: «Історія Америки з часів інків до наших днів має викладатися так, щоб її знали назубок, хай навіть за рахунок грецьких архонтів. Наше минуле для нас дорожче античності. Воно нам необхідніше. Наші політичні діячі повинні замінити чужоземних політиків. Нехай живець світової культури прищепиться до наших республік (латиноамериканських.—*Авт.*), стовбуром дерева повинні бути наші народи».

На початку XX ст. надзвичайно широкого поширення у світі, особливо у країнах Сходу, набули ідеї Махатми Ганді. Згодом вони трансформувалися в цілий філософський напрям — гандизм. Соціальним ідеалом Ганді було створення суспільства загального добробуту, а методом досягнення цієї мети — принцип ненасильственого опору. Слід підкреслити, що головне в його теоретичній спадщині полягає саме в цьому принципі, який не настільки простий і, так би мовити, одноклітинний, як може здатися на перший погляд. Цей принцип — окрема філософська концепція. Він означає не примітивний, ненасильственний опір, пасивне ставлення до історичного процесу, до долі народу, власного буття, а передбачає перш за все здатність протиставити «грубій матеріальній силі силу духу, силу інтелекту, силу свого світогляду». Згідно з вченням Махатми Ганді, перемога «духу над матеріальною силою» у ході національно-визвольної боротьби є вищим апофеозом цієї боротьби і гарантією необоротності досягнутих результатів.

Рушієм розвитку антиколоніальної ідеології визволення в середині XX ст. стали погляди Франса Фанона — представника Африканського континенту. Розкриваючи процеси гноблення колоніалізмом національної культури поневолених народів, він розглядав боротьбу за національне визволення, з одного боку, як культурно-творчий рух, а з іншого,— як єдиний шлях і засіб врятування і відродження національної культури, національної духовності.

Навіщо наводяться ці приклади із філософської скарбниці найавторитетніших лідерів національно-визвольного руху афро-азіатського та латиноамериканського континентів? По-перше, аби читач відчув, що «третій світ», країни Сходу — це, по суті, щедре джерело інтелектуальної та моральної сили, з якого Людство ще не раз черпатиме різноманітні політичні ідеї, духовні цінності та орієнтири для різнобічного самовдосконалення, а, по-друге, щоб саме цим зазначити головну специфічну рису сучасного «третього світу». Вона полягає в тому, що, якщо оцінювати економічне та політичне становище переважної більшості країн Азії, Африки та Латинської Америки наприкінці XX — на початку XXI ст., то його з усіма підставами можна охарактеризувати одним словом — з а л е ж н і с т ь: політична, фінансова, господарська, військова та інша залежність від провідних імперіалістичних країн Західної Європи, Сполучених Штатів Америки та Японії.

А от їхня культурна та ідейно-філософська самобутність є тією чарівною перетинкою, яка і відокремлює, визначає країни «третього світу» саме як «третій світ» з його оригінальністю та неповторністю і, водночас, з'єднує його з усією людською цивілізацією.

Історія «третього світу» — це невід'ємна частина всесвітньої історії. На її розвиток, повороти, спади та піднесення справляли вплив події загальнолюдського значення, але безперечно, що найбільшою мірою її визначали такі колосальні політичні та соціально-економічні «вибухи» в історії людства, як Велика французька буржуазна революція і Велика Жовтнева соціалістична революція.

Перша своєю перемогою та ходою сприяла розпаду феодально-монархічної Європи, дала «зелене світло» не тільки промисловому, технологічному (це — заслуга переважно англійської, кромвелівської революції середини XVII ст.), а й політичному розвитку нового суспільства. Іншими словами, започаткувала капіталістичний лад.

Жовтнева революція відкрила якісно нову еру в історії людства. Незважаючи на всі його недоліки та відхилення від академічної, кабінетної теорії класиків наукового комунізму (адже новий лад народжувався в умовах пекельного опору та безкомпромісної боротьби зі старим ладом), соціалізм — це реаль-

ний фактор сьогоднішнього широкомасштабного світу (автор має на увазі існування і «шведської» моделі соціалізму, і «іспанської», і «китайської», і «гайанської», і «кубинської» тощо). Теорія і практика перебудови в нашій країні, нове політичне мислення саме і покликані якнайшвидше і ефективніше позбутись як «родимих плям капіталізму», так і фальшивих, паперових досягнень «радянської» адміністративно-командної моделі соціалізму.

Багато в чому суперечливий, але водночас і позитивний внесок Великого Жовтня у розвиток цивілізації другої половини XX ст. не можна не визнавати як факт. Хоч безперечно, що в основі розпаду ганебної колоніальної системи імперіалізму була героїчна, тривала, сповнена внутрішнього драматизму боротьба прогресивних сил трьох континентів, нестримно-стимулюючий вплив на національно-визвольний рух народів країн Азії, Африки та Латинської Америки справила і Велика Жовтнева соціалістична революція в Росії.

Травень 1945 р. також знаменував собою рубіж надзвичайного значення в боротьбі і перемозі прогресивних сил світу над реакцією: саме на уламках фашистських режимів у Європі та Азії, як тепер особливо чітко видно з висоти пройденого шляху, було закладено політичні підвалини суверенності сучасних країн «третього світу».

Добившись політичної незалежності, народи колишніх колоній та напівколоній відкрили нову сторінку своєї історії. Почалась відповідальна епоха самостійного існування і водночас виникли притаманні їй турбота та занепокоєність за власну долю. Роздуми та програми, які ще вчора були справою окремих політичних керівників-мислителів, стали невід'ємною складовою державної практики, ідеології масових рухів.

Естафету антиколоніальної, національно-визвольної боротьби епохи здобуття переважною більшістю країн Азії, Африки та Латинської Америки (басейн Карибського моря) політичної незалежності на початку 60-х років було підхоплено такими видатними борцями і активними реформаторами на трьох континентах, як Фідель Кастро та Ернесто Че Гевара, Дж. Неру та Сукарно, Гамаль Абдель Насер та Кваме Нкрума.

На межі 50—60-х рр. час владно поставив перед народами «третього світу» завдання: не упустити історичного шансу стати повноправними членами світового співтовариства, інакше роль Попелюшки у відносинах з розвинутими країнами Західної Європи, Північної Америки, з усіма колишніми метрополіями може довічно за ними закріпитися в репертуарі історичного дійства.

Саме в цей час у світовій політичній термінології вперше з'явилися поняття «країни третього світу», «третій світ», «третій шлях розвитку». Їх вживали політичні діячі, дипломати, журналісти-міжнародники, дедалі частіше почали вони звучати з уст військових стратегів та ін.

Завдання полягало не стільки в тому, щоб знайти власне місце в світовій економіці, у цьому відношенні країни «третього світу», як вже зазначалося, були істотно обмежені у виборі дій, можливості маневру. Їх місце досить жорстко фіксувалося колоніальною спеціалізацією в системі міжнародного поділу праці та світових економічних і фінансових відносин. Попереду був довгий і неймовірно важкий шлях перебудови колоніальної структури економіки, створення самостійного сучасного національного господарства, боротьби за економічну рівноправність. (Слід зазначити, що більшістю країн Азії, Африки та Латинської Америки цей шлях не подолано і досі.)

Інакше відбувалося у сфері міжнародних відносин: здобуття національної державності, юридичної самостійності відкривало широкі можливості для власного курсу на міжнародній арені, визначення місця в системі політичних відносин сучасного світу.

Щоб самовизначитись, а потому зміцнити свої позиції, необхідно було чітко уявляти тенденції та перспективи історичного розвитку, ту роль, яку може в ньому відіграти країна — слабка з точки зору економіки і військової оснащеності, а отже, неминуче залежна від сильніших, індустріально розвинутих країн. Не треба бути великим провидцем, щоб зрозуміти, що таку якісну слабкість можна було частково компенсувати кількісною стороною, додаванням існуючих потенціалів, об'єднанням зусиль усіх країн Азії, Африки та Латинської Америки, незважаючи на всю їх економічну, політичну й ідеологічну строкатість.

Так, на початку 60-х рр. було дано поштовх народженню принципово нової зовнішньополітичної концепції та її практичній реалізації — Руху неприєднання, у якому об'єднані майже всі країни Азії, Африки та Латинської Америки — колишні колонії, і який перетворився в могутню і авторитетну силу сучасності в боротьбі за мир, роззброєння, створення всеосяжної системи міжнародної безпеки.

Нині людство перебуває на порозі XXI ст. Яким воно увійде у третє тисячоліття? Яким у нього увійде і як житиме значна частина населення нашої планети — народи країн Азії, Африки та Латинської Америки?

Слід відразу зазначити, що автор не ставить собі за мету бездоганно і повно зобразити всі суспільно-економічні та зовнішньополітичні процеси, притаманні «третьому світу». Проте, оповідаючи про пріоритетні, найпекучіші проблеми його сучасного буття — гонку озброєнь, екологічну кризу, продовольчу проблему та ін., він розраховує на відомий «ефект мозаїки», коли окремі, фрагментарні частини, підібрані за певною системою, дадуть можливість відтворити більшменш загальну картину «третього світу» напередодні XXI ст. і сподівається, що цей задум йому вдалося здійснити.

«ЧЕТВЕРТИЙ СВІТ» СЬОГОДНІ

Едикт короля Едуарда IV.— Природа мстить за «перемоги» над нею.— Бізнес не знає перешкод.— Загибель тропічних лісів. — Наступ «пасовищної лихоманки».— Екологія і наука.

Що ж таке «четвертий світ»?

Відповідь на це запитання можна дати відразу, а от детально ознайомитися з головними параметрами та специфічними рисами цього світу читач зможе тоді, коли дочитає розділ до кінця.

Термін «четвертий світ» з'явився в науковій та політологічній літературі на початку 80-х років. Його «батьками» були фахівці, які працюють у ведучих транснаціональних корпораціях Заходу. Це поняття включає перш за все ті країни Азії, Африки та Латинської Америки, на територію яких винесено із колишніх метрополій найшкідливіші промислові виробництва — металургію, нафтохімію, виробництво мінеральних добрив тощо та поховання у спецмогильниках шкідливих відходів переробки урану, інших радіоактивних речовин та ін. Принциповою ознакою «четвертого світу» є те, що деструктивні екологічні процеси, руйнування живої природи, активізація наступу пустель, загибель лісів, посилення ерозії грунту, забруднення, обміління та пересихання річок та ін. практично пущено на самоплин. У «четвертому світі» з багатьох об'єктивних причин, про які йтиметься далі, майже нічого не робиться для врятування навколишнього середовища, що, звичайно, сприяє наближенню глобальної екологічної катастрофи.

Безперечно, що сьогодні — наприкінці XX ст.— «частинки» «четвертого світу», деякі з перелічених його основних прикмет наявні у будь-якій країні світу — і в Швейцарії, і в Японії, і в нашій країні... Проте з точки зору географічного розташування і з огляду зазначеної сутності до «четвертого світу» перш за все належать колишні колонії, країни, які й до цього часу перебувають у системі розгалуженої залежності від індустріально розвинутих держав.

Про «четвертий світ» можна сказати і коротше. Ці країни — своєрідні жертви сучасної науково-технічної революції (НТР).

Як відомо, НТР містить не тільки позитивні, а й негативні можливості. Вона, безумовно, полегшила життя людини, зробила його комфортабельнішим, захищенішим від примх природи, проте, з другого боку, тиск на навколишнє середовище, як наслідок дії НТР, поставив під загрозу існування і живої природи, і життя самої людини.

Ця двояка сутність НТР проявилася навіть у мовній практиці людства. Так, наприклад, якщо на початку 60-х рр. у світову лінгвістику буквально на космічній швидкості увірвалися такі слова, як «супутник», «лунохід», «комп'ютер» і, здавалося, що людство впритул підійшло до тих чарівних дверей, за якими, як у казці про Буратіно, знаходиться розв'язання всіх одвічних його проблем, то всього п'ятнадцять — двадцять років тому з'явилися спецтерміни, що відобразили такі нові реальності — «пестициди», «нітрати», «підвищений рівень радіації», «кислотні дощі», «екологічні проблеми» тощо. Мрія людини — бути володарем світу в гармонійному співіснуванні з природою, стала віддаленішою, ніж будь-коли раніше.

Тільки за останні 30—40 рр. безповоротно зникло багато видів тварин та рослин, кислотні дощі призвели до окислення грунтів і загибелі лісових масивів у Західній Європі та Північній Америці. У наслідок дії технологічних відходів змінився видовий склад флори та фауни в багатьох водоймах північної та південної півкуль.

Порушення екологічної рівноваги спричиняється не тільки забрудненням навколишнього середовища, а й ліквідацією усталених екологічних зв'язків і законів. Наприклад, гребля перетинає шлях міграції риби, який виробився протягом століть, або й тисячоліть, трансконтинентальний трубопровід перепиняє шлях міграції оленів, вирубування лісів веде до обміління та занапащення річок.

Таким чином, ставлення людини до природи наприкінці XX ст. набуло загрозливо-суперечливого характеру, хоча сама проблема людина — природа існує від часу зародження людської цивілізації.

Ще громадяни Стародавнього Риму скаржилися на забруднення води в Тібрі, а афіняни — на забруднення акваторії порту Пірей, куди заходили кораблі з усієї Ойкумени, тобто території Землі, населеної людьми. Римські переселенці у провінціях північної Африки на території зруйнованого Карфагену (сучасний Туніс) потерпали від зниження родючості земель унаслідок ерозії грунту. А видатний російський вчений М. В. Ломоносов ще у XVIII ст. закликав підтримувати чистими воду і повітря, такі необхідні для життя людини.

Першим законом про охорону наколишнього середовища вважається едикт англійського короля Едуарда I (1273 р.), яким заборонялося опалювати кам'яним вугіллям житла у Лондоні. За звичаями того часу, порушення королівського указу каралося смертю.

До XVIII ст. основною причиною забруднення природи були побутові стічні води, а також продукти згоряння палива, що застосовувалось для опалення: окис та двоокис вуглецю, сажа, попіл, а також сірчаний ангідрид у районах, де використовувалось кам'яне вугілля. Нагромадження відходів у той час істотно ще не впливало на загальну екологічну ситуацію.

Інтенсивний негативний вплив на навколишнє середовище почався із розвитком капіталізму, здійсненням промислового перевороту в техніці та технологічних операціях. Після винаходу парової машини промисловість поступово перетворюється в основне джерело забруднення, оскільки помітно зростає кількість використовуваного палива.

Розвиток чорної металургії спочатку на деревному вугіллі, а потім на коксі спричинив значне забруднення атмосфери. У зв'язку з розширенням мережі залізниць свій солідний «внесок» у руйнування нормальних відносин між людиною та природою робить транспорт. Кількість інгредієнтів-забруднювачів невпинно зростає разом із збільшенням їх загального обсягу.

З появою двигунів внутрішнього згоряння та великих теплових електростанцій, а також з прогресуючим розвитком хімічної промисловості якісний склад забруднювачів суттєво змінився. У повітряний басейн стала викидатися значна кількість окису азоту, сполук свинцю та ртуті, аміаку, сірководню, бензо-

пірену та ін. Водойми річок, озер, морів дедалі більшою мірою наповнювалися найрізноманітнішими хімічними сполуками...

Капіталізм буквально очманів від «перемог» над природою, коли пролунали пророчі слова Ф. Енгельса: «Проте не будемо надто захоплюватися нашими перемогами над природою. За кожну таку перемогу вона нам мстить. Кожна з цих перемог має, правда, в першу чергу ті наслідки, на які ми розраховували, але в другу і третю чергу зовсім інші, непередбачені наслідки, які дуже часто знищують значення перших. Людям, які в Месопотамії, Греції, Малій Азії і в інших місцях викорчовували ліси, щоб здобути таким шляхом орну землю, і не снилось, що вони цим поклали початок теперішньому запустінню цих країн, позбавивши їх, разом з лісами, центрів скупчення та зберігання вологи» [1].

Своїм споживацьким ставленням до природи, грубим втручанням в основоположні закони її розвитку та існування людина породила широкомасштабні екологічні проблеми, які загрожують нині усьому живому на Землі.

Тільки за 80-ті рр. XX ст. із надр планети було видобуто більше корисних копалин, ніж за всю історію цивілізації, починаючи з епохи палеоліту. Понад половину добутої за цей період руди, більше двох третин нафти, природного газу, калійних солей, фосфоритів, три чверті бокситів, тобто переважну частину корисних копалин, за підрахунками вчених, було взято із Землі за 20 років — з 1960 по 1980 рр. І, на жаль, лише 10 % цієї сировини перетворюється на готову продукцію. Інші 90 % — це відходи, що забруднюють біосферу. Проте видобуток корисних копалин подвоюється кожні 15 років. Монблани відходів — невже такий пам'ятник спорудить собі цивілізація на фініші XX ст.?

Щорічно в результаті спалювання вугілля та інших речовин в атмосферу потрапляє 20 млрд тонн двоокису вуглецю. Щорічно в річки скидається біля 160 $м^3$ промислових стоків, у грунт потрапляє понад 500 млн тонн мінеральних добрив і приблизно 3 млн тонн отрутохімікатів, третина яких змивається поверхневими водами у водойми.

---

[1] Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 20.— С. 462.

Найбільша італійська річка По вмирає. Про це заявили італійські екологи, обстеживши її вздовж усієї течії. У район дельти, де По закінчує свій шлях, вона щорічно переносить 27 млн тонн небезпечних для живої природи речовин. Виникла загроза інфекційного зараження всього басейну Адріатичного моря, куди По несе свої смертоносні води.

У знаменитому Віденському лісі загинула сосна, яка була своєрідним символом відомого на весь світ лісу, оспіваного великим Йоганом Штраусом. Що ж з нею трапилось? Те ж саме, що і з самим лісом: над «зеленими легенями» австрійської столиці, що оточують місто з півночі на захід, нависла загроза загибелі. Протягом ось вже багатьох років в Австрії б'ють тривогу з приводу вимирання лісів. Зелені масиви займають близько 44 % території країни, і більше 30 % їх уражено різноманітними хворобами. Головні винуватці лиха — індустріальні концерни, які щорічно викидають в атмосферу до 680 тис. тонн шкідливих речовин. Ці речовини є основою кислотних дощів, які випадають на землю і завдають непоправної шкоди усьому живому.

Непроста екологічна ситуація склалася і в СРСР. За підрахунками фахівців, в атмосфері понад п'ятдесяти міст країни концентрація двоокису вуглецю в середньому в 2—3 рази перевищує норму. У повітрі багатьох міст виявлено фенол, аміак, фтороводень та хлороводень, сірководень та багато інших токсичних хімічних сполук. Так, згідно з офіційними повідомленнями, у Києві в 1989 р. підприємствами міста було викинуто в повітря понад 20 тис. тонн оксидів азоту, майже 20 тис. тонн сірчаного ангідриду, понад 5 тис. тонн оксиду вуглецю, 25 тонн свинцю. І все це — окрім катастрофічних наслідків для навколишнього середовища чорнобильської трагедії...

Проте якщо підійти до розгляду екологічної проблеми глобально і проаналізувати основні напрями її розвитку, то, безперечно, у найскрутнішому становищі перебувають країни Азії, Африки і Латинської Америки. Саме тут, де практично майже нічого не робиться для збереження навколишнього середовища і, навпаки, помітно посилюються процеси його руйнування, згадуваний нами «четвертий світ» перетворюється на міну уповільненої дії надзвичайно великої вибухової сили.

Поглибленню екологічної кризи у країнах Азії, Африки та Латинської Америки, яка з кожним роком набуває дедалі небезпечніших масштабів, сприяють два основних фактори. З одного боку, це безвідповідальне, хижацьке ставлення західних транснаціональних корпорацій (ТНК) до навколишнього середовища у країнах «третього світу», вивезення для поховання в «могильниках» на їх територіях отруйних відходів хімічних виробництв, радіоактивних речовин. А з другого, екологічний монстр у країнах «четвертого світу» — загибель тропічних лісів, обміління річок, отруєння землі набуває дедалі загрозливіших розмірів тому, що тут практично не здійснюються національні програми боротьби за збереження живої природи. Це пояснюється відсутністю належних коштів, необхідних технічних та науково-технологічних засобів, бідністю, загальною економічною відсталістю країн Азії, Африки та Латинської Америки.

...Близько 8 тис. дітей віком від 1 до 9 років у прикордонному із Сполученими Штатами Америки мексіканському містечку Сьюдад-Хуарес страждають від серйозних захворювань, спричинених свинцевим отруєнням. У результаті обстеження медичні працівники дійшли висновку, що підвищена концентрація цього металу в навколишньому середовищі негативно впливає на функціонування головного мозку: у багатьох мексіканських дітей з цього містечка наявні розумова загальмованість, ознаки розладу центральної нервової системи. Ураженими виявились також нирки, печінка та інші життєво важливі органи.

Джерелом отруєння навколишнього середовища в районі Сьюдад-Хуареса є американська транснаціональна гірничодобувна компанія «Американ смелтінг енд ріфайнінг компані» (АСАРКО), яка розташована на відстані двох кілометрів від міста. За підрахунками мексіканських екологів, АСАРКО щорічно як відходи виробництва викидає в атмосферу в середньому 1 млн 11 тис. тонн свинцю, десятки тонн кадмію, цинку та інших украй небезпечних для здоров'я людини речовин.

Але не тільки для Сьюдад-Хуареса існує проблема отруєння навколишнього середовища. Вона є не менш гострою і для всіх міст та сіл упродовж північного кордону із США.

У гонитві за прибутками концерни ладні принести у жертву найдорожче — людське життя. Літопис «великого бізнесу» вицятковано колосальними екологічними трагедіями. На вівтар «золотого тільця» принесені кров і піт мільйонів людей, флора та фауна країн Азії, Африки та Латинської Америки.

У грудні 1984 р. в індійському місті Бхопал у результаті аварійного витоку майже 40 т отруйного газу на заводі американської компанії «Юніон Карбайд» загинуло понад 2,5 тис. чоловік і понад 50 тис. тяжко отруїлися. 20 тис. із них загрожують довічна сліпота, хвороби легенів, нирок та ін. Фахівці, які брали участь у розслідуванні причин аварії, зазначили, що американська монополія грубо порушила технологічні норми при спорудженні цього підприємства. Його чисельні об'єкти не було обладнано системою попередження при аварійному витоку отруйних газів. Завод будувався з порушенням елементарних норм охорони навколишнього середовища.

Неначе мало страждань завдала ліванській землі громадянська війна, яка, по суті, безперервно триває у країні з квітня 1975 р., що на додаток до цього лиха прийшла нова біда. Її джерелом виявилася діяльність італійської фірми «Джеллі Вокс», штаб-квартира якої розміщена у Мілані. Ця суперсучасна італійська фірма вже неодноразово намагалась позбутися шкідливих для здоров'я людини речовин, але до якої б країни не звертались її представники, вони діставали категоричну відмову. Нарешті в 1988 р. компанія направила своїх агентів до Лівану з метою придбати там ділянку землі для поховання 4400 тонн отруйних відходів. Цю пропозицію рішуче відхилили депутати ліванського парламенту. Тоді італійці вступили в контакт з керівниками профашистських формувань, відомих під назвою «ліванські сили» (тих самих, які упродовж останніх 15 років учинили не один тяжкий злочин проти власного народу). Їх керівництво, довго не вагаючись, уклало ганебну угоду. Посередником виступила одна ліванська фірма, яка одержала чималі комісійні — близько 5 млн доларів.

«Ліванські сили» забезпечили прохід судна «Редхост» з отруйними відходами на борту в територіальні води країни, виділивши для його охорони три військових катери.

Порушивши усі національні закони, бойовики доставили контрабандиста до причалу бейрутського порту і навіть допомогли розвантажити корабель.

Коли цю темну справу врешті-решт було розкрито, виявилось, що значну частину отруйних речовин було спалено в районі селища Аль-Карантіна, решту закопано в різних куточках Лівану, скинуто в каналізаційну мережу або у відкрите море.

Ліванські судові власті санкціонували арешт головних винуватців цієї брудної угоди. Оскільки деякі із злочинців встигли втекти за кордон, довелось звертатись по допомогу до Інтерполу. А Всесвітньою організацією охорони здоров'я було призначено комісію із фахівців по охороні навколишнього середовища для обстеження промислових відходів компанії «Джеллі Вокс». Було створено також спеціальну комісію у складі ліванських та італійських експертів. З'ясувалося, що завезені на ліванське узбережжя речовини являють собою високотоксичні продукти, які не підлягають переробці і при ліквідації яких необхідно додержувати суворої перестороги. Зазначені відходи містили в собі дефоліанти, пестициди, хромосвинцеві сполуки, а також нітроцелюлозу, яка вибухає при високій температурі або раптовому струсі. Навіть в незначній кількості цей «букет» отруйних речовин створює смертельну загрозу для життя людини та навколишнього середовища.

Наслідки цієї злочинної акції не примусили довго чекати на себе. Сотні відпочиваючих на пляжах Середземного моря у районі поховання отруйних речовин дістали небезпечне ураження шкіри, було зареєстровано також масову загибель риби. У районі міста Кісріван жертвами розпаду під дією сонячних променів хімічних речовин стали діти, деяких із них довелося госпіталізувати.

Дещо пізніше у пресі з'явилися повідомлення про розкриття додаткових подробиць, з яких почалась описувана трагедія. З'ясувалося, що речовини, які поховала «Джеллі Вокс» на ліванській території, є відходами виробництва хімічної зброї, що виготовлялась на замовлення НАТО. Ці відходи омертвляють землю там, де їх закопують, отруюють підземні води, негативно впливають на спадковість, спричиняють складні каліцтва від народження, сприяють зростанню кількості ракових захворювань.

Звичайно, ліванська громадськість б'є тривогу і всі впливові особи району Кісріван — мери, старости, священнослужителі — наполягають на тому, щоб негайно позбутися отруйних відходів і суворо покарати винних. Провідні політичні і громадські діячі Лівану звернулися до світового співтовариства і міжнародних організацій з вимогою врятувати Ліван від злочинних акцій з боку ТНК, які своїми діями ставлять під загрозу життя місцевого населення. Урешті-решт, частину відходів «Джеллі Вокс» вимушена була повернути назад до Італії.

Такими є, якщо стисло, обставини цієї екологічної трагедії. Та чи остання вона? Адже небезпека повторення аналогічних катастроф не виключена у майбутньому (подібні операції проводяться таємно), тому що багато західноєвропейських і північноамериканських компаній, яким захисники природи у своїх країнах не дозволяють залишати шкідливі відходи на місці, ладні платити шалені гроші тим, хто погоджується прилаштувати смертоносний «товар» у себе.

За підрахунками фахівців, технологічна операція для переробки та поховання шкідливих відходів в Європі коштує майже 1 тис. доларів за тонну, у США — 2,5 тис. доларів, африканцям же пропонують 40—50 доларів за тонну. Отже, не останню роль відіграє і фактор дешевизни подібних заходів для західних країн.

У багатьох країнах світу дедалі голосніше лунають протести з вимогою переглянути існуюче міжнародне законодавство з екологічних питань. Стає очевидною необхідність введення найсуворішого покарання за екологічні злочини. У своєму виступі наприкінці 1989 р. папа римський Іоанн Павло II запропонував право на безпечне навколишнє середовище внести в оновлену Загальну декларацію прав людини. Виконавчий директор Програми ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) М. Толба заявив, що країни, що розвиваються, висловлюють законне занепокоєння з приводу використання західними державами їх територій для поховання шкідливих відходів. Проте періодично з'являються нові факти, які свідчать про транспортування отруйних речовин до Венесуели, Сьєрра-Леоне, Гвінеї-Бісау, Замбії, Туреччини та інших країн. Але ці факти, підкреслив Толба, висвітлюють лише верхівку айсберга, оскільки є

інформація про підготовку чергових «контрактів» щодо перевезення мільйонів тонн високотоксичних відходів із Західної Європи і США у країни Азії, Африки та Латинської Америки.

Інша важлива причина, що загострює екологічну проблему в країнах «третього світу» і призводить до загибелі живої природи,— це їх практично абсолютна фінансова, наукова та технологічна неспроможність і безпорадність у боротьбі за збереження навколишнього середовища. Особливо яскраво це проявляється у процесі, який дістав назву — «дезертифікація» (від англ. слова desert — пустеля.) В екологічній літературі цей термін означає перетворення родючих земель у пустелю. Щорічно цим процесом з різних причин охоплюється площа земної поверхні розміром 50 тис. км^2. За твердженням фахівців, головна причина — непродумана діяльність людей, тому що пустелі утворюються через погано контрольовану іригацію, а також нераціональне використовування пасовищ, надто інтенсивну обробку грунту та вирубування лісів. Згадуваний М. Толба зазначав навіть, що «коли ниви та пасовища перетворюються в пустелю із швидкістю 6 млн гектарів на рік, процес поширення пустель має розглядатися як найбільш небезпечна проблема для навколишнього середовища».

Орієнтація західних ТНК та інтенсивне вирощування переважно експортних культур в сільському господарстві країн Азії, Африки та Латинської Америки призводить до катастрофічних екологічних наслідків. Вирубуються значні лісові масиви, а надмірна експлуатація грунту виснажує його, спричиняє ерозію. За останні 50 років приблизно 60 тис. квадратних кілометрів родючих земель на південь від Сахари перетворилися в пустелю, ще 18 % таких земель оголошено «зоною ризику».

Особливе занепокоєння викликає знищення екваторіальних та субекваторіальних лісів в Азії, Африці та Латинській Америці. За останні 25 років їх площа зменшилась на 50 %.

Деякі країни вже практично повністю втратили свої лісові масиви. Так, в Ефіопії на початку століття ліси займали 40 % території країни. У наш час вони залишилися лише на 3,5 % території Ефіопії.

У Південній Америці під загрозою повного знищення ліси бразільської араукарії (місцевого різно-

виду сосни), інтенсивно зводяться ліси з кебрачо в аргентінському Чако. У Чілі повністю вирубано ліси зі змішаного та чистого буку. Знищення вологих тропічних лісів веде до підвищення сухості клімату.

Разом з лісами гинуть і їхні мешканці, багато видів тварин вимирають остаточно, гине генофонд. У результаті безжального зведення лісів у Латинській Америці різко скоротилась кількість ягуарів, вікуньї (різновид лам). У 1971 р. чисельність вікуньї не перевищувала 15 тис. голів, тоді як в 20-ті рр. їх налічувалося не менше 400 тис. У Латинській Америці практично повністю зникли пампасні та болотяні олені, алігатори, черепахи. У ряді країн континенту було складено списки тварин, для збереження яких вжито надзвичайних заходів. У Бразілії до такого списку включено 25 видів ссавців, 40 видів птахів та 9 видів рептилій, у Колумбії — 10 видів ссавців, 25 видів птахів і 5 видів плазунів, у Перу — 54 види та підвиди ссавців. Загалом у Червону книгу занесено приблизно 70 видів латиноамериканських ссавців та птахів, які перебувають під загрозою повного вимирання. А на Африканському континенті через ті ж причини фауна вже ніколи не матиме таких своїх оригінальних представників, як зебра-квагга, або блакитна антилопа.

За підрахунками фахівців, для відновлення всіх гинучих вологих тропічних лісів необхідно — 1000 (!) і навіть більше років. Тому перспектива їх збереження стає досить проблематичною. Якщо в найближче десятиліття не буде вжито рішучих заходів, людина може назавжди втратити багатющий генофонд і тим самим втратити ключі від минулого, що веде у майбутнє.

Вологі тропічні ліси нині займають майже $^1/_3$ території Латинської Америки. У цій найбільшій, після сибірської тайги, лісовій зоні світу на місці зведених лісів виникає так звана антропогенна савана. На позбавленому деревного покриву грунті посилюється процес ерозії, а це, у свою чергу, призводить до поступового знецінення навіть тих територій, які одержують значну (іноді навіть надлишкову) норму опадів і характеризуються високою вологістю.

На величезних просторах Латинської Америки є чотири особливих зони, де найбільш динамічно йде

наступ пустель. Це — північ і північний захід Мексіки, північний схід Бразилії — один із найдовших поясів світової географії голоду, територія прибережних пустель Південної Америки, що простяглися вздовж Тихого океану на 3 тис. кілометрів і, нарешті, четверта зона — північна частина Південної Америки.

За підрахунками фахівців, пустелі та напівпустелі займають до 10 % всієї площі Латинської Америки.

Так, у Мексіці майже 20 млн чоловік живуть у районах, на які інтенсивно наступають пустелі. Вони щорічно «виводять з ладу» 200 тис. гектарів родючих земель, що рівнозначно втраченим 0,5 млн тонн продовольства.

Загроза наступу пустель як наслідок зведення лісів під пасовища особливо є небезпечною для найбільшої країни Латинської Америки — Бразилії.

Так, про басейн річки Амазонки, що інтенсивно освоюється, часто пишуть як про майбутню пустелю. Інтенсивна колонізація бразільської Амазонії ведеться зростаючими темпами. Використання потужних машин для прокладання трас та будівництва автомобільних шляхів різко погіршує стан грунту. Це також сприяє виникненню первинних осередків антропогенного наступу пустелі. Уздовж численних шосейних доріг, які називають «лініями проникнення», створюються зони колонізації завширшки 100 км. Бурхливе зростання фермерських господарств м'ясо-молочного профілю, у тому числі в системі ТНК, дістало влучну назву «пасовищної лихоманки». Скоромінучі вигоди від зростання виробництва м'яса і шкіряної сировини обертаються незчисленними та необоротними втратами для майбутніх поколінь в результаті руйнування навколишнього середовища. В економічному відношенні було б доцільнішим, можливо, розвивати тут лісове господарство та деревообробну промисловість.

Ще в 1953 р., після чергової спустошливої посухи, державна комісія з питань соціально-економічного розвитку північного сходу Бразилії намітила «лікування структурних недугів», зокрема зростаючої дезертифікації. Проте і сьогодні пустеля наступає зі значною швидкістю — від освоєного узбережжя до внутрішніх районів країни з їх посушливим кліматом. Антропогенний прогресуючий наступ пу-

стель завдає особливої шкоди дрібним господарствам. Справедливим є висновок колумбійських вчених про те, що «людська трагедія, яка викликається посухами на північному сході Бразилії, зумовлена перш за все соціальною та економічною організацією регіону, а не мінливістю клімату».

Південна Америка після Африки — найбільше потерпає від наступу пустель. Причому цим процесом тут охоплено 17 % колишніх найродючіших земель та пасовищ.

Старовинні карти свідчать, що в Чілі, наприклад, на території пустелі Атакама значні райони займало дерево тамаруго. Рівнину на північ від річки Лоа іноді називають «пампа дель тамаругаль», хоч основні масиви цієї породи дерев було знищено ще в період інтенсивного видобування селітри (деревину тамаруго, яка є цінною, використовували до того ж як паливо).

Наступ пустель пов'язаний також і з проблемою незабезпеченості землею основної маси селян. Триваючі високі темпи зростання населення посилюють демографічний тиск на родючі землі. У Перу, наприклад, для використання в рослинництві придатні лише 6 % території країни. У 1980 р. з цієї ж причини 30 % посівної площі перебувало в задовільному стані. Значною мірою через наступ пустель природні пасовища не в змозі забезпечити прокорм для великої рогатої худоби та овець. У свою чергу, зведення лісів з метою розширення посівних площ та пасовищ посилює критичний стан навколишнього середовища.

Дослідники екологічних проблем Латинської Америки зазначають, що корінне індіанське населення добре знало і відчувало природні властивості території, на якій воно мешкало. Індіанці вели своє господарство без небезпечних та згубних порушень екологічної рівноваги. До приходу європейців зрошування земель вміло поєднувалося із терасуванням схилів. Ці традиції, на жаль, на сьогоднішній день втрачено.

Найбільш негативно процеси екологічної деградації, зокрема і дезертифікації, позначилися на Африканському континенті. Наступ пустель, що супроводжується інтенсивним поширенням широкомасштабних посух, поставив Африку на межу катастрофи.

Згідно з даними ООН близько 80 % незрошуваних орних земель і стільки ж пасовищ аридної (посушливої) зони Африки зазнають активного наступу пустель, що означає фактичну втрату значної частини продуктивного потенціалу цих земель. Зазначені процеси мають тенденцію до прискорення, причому сильніше деградують незрошувані орні землі, які забезпечують продовольством величезну кількість жителів Африки. У ряді країн Тропічної Африки (Кенія, Сомалі, Руанда, Бурунді, Лесото, Нігер, Мавританія, Кабо-Верде) резерви цілинних земель практично вичерпано. Зазначені фактори зумовлюють постійне скорочення виробництва продовольства на душу населення в більшості країн на південь від Сахари.

Непоправної шкоди земельним ресурсам в Африці завдає вирубування лісів, що відбувається вже протягом тривалого часу. Як тільки грунт втрачає захисний рослинний покрив, починається його змив тропічними зливами і видування сильними вітрами. У результаті значні території у зоні Сахелю перетворилися в ареали панування суховіїв та вітрової ерозії, де відбувається помітне пониження дзеркала підземних вод та пересихання ручаїв, джерел. Пилові суховії здатні зносити прошарок грунту завтовшки в 15—20 см, руйнувати поля і знищувати посіви на площі в десятки та сотні мільйонів гектарів. В Ефіопії, наприклад, щорічні втрати верхнього шару грунту становлять приблизно 1000 млн тонн.

Головні причини знищення лісів — розчищання все нових територій під ріллю і невпинно зростаюче (відповідно до високих темпів прúросту населення) використання деревини як побутового палива. І по сьогодні 90 % лісу, що вирубується в Африці, йде на паливо. Проте дров уже в багатьох країнах цього континенту катастрофічно не вистачає. Запаси деревного вугілля в Танзанії вичерпалися, наприклад, настільки, що кожна сім'я затрачає в середньому 250—300 робочих днів на рік для заготівлі дров та хмизу.

У країнах Сахелю та Ефіопії нестача палива настільки відчутна, що примушує селян використовувати замість нього перегній, який дуже необхідний для підживлення місцевого грунту. У Малі в 80-х рр. було знищено близько 10 % і без того мізерного лісо-

вого покриву країни. Відповідні контролюючі державні служби не в змозі перешкодити повному зведенню залишків лісу через відсутність кваліфікованих кадрів, транспортних засобів, фінансів. Хижацьке вирубування лісу доповнюється всиханням значних лісових масивів.

У цілому в Африці щорічно гине 1,3 млн гектарів вологих тропічних лісів. Особливо швидко цей процес відбувається в Ефіопії, у Нігерії, Кот-д'Івуарі.

Ось чому збереження лісів, протидія дезертифікації є найголовнішими екологічними проблемами на Африканському континенті.

Красномовним підтвердженням цього є той сумний факт, що Тропічна Африка — єдиний регіон світу, де посухи 1969—1973 і 1983—1985 рр. призвели до смертельних наслідків у значних масштабах.

Так, у період посухи 1983—1985 рр. надзвичайний стан було оголошено в 24 африканських країнах, розташованих повністю або частково в аридній зоні. У Судано-Сахельському регіоні серйозно постраждало населення Чаду, Малі, Буркіна-Фасо, Нігеру, Мавританії, Сенегалу, Кабо-Верде та Судану. У Східній Африці — населення Ефіопії, Сомалі, Кенії, Уганди, Танзанії. У Південній Африці посуха завдала значної шкоди Ботсвані, Анголі, Мозамбіку, Замбії, Лесото і Зімбабве.

Із 200 млн чоловік, які проживали в охоплених посухою країнах, зазнали голоду 30—35 млн, у тому числі понад 10 млн були вимушені покинути місця постійного проживання в пошуках продовольства, води та пасовищ для худоби. Голод, епідемії, виснаження сил — така доля багатостраждальних біженців.

Як і під час попередніх посух, найбільших втрат зазнали кочовики Сахелю. Навесні і влітку 1985 р. масово гинули кочовики-туареги. Найвищою була смертність серед дітей. Проведене в 1986 р. в Малі Міжнародним Червоним Хрестом обстеження дітей засвідчило різні стадії виснаження у 80 % з них. Діти, які перенесли стан маразму від нестачі продуктів харчування, як правило, вже ніколи не досягають нормального рівня розумового та психічного розвитку.

Протягом 1982—1985 рр. різко скоротилося сільськогосподарське виробництво, зокрема збір зернових у Судані, Ефіопії, Чаді, Мозамбіку.

У 1984—1985 рр. тільки в 9 із 20 охоплених посухою країн 22 млн чоловік голодували або потерпали від нестачі продовольства. Кількість жертв голоду могла бути ще більшою, якби не беспрецедентна за масштабами операції допомога. Так, завдяки постачанню продовольства, медикаментів, предметів першої необхідності населенню районів, що постраждали від посухи в 1983—1984 рр., було врятовано близько 3 млн людських життів. Протягом двох років увагу світового співтовариства було прикуто до драматичних подій в Африці. З метою надання продовольчої допомоги надходили значні кошти від спеціалізованих установ ООН, міжнародних банків і фондів, країн-донорів, а також від благодійних і громадських організацій і приватних осіб.

Глави урядів та міністри закордонних справ африканських країн, які брали участь у роботі сесії Генеральної Асамблеї ООН, у 1984 р. охарактеризували соціально-політичну ситуацію в районах, що постраждали від посухи, як критичну. Доповідь, що було представлено на сесію, з повною підставою було названо «Критичне економічне становище в Африці». Того ж року Генеральний секретар ООН Перес де Куельяр оголосив про створення відділу надзвичайних операцій в Африці, який перетворився в центральний координуючий орган ООН. А у березні 1985 р. у Женеві відбулася Конференція ООН з питань надзвичайного стану в Африці.

Трагедія на розпеченому сонцем Африканському континенті здійснила свій внесок у злам криги «холодної війни», що інтенсивно точилася між СРСР та США з кінця 40-х до середини 80-х рр. Проявом практичної реалізації політики нового політичного мислення у відносинах між двома державами були їхні спільні дії по врятуванню населення африканських країн від наслідків посухи. Так, наприклад, підвезення американського зерна в табори ефіопських біженців здійснювалося радянськими вертольотами, літаками, вантажними машинами.

Проте, на жаль, у цілому допомогу у необхідних масштабах подано не було. Так, у таборах для біженців, організованих ООН, змогли розмістити лише тре-

тину тих, хто потребував цього. Крім того, деяких заходів по врятуванню людей було вжито надто пізно. «Надзвичайна допомога спізнилася на два роки в райони, що найбільше постраждали, тому там змогла вижити тільки половина людей»,— заявив у червні 1985 р. президент Всесвітньої продовольчої ради Юджін Ф. Уелан. А в літні місяці 1985 р. продовольча допомога взагалі перестала надходити до більшості районів через те, що там розпочався сезон дощів.

Незважаючи на всю благородність місії допомоги голодуючим, це все ж таки лише боротьба з наслідками лиха. Раз і назавжди покінчити з голодом, зберегти генофонд континенту (а отже і нашої планети взагалі), залишити наступним поколінням не пустелі, а флору і фауну Африки такими, якими вони склалися у ході розвитку Землі можна тільки спрямувавши зусилля на подолання докорінних причин екологічної катастрофи.

Проте, на жаль, нині в жодній з країн Африки немає цілеспрямованих науково обгрунтованих програм боротьби за збереження навколишнього середовища, зокрема програм дій, які б реально могли перешкодити наступу пустель.

Згідно з планом протидії дезертифікації, затвердженому спеціальною Конференцією ООН з проблем наступу пустель (ЮНКОД) ще в 1977 р., необхідно було щорічно протягом 20 років виділяти по 4,5 млрд доларів. Проте за період 1978—1984 рр. надійшло менше 50 тис. доларів, причому промислово розвинуті країни не внесли взагалі нічого. Ефективна боротьба з пустелями вимагає широкої, комплексної і обов'язково довгострокової програми дій.

Ті мізерні кошти, які в деяких африканських країнах виділяються на екологічні питання, практично не освоюються. Як правило, відсутнє законодавство, що повинно забороняти хижацьку експлуатацію землі та вирубування лісу, або, якщо воно і є, то — малоефективне. Чиновники в урядових установах не заінтересовані у виконанні будь-яких довгострокових програм, тим паче в галузі охорони природи, оскільки вони не дають негайного зиску. Не випадково боротьба з дезертифікацією не є пріоритетним напрямом в системі планування соціально-економічного розвитку в жодній африканській країні.

Розуміння особливо важливого для Африки значення боротьби з наступом пустель, очевидно, відсутнє і на регіональному рівні. Тільки цим, мабуть, можна пояснити той факт, що програмою дій по відновленню економіки Африки на 1986—1990 рр. на боротьбу з посухами та пустелями виділялося лише 2,7 % від коштів програми. Та оскільки Африка не одержала від країн-донорів необхідних для виконання цієї програми 45 млрд доларів, боротьба із наступом пустель в основному залишилася благими намірами.

Отже, небезпека дезертифікації і загострення проблеми земельних ресурсів в Африці буде гострою, принаймні, до кінця століття.

Екологічна криза на Африканському континенті згубно позначається і на колись багатому, дивовижному тваринному світі. З метою його збереження в деяких країнах зроблено перші кроки — організовано заповідні парки і заповідники, що перебувають під охороною держави.

...На півдні Танзанії, віддалік від узбережжя Індійського океану знаходиться найбільший в Африці і другий за своєю територією у світі заповідник — Селус-Гейм-резерв. Історія цього куточка африканської природи досить цікава. Ще німецькі колонізатори в 1905 р. оголосили цю зону заповідною. У 1910 р. кайзер Вільгельм подарував заповідник своїй дружині на честь річниці весілля. І до цього часу старі люди називають Селус-Гейм-резерв «шамба ля бібі», що в перекладі з суахілі означає земля жінки.

Географічне розташування Селус-Гейм-резерв і неповторний клімат створили рідкісний за своєю красою ландшафт. У заповіднику переважає ліс, проте є і савана, степ, болота. З наукової точки зору цей природний комплекс вивчено ще недостатньо, проте відомо, що в ньому є понад дві тисячі видів різноманітних рослин, причому 40 із них виявлено на земній кулі тут уперше. Учені вважають, що на самому півдні заповідника, у важко доступних лісових хащах, їх ще чекає чимало несподіваних ботанічних сюрпризів.

Територія Селуса, як його скорочено називають танзанійці,— 54,6 тис. квадратних кілометрів — більша, ніж; наприклад, територія Данії. Проте міжнародне визнання він має не через свою терито-

рію і навіть не через унікальну флору, а завдяки, у першу чергу, своїм чотириногим та пернатим мешканцям. Тут живуть понад 12 тис. слонів, майже 160 тис. буйволів і приблизно 2 тис. носорогів. Численними є колонії бегемотів, крокодилів, диких собак, зебр, антилоп-імпала, газелей та інших тварин. А в спеку в затінку могутніх дерев можна побачити відпочиваючих після полювання левів або леопардів.

Оскільки жодній людині не дозволяється проживати в заповіднику постійно, а туристи відвідують його рідко, тварини там лякливіші, ніж їхні родичі в широко відомих танзанійських національних парках: Мікумі, Нгоронгоро або Серенгеті.

Проте подібні ідилічні умови життя тварин на Африканському континенті скоріше виняток, ніж закономірність. Тваринний світ Африки переживає трагічні часи. А життя деяких його представників може найближчим часом увірватися взагалі. Насамперед така доля загрожує чорним носорогам. З початку 70-х р. їх почали винищувати в такій кількості, що не за горами той день, коли буде вбито останнього. Трагедія африканського тваринного світу сягає своїми коренями, у першу чергу, в таке огидне і злочинне явище, як браконьєрство. Незаконний і безсистемний відстріл тварин (і це упродовж багатьох років) завдає непоправної шкоди також популяції африканського слона. На межі повного знищення гірські горили: їх нині нараховується всього декілька сотень. Дуже мало залишилося гепардів, африканських диких собак і навіть крокодилів. Локальні воєнні конфлікти, які буквально спустошують окремі африканські країни, збільшення чисельності населення, корупція чиновництва, що несе відповідальність за збереження фауни, також відіграють негативну роль у посиленні цієї драми. І все ж, як вважає більшість фахівців, головна причина — жадоба збагачення шляхом нестримного браконьєрства.

Заходи для збереження рідкісних тварин ще недостатньо ефективні, адже вживаються тільки на територіях національних парків та заповідників. Доля ж інших тварин, які мешкають поза межами цих зон, по суті, не контролюється.

Заповідні місця також стають місцем паломництва закордонних мисливців і туристів. Так, наприклад, у кенійських парках Амбоселі і Масаї-Мара тисячі

гектарів колись дикої савани відведені під мисливські угіддя та туристські кемпінги. Багато мікроавтобусів туристичних фірм роз'їжджають в різних напрямках рівнинами парків. Розповідають, що одного разу в парку Амбоселі гепард потрапив «у полон» аж 60 автомобілів, з вікон яких туристи захоплено розглядали цю зацьковану тварину, яка вважається найпрудкішим у світі хижаком.

Спритні місцеві підприємці забезпечують багатим відвідувачам можливість спостерігати за екзотичними тваринами із салонів автомобілів, пропонують звабливі маршрути, і, звичайно, полювання. Бажаючі можуть взяти участь у сафарі — найдорожчій розвазі, яку можуть собі дозволити власники лише чималого капіталу. За один день такого полювання платять від 1 до 1,5 тис. доларів.

Загроза з боку браконьєрів останнім часом зросла. Навіть у найвіддаленіших і важкодоступних районах Східної Африки можна виявити сліди цих безжальних убивць: різноманітні пастки, дерев'яні рами для копчення м'яса, рештки слонів, зебр, антилоп та ін. Браконьєрство настільки поширилося, що в окремих районах Африканського континенту можна не зустріти практично жодної тварини. Ще донедавна у північних районах країни мешкали десятки тисяч слонів. Тепер тут збереглося їх лише декілька, та й ті настільки залякані, що ховаються в недоступних для людини місцях.

Бивні слонів приваблюють нечесних людей, які бажають нажити на їх продажу капітал. Озброївшись найсучаснішими засобами вбивства, браконьєри об'єднуються в численні бандитські загони. Дії браконьєрів стають дедалі нахабнішими. Одного разу вони навіть відкрили вогонь по охороні президента Центральноафриканської Республіки під час його подорожі на півночі країни. Для знешкодження бандитів довелося викликати військові вертольоти. У місці сутички було виявлено таємну схованку, в якій нараховувалося 220 бивнів. Після цієї події глава держави віддав наказ про забезпечення постійною охороною всіх національних парків країни. І все-таки, як повідомляє преса, деякі службовці парків і поліцейські чини, які відповідають за заповідники, допомагають браконьєрам і самі таємно торгують слоновими бивнями.

На жаль, злочинна байдужість, а іноді й пряма співучасть офіційних осіб у знищенні цих тварин стали характерними і для деяких інших африканських країн. У Чаді, Уганді й Судані кількість слонів скоротилася на 90 %. Навіть у Кот-д'Івуарі (колишня назва — Берег Слонової Кості) ці тварини стали великою рідкістю.

Цифри свідчать, що в середньому щорічно знищується декілька тисяч африканських слонів, з бивнів яких виготовляють різноманітні вироби, зокрема до 9 млн сувенірів загальною вартістю 500 млн доларів.

Згідно з останніми статистичними даними слонів на Африканському континенті нараховується від 700 тис. до мільйона. Проте, якщо полювання на них продовжуватиметься з таким самим розмахом, то, на думку фахівців, і ці тварини будуть повністю винищені. І це не безпідставне припущення. Десять років тому на ринки надходили бивні вагою понад 10 кг, сьогодні — не більше 4—5 кг. Це означає, що винищуються не тільки дорослі слони, а й молодняк.

За останні роки в Африці удавалися до рішучих заходів в боротьбі з браконьєрством та в запобіганні масової загибелі екзотичних тварин. У Зімбабве, наприклад, з ініціативи уряду в 1985 р. здійснюється операція «Бастіон», яка дасть можливість не тільки зберегти чорних носорогів, а й створити сприятливі умови для збільшення їх популяції. Щоб захистити тварин від браконьєрів, у країні створено оперативні загони, які забезпечені зброєю, транспортом, радіозв'язком. Їхнім завданням є активна боротьба з людьми, які браконьєрство зробили своїм ремеслом. Ці загони наділені широкими повноваженнями, зокрема правом застосування на місці вчинення злочину зброї.

Ще декілька десятків років тому весь континент являв собою суцільний оазис (за винятком зони пустель), де поселення людей були лише маленькими острівцями. Тепер усе навпаки. Проте, незважаючи на таке критичне становище, оптимістично настроєні вчені сподіваються, що заповідники та національні парки з добре налагодженою охороною зможуть забезпечити виживання диких тварин, створити сприятливі умови для їх розмноження. Прикладом такої організації є нещодавно створений новий за-

повідник поблизу озера Накуру в Кенії. Взагалі спеціалісти висловлюють надію, що саме шляхом створення заповідників можна забезпечити оптимальні умови для існування і розмноження диких тварин. І тоді наші нащадки, якщо, звичайно, прогнози вчених виправдаються, зможуть побачити і чорних носорогів, і слонів, і гепардів та інших рідкісних звірів не тільки на сторінках книжок.

Проте сьогодні тваринний світ Африки продовжує катастрофічно гинути.

Хто може врятувати Африку? Хто і що може допомогти планеті Земля у подоланні глибокої екологічної кризи?

Безумовно, що тільки людина здатна зберегти живою природу і тим самим забезпечити основу для продовження свого роду. Безумовно і те, що в ситуації, яка склалася на планеті на межі двох тисячоліть, необхідні рішучі і неординарні заходи, нове ставлення до природи, використання її життєдайних багатств.

Як, наприклад, зменшити, або хоча б зберегти на сучасному рівні кількість використовуваної енергії, якщо її перевикористання призводить до катастрофи, до знищення, зокрема, лісового покриву планети? Відповідь на ці актуальні запитання сьогодення дають вчені.

Оптимізмом віє ось від такого проекту, який був спочатку тільки сміливою мрією. Як людина кінця XX ст. використовує відновлювані джерела енергії — Сонце, вітер, земні надра, океанські припливи та морські хвилі? Незважаючи на абсолютну екологічну чистоту, ці джерела завжди знаходилися «поза кадром», оскільки діяла орієнтація на «велику енергетику», у першу чергу атомну, оригінальні ж розробки розцінювалися як безплідні прожекти.

Проте нині вже можна підвести певні підсумки пошуку альтернативних джерел енергії, що активно розпочався на планеті після широкомасштабної «енергетичної кризи», яка виникла в результаті четвертої арабо-ізраїльської війни на Близькому Сході в 1973 р. Можливо, що після сучасної «енергетичної кризи», яка виникла в серпні 1990 р. у результаті агресії Іраку проти одного із найвагоміших членів «клубу нафтових країн» — сусіднього Кувейту, цей пошук піде ще інтенсивніше.

Його результати не можуть не вселяти надію. Проте судіть самі. Після спалаху «нафтової кризи» індустріально розвинутим країнам удалося знизити споживання енергії на одиницю валового внутрішнього продукту (ВВП) майже на одну третину, а у Сполучених Штатах і Японії — наполовину. Скоротилися потреби в енергоносіях, головним чином у нафті. За 15 років — з 1973 по 1988 р. ввезення її тільки в Західну Європу скоротилося на 170 млн тонн і це при тому, що виробництво товарів та послуг постійно зростало. Сьогодні індустрія збереження енергії та використання альтернативних джерел — один із найбільш перспективних напрямів сучасного господарства. Тільки в рамках Європейського економічного товариства (ЄЕТ), яке об'єднує 12 країн Західної Європи, діє 600 спеціальних проектів, мета яких — економія енергії.

Цікавим є досвід Данії щодо використання енергії вітру. Датчани створили найпотужнішу у світі індустрію по виробництву вітрових генераторів. Тільки за останні шість років ця маленька країна продала за кордон такої техніки на суму майже 800 млн доларів. Проте лідером у розвитку енергозберігаючих технологій залишаються США. Уже сьогодні тільки в одному штаті — Каліфорнії від вітряних електродвигунів повністю забезпечуються електроенергією 900 тис. чоловік, 10 тис. американців у різних куточках країни для вироблення і споживання електричного струму використовують фотоелементи.

Важливим фактором, який сприяє розвитку технологій в галузі альтернативних джерел енергії, є постійне зменшення їх собівартості. Затрати, скажімо, на виробництво сонячної енергії сьогодні в 10 разів менші, ніж 15 років тому, а до 2000 р. зменшаться ще в 5 раз. А енергія вітру вже сьогодні практично конкурентноспроможна на світовому ринку.

Хай читач дарує авторові за такий довгий «ліричний відступ» від безпосередньої теми розділу — екологічних проблем країн Азії, Африки та Латинської Америки, але вони мають настільки глобальний, міжнародний характер, що будь-який витвір людського інтелекту, спрямований на їх подолання, вартий найсерйознішої уваги, є загальнолюдським надбанням і може бути використаний у будь-якому куточку світу.

Відомий американський письменник-фантаст Артур Кларк якось склав таблицю, в якій уміщено хронологію майбутніх наукових винаходів. Ось деякі дані з цієї таблиці:

2000 р.— переселення людства на інші планети; енергія без дротів; шахти на дні моря.

2010 р.— подорож до центру Землі; передача відчуттів по радіо.

2030 р.— радіоконтакт з позаземними цивілізаціями, шахти на інших планетах в космічному просторі.

2100 р.— безпосередній контакт з позаземними цивілізаціями, світовий кібернетичний мозок, досягнення безсмертя.

Не варто, мабуть, сперечатися про те, що і коли може відбутися і чи відбудеться взагалі. Справа в іншому — сміливі мрії фантастів часто йдуть поруч з пошуками вчених і багато з мрій Жюля Верна сьогодні вже стали реальністю, якою нікого не здивуєш. Ще донедавна ніхто і не чув про можливість перетворення сонячної енергії в електричну, а сьогодні це відбувається як звичайний процес.

Протягом усієї історії людства алхіміків, учених і просто мрійників часто вважали диваками. Люди, як правило, поважали їх знання, але водночас посміювалися над їхніми мріями. Костянтина Едуардовича Ціолковського називали «міським божевільним» і ніхто не сприймав усерйоз проекти калузького вчителя, викладені в його відомій нині праці «Дослідження світових просторів реактивними приладами». Однак Історія і Події все розставили по своїх місцях. І те, що сьогодні відбувається в лабораторіях вчених — це аналогічні сміливі спроби випередити час, винайти такі нешкідливі «атомні велосипеди», які були б здатними вивезти людську цивілізацію із екологічної безвиході, повернути її, зокрема «четвертий світ», до нормальних відносин з природою, тому що іншої альтернативи Людству просто не дано!

МЕРКУРІЙ ТА МАРС — НЕСУМІСНІ

Як оперезати Землю 40 разів стодоларовими банкнотами.— Один солдат на 43 жителі Землі, один лікар — на 1030.— Атомна зброя «третього світу».— Якщо ядерні випробування небезпечні... випробовуйте бомбу над Парижем.— «У свідомості людини слід споруджувати бастіони миру».

Сучасний світ — це згусток різноманітних парадоксів і суперечностей, дивовижність та драматизм яких навіть важко відразу усвідомити.

Так, чи можна збагнути, сприйняти розумом і серцем ті мотиви, що штовхають країни на величезні військові витрати — витрати, фактично спрямовані проти самих себе, проти людини. І це у той час, коли на нашій планеті безліч нерозв'язаних проблем — гине природа, голодують діти, загрожують вимиранням людства жахливі хвороби та ін.

Пригадаймо думку К. Маркса, висловлену ним в «Економічних рукописах 1857 — 1859 рр.» стосовно війни, що у безпосередньому економічному відношенні це те ж саме, якби нація кинула у воду частину свого капіталу. Це, безумовно, правильно, і правильно для всіх без винятку, але найпекучіше витрати на військові цілі позначаються на економічному та соціальному становищі тих країн, де, власне кажучи, «капіталу» ще немає, де тільки відбувається складний процес формування та розвитку національних економік після тривалого періоду колоніального гноблення.

Проте саме у країнах «третього світу» за останнє десятиріччя військові витрати набули виняткового розмаху і, на жаль, наявною є тенденція до їх нарощення. Саме в цьому і полягає один із парадоксів сьогодення.

Ось декілька фактів, що відображають це ганебне, трагічне явище у житті народів молодих країн Азії, Африки та Латинської Америки.

Так, десятиріччя, що минуло (80-ті рр.), як відомо, було далеко не самим мирним для «третього світу». Пік конфліктності у цій частині світу, регіональ-

них воєн, сутичок на міжетнічній та релігійній основі досяг найвищого рівня за весь післявоєнний період, що автоматично супроводжувалося нечуваною за масштабами закупівлею найсучаснішої зброї. З 1978 по 1988 р. «третій світ» закупив зброї на суму 35 млрд доларів. Тільки країни Близького Сходу придбали її на 11 млрд доларів, Південно-Східна Азія — на 5, Північна Африка — на 1,5, Латинська Америка на 1 млрд доларів.

Ось такі витрати! Такі «жертви» богові війни Марсу із державної скарбниці. І це — за умови заборгованості країн «третього світу», яка вже наприкінці 1989 р. становила 1,3 трильйона доларів. Учені підрахували, якщо цю суму розкласти стрічкою банкнотів по 100 доларів, то їх би вистачило, щоб 40 разів оперезати земну кулю по екватору. Звичайно, це — уявні розрахунки, проте як було б чудово реалізувати цей фантастичний проект. Адже саме там — у районі екватора Землю стискає мертвим вузлом «пояс голоду» та найлихішого зубожіння Людства, і як би сталися у нагоді згадувані долари для його розвитку.

Як відомо, деякі вчені західних країн вважають, що військові витрати негативно не позначаються на темпах економічного зростання та соціальних інфраструктурах країн, що розвиваються. Проте, вся справа в тому, що вони оперують лише сумарною величиною цих витрат і тому не торкаються глибинних економічних та соціальних наслідків військових приготувань, які докорінним чином перекручують пріоритети розвитку цих країн. Такий підхід є поверховим і не висвітлює справжньої картини.

Безперечно, що військові витрати молодих країн таять у собі значно більший елемент «втрачених можливостей», ніж витрати розвинутих країн на такі ж цілі. Існує закономірність: чим менше розвинута економічна та промислова база країни, тим тяжчим є тягар військових витрат, тим сильнішим є їх згубний вплив на національне господарство. Адже військові витрати у такому випадку є прямим відніманням, згідно з К. Марксом, від і без того низької частки національного нагромадження. А вже створення власної військової промисловості ще більше посилює диспропорції в деформованій, залежній економіці країни.

Як не парадоксально, покупцями зброї часто стають найбідніші країни світу, у яких не розв'язані найневідкладніші економічні та соціальні проблеми. Виділяючи на військове будівництво в середньому близько 6 % свого внутрішнього валового продукту «ВВП», ці країни у цей же час на потреби охорони здоров'я витрачають всього близько 1 %, а на потреби освіти — 2,8 % від їх валового національного продукту (ВНП).

У доповіді «Міжнародні витрати на військові та соціальні потреби», підготовленій громадською організацією «Світові пріоритети» (США), зазначалося: «Зараз у світі (йдеться про другу половину 80-х рр.— *Авт.)* на військові цілі витрачається понад 800 млрд доларів щорічно. Це — на сорок процентів більше, ніж 10 років тому назад. За цей же період рівень безробіття в 21-й країні Азії, Африки та Латинської Америки зріс удвічі. Сьогодні на кожні 43 людини, що проживає на планеті, припадає один солдат, у той час як один лікар приходиться на 1030 чоловік».

Кричуща відсталість соціальної сфери в країнах, що розвиваються (результат колоніального минулого), висуває перед молодими членами світового співтовариства грандіозні завдання щодо розвитку економіки, задоволення соціальних та культурних потреб, насамперед в охороні здоров'я та освіті. Необхідність опанування сучасною технікою та досягненнями НТР, індустріалізація народногосподарського комплексу роблять ліквідацію неписьменності, підвищення рівня освіченості не менш важливими завданнями, ніж мобілізацію ресурсів для економічного зростання. Низький культурний рівень населення країн «третього світу» лишається серйозною перешкодою в подоланні економічної та культурної відсталості. У середньому майже 40 % населення віком старше 15 років неписьменні, а в дев'яти африканських країнах — Малі, Мавританії, Нігерії, Сенегалі, Сомалі та ін.— рівень неписьменності сягає 90 % і навіть більше. У країнах, що розвиваються, половина дітей шкільного віку не мають можливості відвідувати школу, а в Африці та Південній Азії таких дітей понад 60 %.

Не меншим гальмом на шляху досягнення хоча б середньостатистичного життєвого рівня є практично повна занедбаність сфери охорони здоров'я та саніта-

рії. Тривалість життя в найбідніших країнах «третього світу» на 15—20 років коротша, а смертність дітей віком до 1 року в 10—15 разів вища, ніж в індустріально розвинутих країнах. Близько 2 млрд людей, а це — переважна більшість населення країн Азії, Африки та Латинської Америки, не мають доступу до джерел питної води, а також позбавлені елементарного медичного обслуговування. У результаті споживання недоброякісних продуктів, непридатної для пиття води, відсутності лікарської допомоги часто спалахують тяжкі епідемічні захворювання, які забирають десятки мільйонів людських життів.

За останні два десятиріччя країни, що розвиваються, звичайно вживали різноманітних заходів щодо поліпшення всієї системи початкової, середньої і вищої освіти та охорони здоров'я, намагаючись пов'язати розв'язання цих проблем із загальними завданнями соціально-економічного розвитку. Проте зрушення в цьому напрямі могли б бути значно помітнішими, якби значні кошти не відволікалися на військові витрати.

Об'єктивні статистичні дані свідчать про те, що частка витрат на народну освіту та охорону здоров'я з державних бюджетів країн, що розвиваються, є порівняно незначною і помітно відрізняється від відповідних показників розвинутих індустріальних країн. Більш того, ця сума у 80-х рр. ще більше зменшилася. Якщо в 1969 р. молоді країни Азії та Африки виділяли на освіту та охорону здоров'я в середньому до 20 % бюджетних витрат, то на початку 80-х рр. уже тільки 19 %. (Індустріально розвинуті країни Західної Європи та Північної Америки направляють у ці сфери народного господарства приблизно 37—40 % своїх бюджетних асигнувань.) Причому нестача коштів обумовлює їх розподіл: більша частина спрямовується на поточні витрати, перш за все на заробітну плату вчителям та медичному персоналу. Витрати ж на капітальне будівництво і обладнання медичних та навчальних закладів надзвичайно низькі, результатом чого є неможливість охопити все населення системою освіти та медичного обслуговування. У Пакистані, наприклад, лікарняні заклади спроможні подати допомогу лише 15 % населення країни.

У зв'язку з наведеною статистикою пригадується висловлювання 34-го президента США Д. Ейзен-

хауера. Він, покидаючи в 1961 р. Білий дім, вимушений був визнати: «Кожна гармата, яка випускається, кожний військовий корабель, який спускається на воду, кожний ракетний пристрій, урешті-решт, є крадіжкою у тих, хто роздягнутий і роззутий!» Це емоційне за формою і справедливе по суті визнання стосується в першу чергу країн Азії, Африки та Латинської Америки.

Більше того, дедалі активніше втягуючись у процеси мілітаризації, десятки країн «третього світу» приступили до створення власної військової промисловості. За підрахунками експертів Стокгольмського міжнародного інституту по дослідженню проблем миру (СІПРІ), гонка озброєнь вже існує як автономне явище в мінімум 30 країнах, що розвиваються. У наш час літаки виробляються в 16 країнах «третього світу», військові кораблі — в 20, ракети — у 8, танки та бронетранспортери — в 5.

І знову ж таки знаходяться на Заході (до речі, і в самих країнах Азії, Африки та Латинської Америки) деякі вчені та політичні діячі, які наполягають на тому, що створення військової індустрії тісно пов'язано з упровадженням в економіку передових технологій і нібито вона сприяє науково-технічному прогресу.

Ці міркування досить далекі від дійсності. Досвід створення в деяких країнах, що розвиваються, військового виробництва свідчить про те, що на фоні відсталості загального рівня індустріальної бази її військові галузі потребують значної концентрації капіталів та наукомістких підприємств, найбільш кваліфікованої робочої сили за рахунок, звичайно, цивільного виробництва.

Зміцнення військової промисловості у країнах «третього світу» супроводжується значними невиробничими витратами фінансових і трудових ресурсів. Це перш за все стосується найбільш дефіцитної їх категорії — технічних кадрів. Технічний рівень зброї, а також військової техніки набагато вищий від рівня цивільної техніки. Ось їх виробництво і поглинає найздібнішу і підготовленішу частину робітників, техніків та інженерів, у яких у першу чергу відчувається нестача в мирних галузях виробництва.

У такому випадку утворюється своєрідна двоярусна економіка: більш «високий» рівень — військовий,

«низький» — цивільного виробництва. Усе це приводить до формування замкненого, анклавного характеру військових галузей, їх незалежного функціонування в системі національного господарства. Тобто військові галузі фактично паразитують на інших галузях національного виробництва. Твердження, що військове виробництво стимулює економічне зростання і виступає каталізатором науково-технічного прогресу, не має ніякого реального підгрунтя.

У західній політології побутує також теза про те, що військова промисловість нібито забезпечує зайнятість значної частини населення і зменшує таким чином рівень безробіття.

Проте ті ж західні, але об'єктивні, джерела свідчать: витрати в 1 млрд доларів на військову промисловість дають можливість створити 75 тис. робочих місць. Та ж сума, витрачена на цивільне виробництво, «годує» 92 тис. робітників на транспорті, 100 тис. — будівництві, 139 — у системі охорони здоров'я, 187 тис.— у системі освіти.

І все-таки мілітаризація триває, темпи зростання якої особливо виразні у сьогоденні «третього світу». Нині можна констатувати, що її географічні рамки значно розширилися за рахунок країн Центральної Америки, Південної та Південно-Східної Азії, Близького та Середнього Сходу, Південної Африки, інших «гарячих» точок планети.

У чому ж полягає основна причина цього явища у країнах «третього світу»? Відповідь на це запитання потребує аналізу цілої низки факторів, які умовно можна поділити на зовнішні і внутрішні.

Серед зовнішніх причин у першу чергу слід зазначити політику тих супермонополістичних, військово-політичних кіл в державах капіталістичної системи, які прагнуть хід історичного розвитку підпорядкувати своїм ідеологічним установкам та фінансово-економічним інтересам. Це — об'єктивна реальність сучасного світу, і на неї неприпустимо закривати очі. Процес деідеологізації міжнародних відносин, що розпочався, філософія та практика нового політичного мислення не означають відміну класової боротьби, зникнення протиборства антагоністичних суспільних сил як закономірних явищ історичного розвитку людства. А якщо точиться боротьба з метою протидії спробам народів країн Азії, Африки та

Латинської Америки досягти реальної економічної та політичної незалежності, то звичайно, цей процес супроводжується нарощуванням військової могутності.

Воєнна конфронтація США з національно-визвольним рухом, розпочата агресією у Кореї в 1950-1953 рр. при президенті Г. Трумені, дістала подальший розвиток в інтервенціоністській політиці Дж. Кеннеді, Л. Джонсона, змушуючи молоді незалежні країни нести непомірний військовий тягар. У 50 — 60-х рр. Сполучені Штати втручалися в конфліктні ситуації в Гватемалі, Лівані, Лаосі та інших країнах, організовували у 1961 р. вторгнення кубинських контрреволюціонерів, так званих гусанос (земляні черви) на острів Свободи, здійснили в 1965 р. інтервенцію в Домініканську Республіку, розв'язали «брудну війну» у В'єтнамі, що згодом перекинулася на сусідні країни Індокитаю.

«В'єтнамська катастрофа» примусила Вашінгтон та його союзників замислитися над тим, що в умовах наростаючої національно-визвольної боротьби, враховуючи її всебічну підтримку з боку світових прогресивних сил, відкрита конфронтація з безпосередньою участю в бойових операціях у країнах Азії, Африки та Латинської Америки контингентів збройних сил США може автоматично спричинити розв'язання третьої світової війни з усіма негативними наслідками для самих Сполучених Штатів. Така ситуація сприяла започаткуванню політики так званої «в'єтнамізації», тобто ведення бойових дій у віддалених від США районах планети руками місцевих контрреволюційних сил.

За часів адміністрації президента Дж. Картера (1976—1980 рр.) військовий фактор у зовнішній політиці Білого дому щодо країн «третього світу» набрав сили. А на початку 80-х рр. міністр оборони США при президенті Р. Рейгані безапеляційно заявив: «Ми повинні відновити високу мобільність збройних сил (ніби вона в США колись офіційно скасовувалася! — *Авт.*) і швидко реагувати на зміни ситуації в будь-якій частині земної кулі... Ми повинні зміцнювати свої позиції в світі за допомогою зброї».

У США цілеспрямовано розробляються і вдосконалюються спеціальні методи збройної боротьби, а також її організаційного та «наукового» забезпечення щодо національних, соціальних, кліматичних та

інших умов країн, що розвиваються. Так, в 1958 р. було створено Стратегічний армійський корпус для участі в операціях у країнах Азії, Африки та Латинської Америки. У 1961 р. за безпосередньою участю президента Дж. Кеннеді були сформовані особливі військові підрозділи під назвою «зелені берети». А для прямого втручання поза зоною «відповідальності» НАТО, перш за все на Близькому та Середньому Сході і прилеглих до нього районах, у 80-х рр. створені «Сили швидкого розгортання» (США). Їх загальна чисельність становить 200 тис. чоловік регулярних військ та 100 тис. резервістів.

А чого вартий приклад багатостраждальної Нікарагуа? Ця невеличка центральноамериканська країна понад 10 років після повалення в 1979 р. ненависної диктатури родини Сомоси та його поплічників, перебувала у стані неоголошеної війни зі США, яка точилася на їх щедрі кошти руками контрас. Народ Нікарагуа вимушений був оборонятися, серйозно озброюватися. Близько 40 % (!) державного бюджету за цей період йшло на оборонні витрати. (До речі, саме вони — виснажливі оборонні витрати, спровоковані діями правлячих кіл США, призвели до економічної кризи в Нікарагуа, що послужило, по суті, головною причиною поразки сандіністів на виборах у лютому 1990 р.)

Через ті самі причини, в умовах підвищеної бойової готовності ось вже понад 30 років живе Куба — перша соціалістична країна на Американському континенті.

Перелік країн, а подекуди й цілих регіонів, що стали жертвами зовнішньополітичних амбіціозних планів супермонополістичних держав можна було б продовжити, але й цих прикладів достатньо, щоб зрозуміти, звідки беруть свій початок головні міжнародні корені гонки озброєнь у країнах «третього світу».

Прагнення «третього світу» до зміцнення військової могутності значною мірою зумовлюється і внутрішньою політичною та економічною нестабільністю переважної більшості країн Азії, Африки та Латинської Америки. Так, наприклад, у багатьох прикордонних районах М'янми (колишня Бірма) ще до цього часу діють опозиційні військові угруповання, до складу яких входять залишки колишньої

гоміньданівської армії, різноманітні лівацькі екстремістські організації. На Філіппінах час від часу нагадують про себе збройними локальними виступами представники мусульманської меншості.

По країнах «третього світу» спустошливими хвилями перекочуються реакційні військові перевороти, внаслідок чого створюється надзвичайно поживне середовище для розмноження бактерій мілітаризму. Свого часу у Бразилії (1964 р.), Чілі та Уругваї (1973 р) це виявилося, зокрема, у розробці доктрини «національної безпеки», заснованої на ідеях геополітики, яка крім інших поглядів, проповідує насильство в міжнародних справах. Держава, згідно з концепцією геополітики, це організм, який повинен захищатися, рости і воювати. Основний закон кожної держави і кожної влади, на думку ідеологів доктрини «національної безпеки»,— експансія, оволодіння життєвим простором. «Війна є умовою існування людини. Усі індивідууми і всі нації... знаходяться у стані вічної війни між собою».

Іншою важливою причиною підвищеної військової активності в Азії, Африці та Латинській Америці є наявність багатьох територіальних та національно-етнічних проблем. Одним із тяжких, трагічних наслідків колоніального минулого є довільне, волюнтаристське встановлення кордонів між різними країнами без ураховування історичних, етнічних та культурних традицій того чи іншого народу. У результаті політики «поділяй і пануй» на політичних картах Африканського та Азіатського континентів утворилися державні формування, що є джерелами постійного напруження та воєнних сутичок між окремими країнами. Так, наприклад, у наш час африканська народність малінке проживає на території Гвінеї, Малі, Кот-д'Івуару, Ліберії, Сьєрра-Леоне та Гамбії. Сомалійці проживають в Сомалі, Кенії та Ефіопії. В інших випадках у межах однієї країни штучно об'єднано ряд націй, племен та народностей, які споконвічно між собою ворогували.

Існують серйозні територіальні суперечності між Індією та Пакистаном, які при певних комбінаціях несприятливих зовнішніх та внутрішніх факторів вже не раз завершувалися кровопролитними, затяжними конфліктами. До цього часу залишаються не врегульованими прикордонні проблеми між

Саудівською Аравією та її сусідами — Республікою Йемен, Об'єднаними Арабськими Еміратами, Оманом.

Не згасає напруження у відносинах між Марокко та Алжіром через територіальні проблеми, які двічі — у 1963 і 1973 р. — були причиною збройних сутичок між двома країнами. Існують територіальні суперечності у Єгипту та Судану, Марокко та Західної Сахари. Значні територіальні претензії висуває Республіка Малаві до Мозамбіку та Замбії, а також до Танзанії з приводу спільного кордону на озері Ньяса. Постійно конфліктують через острови та окремі території суходолу Екваторіальна Гвінея та Габон, Малі і Буркіна-Фасо, Уганда і Танзанія та деякі інші африканські країни.

Помітний дестабілізуючий вплив на політичний клімат здійснюють територіальні конфлікти і в Латинській Америці, де нині їх налічується близько десяти. Тривалий час, наприклад, не дійдуть згоди Аргентіна та Чілі з приводу островів у затоці Бігл і відповідно морського кордону між двома державами; Еквадор та Перу, кожна з яких вважають своїм район між річками Мараньон, Напо та східним схилом Кордільєр. У січні 1981 р. між Еквадором та Перу розгорілася «п'ятиденна війна», яка завдала значних матеріальних збитків обом країнам, були і людські жертви. Еквадорські збройні сили на 12 км просунулися вглиб території Перу і до цього часу утримують її в своїх руках.

Лишаються напруженими відносини між Венесуелою та Гайяною через територію на захід від річки Ессекібо, яка відійшла до Гайяни за рішенням міжнародного суду ще у 1899 р. Конфлікт посилюється тією обставиною, що у 50-х роках тут було виявлено величезні родовища бокситів, залізної руди, урану, нафти та інших корисних копалин. Після проголошення Гайяною незалежності у 1966 р. розв'язання питання ще більш ускладнилося.

Значний внесок у посилення нестабільності ситуації в країнах Азії, Африки та Латинської Америки, у нарощування воєнних приготувань робить суперництво ряду найбільш розвинутих країн за регіональне та субрегіональне лідерство у «третьому світі». Гонка озброєнь та підвищена політична напруженість у районі Перської затоки у 80-х рр. були, наприклад, пов'язані з бажанням Тегерана доміну-

вати в регіоні, поширити свої військово-стратегічні інтереси на зону Індійського океану. А на початку 90-х рр. прагнення правлячих кіл Багдада реалізувати свої амбіціозні плани по створенню «Великого Іраку» призвело до розв'язання нової кровопролитної війни в регіоні. Традиційно існує напруженість у відносинах між Іраном та Саудівською Аравією, яка будь-що намагається завадити зростанню впливу Тегерана на арабські країни, підкріпити своє домагання на домінуюче положення в регіоні. І в першу чергу це робиться за рахунок нарощування воєнних потенціалів обох країн.

З боротьбою за лідерство в басейні Карибського моря пов'язана «міні-гонка» озброєнь у Колумбії та Венесуелі. Колумбія нарощує свої збройні сили, що їй, до речі, на сучасному етапі необхідно ще й для успішної боротьби з наркомафією, а не тільки для забезпечення зовнішньополітичних інтересів. Венесуела, у свою чергу, на початку 80-х рр. замовила в США та Італії винищувачі-бомбардувальники та ракетні фрегати, завдяки чому вона може мати помітну перевагу над сусідніми країнами. Таким чином, виникає певна «ланцюгова реакція»: доозброєння однієї країни автоматично спричинює відповідні заходи в іншій.

І все ж таки варто наголосити, що найбільш небезпечним і загрозливим наслідком гонки озброєнь у країнах «третього світу» є реальна можливість володіння ними ядерною зброєю, їх вступу, так би мовити, у «клуб ядерних країн».

Прагнення багатьох із них мати власну атомну бомбу викликає серйозне занепокоєння у світової прогресивної громадськості. На середину 80-х рр. 15 країн, що розвиваються, мали фінансові та технічні можливості розпочати виробництво ядерної зброї. На межі 1989—1990 рр. вони володітимуть такою кількістю плутонію, якої б вистачило для виробництва 3 тис. невеликих атомних бомб. При цьому найближче до виробництва власної ядерної зброї підійшли країни з небездоганно, з точки зору демократії, розвинутими політичними режимами, такі як Пакистан, Ірак, Південно-Африканська Республіка (ПАР).

...Улітку 1985 р. у США вибухнув гучний скандал: тут стало відомо про таємне вивезення з Лос-

Анджелеса до Ізраїлю 800 кріотронів — електронних пристроїв, які застосовуються в пускових механізмах ядерної зброї.

Судові органи Лос-Анджелеса спочатку ніби завзято розпочали слідство в цій загадковій справі. Згідно з американськими законами винний або винні в цьому злочині могли бути засудженими до 20 років ув'язнення, якби було доведено, що експорт цих пристроїв відповідав інтересам національної безпеки іншої країни. Обвинувачення було пред'явлено американському бізнесменові Р. К. Смайту. До контрабандної операції мав також відношення ізраїльський бізнесмен Мілха, тісно зв'язаний з керівництвом Партії праці Ізраїлю.

Тель-Авів відразу послався на незнання правил одержання ліцензії на закупівлю кріотронів і навіть висловив готовність присягнути письмово, що мета операції не мала «ядерного характеру». Але якою саме вона була, Тель-Авів чомусь забув повідомити...

Широко відомо, що роботи в галузі створення національної ядерної енергетики розпочалися в Ізраїлі з моменту народження країни в травні 1948 р. А в 1956 р., після припинення потрійної агресії Ізраїлю, Франції та Англії проти Єгипту, між Ізраїлем та Сполученими Штатами Америки було підписано таємну угоду. Згідно з нею Вашінгтон брав на себе зобов'язання не чинити перешкод Тель-Авіву у створенні власної ядерної зброї. Ті з небагатьох американських експертів, які були ознайомлені з цим документом, назвали його «міні-угодою», тому що це найкоротша угода, що будь-коли укладалася між обома країнами. Щоб добитися її підписання, колишньому президентові Ізраїлю Бен-Гуріону довелося заявити главі американської адміністрації Д. Ейзенхауеру, що лише наявність «абсолютної» зброї гарантуватиме Ізраїлю «абсолютну» безпеку.

Крім того, США ще в 1955 р. підписали угоду про співробітництво в ядерній галузі, що дало можливість Вашінгтону постачити Ізраїлю перший ядерний реактор, який вступив у дію в 1960 р. Для його живлення американці двічі передавали Тель-Авіву збагачений уран.

У 1957 р. Тель-Авів купив у Франції ядерний реактор. При наявності необхідної кількості палива (плутонію), на цьому реакторі можна виготовити

атомну бомбу, потужність якої становитиме 1,33 % від бомби, скинутої на Хіросіму.

На думку авторитетного в наукових колах лондонського часопису «Мідл іст» за грудень 1981 р. рішучості Ізраїлю розробляти власну ядерну технологію значною мірою сприяла активізація діяльності ізраїльської розвідки «Моссад». Дійсно, ця спецслужба взяла під свій контроль не тільки специфічні питання в здійсненні національної ядерної програми, а й проблему забезпечення ядерних реакторів країни відповідним паливом. Звичайно, що це чинилося притаманними для ізраїльської спецслужби методами.

Ще на початку 50-х рр. у Середземному морі «зникло» судно з 500 тис. тонн урану на борту. За повідомленням журналу «Роллінг стоун» (США), цей уран потрапив до Ізраїлю. На початку 70-х рр. західна преса не раз повідомляла про випадки викрадення збагаченого урану розвідкою Ізраїлю з американських військових баз, розташованих у Європі. На сьогоднішній день кількість таких «викрадень» практично не піддається обліку.

Сьогодні ні для кого не є секретом тісне співробітництво Ізраїлю з Південно-Африканською Республікою у різноманітних галузях політики, економіки, ідеології, військової стратегії, зокрема і ядерної.

...У ніч на 25 вересня 1979 р. в Атлантичному океані біля узбережжя Південної Африки розвідувальний космічний супутник США «Веллі» зареєстрував потужний спалах, який, як правило, супроводжує ядерний вибух. Але жодна країна світу на той час офіційно не повідомляла про проведення ядерного підводного випробування. Представники Білого дому поспішили прокоментувати цей випадок як звичайне падіння метеориту. Цю версію було піддано сумніву в американській же пресі. І дійсно, згодом у секретній доповіді Ради національної безпеки США повідомлялися подробиці цього випробування: ПАР та Ізраїлем було випробувано зразок тактичної ядерної зброї потужністю приблизно 2—3 кілотонни.

Як писала у 1980 р. американська газета «Вашінгтон пост», розвідувальні служби США вже давно дійшли висновку, що зафіксовані «спалахи» — результат випробування в атмосфері «трьома сторонами» ядерної зброї. Цей висновок газети було за-

секречено. Через рік один вельми поінформований американський журналіст, посилаючись на розвідслужби США, назвав «три згадані сторони». За його словами, ними є Ізраїль, ПАР та Тайвань. Ці країни протягом вже багатьох років ведуть скоординовані секретні роботи по створенню ядерної зброї.

І, звичайно, розповідаючи про ядерні домагання Ізраїлю, не можна лишити поза увагою останню найгучнішу сенсацію з цього приводу. Йдеться про «пригоди» бідолашного технічного співробітника з ізраїльського ядерного центру Дімон Мордехая Вануну, який наприкінці 1986 р. нелегально виїхав до Лондона, прихопивши з собою незаперечні речові докази (кілька десятків оригінальних кольорових фотографій), які засвідчували наявність у Ізраїлю як мінімум 200 одиниць зброї масового знищення. Потім, як у гостросюжетному детективному фільмі, були втеча, зміна готелів, нарешті, шикарна красуня, підібрана із числа суперагентів «Моссад», переїзд, нібито з метою розважитися, до вічного міста — Рима, а звідти — уже без церемоній, силоміць до Тель-Авіва, де і відбувся швидкий суд, на якому колишнього техніка-ядерщика було засуджено до 25 років ув'язнення...

Отже, проблема дійсно існує. Ядерні бацили носяться у повітрі над країнами «третього світу». Якщо ж врахувати до цього ще «ядерні мрії» Пакистану, Бразилії, Нігерії, Іраку та інших країн, які досить близько підійшли до небезпечної межі, то загроза неконтрольованого поширення зброї масового знищення стає реальним фактом. А нестабільність політичних систем у цих країнах, невиваженість зовнішньополітичних дій їх військових та напіввійськових урядів, які час від часу приходять до влади, а також підвищена в цілому соціальна та воєнна напруженість у «третьому світі» може призвести до ядерної катастрофи всесвітнього масштабу.

Проте було б украй неправильним характеризувати гонку озброєнь у країнах Азії, Африки та Латинської Америки, не визначаючи наявності в них сил протидії мілітаризації.

Народи цих континентів, прогресивні політичні та громадські організації, здравомислячі керівники партій та урядів, усвідомлюючи всю глибину небезпечності розгортання гонки озброєнь, особливо

її можливого ядерного гребня, докладають колосальних й іноді досить ефективних зусиль для її приборкання.

Однією із дійових, перевірених життям, форм боротьби проти гонки озброєнь взагалі, ядерної зокрема, за оздоровлення політичного клімату, наприклад на Азіатському континенті, є створення так званих зон миру і без'ядерних зон у різних районах цього величезного материка, а також у басейнах Тихого та Індійського океанів.

У районнах, оголошених і визнаних зоною миру передбачається здійснення широкого кола заходів, спрямованих на гарантування миру, безпеки і всебічного співробітництва держав: ліквідацію іноземних військових баз, зниження рівня військової присутності держав, незастосування сили, мирне врегулювання конфліктів тощо.

При створенні без'ядерних зон ядерні держави зобов'язуються не передавати учасникам зони ядерної зброї, не допомагати їм у придбанні ядерної зброї, не розміщувати такої зброї в зоні, а також відмовитися від застосування або погрози застосування ядерної зброї проти країн — учасниць зони. Як відомо, уперше ці три неядерні принципи було сформульовано і висунуто демократичними силами Японії як головну вимогу їх антивоєнної боротьби. Саме в такому вигляді вони повністю увійшли у текст конституції країни 1947 р.

Ще наприкінці 40-х років, після того як США провели випробування атомної зброї на Маршаллових островах, почав зароджуватися антиядерний рух у країнах південної частини Тихого океану, де проживає понад 5 млн. чоловік.

У 1954 р., як відомо, США випробували водневу бомбу на атолі Бікіні. Як зазначала газета «Вашінгтон пост» (1986 р.) і через три з половиною десятиліття після вибуху тут бомби південна група островів Ронгелан радіаційно забруднена.

Розпочаті Францією в 1966 р. випробування атомної зброї на атолі Мururoa, що входить в групу архіпелагу Туамоту, посилили антиядерні виступи місцевого населення, надали їм яскравого політичного забарвлення.

Загалом понад 240 випробувань ядерної зброї було проведено США та Францією з 1946 р. до середини

80-х рр., що протягом чотирьох десятиріч створювало загрозу для життя та здоров'я мешканців цього регіону, його навколишнього середовища. «Зі своїми обмеженими ресурсами, необхідними для потреб промислового розвитку, південна частина Тихого океану,— заявляв з трибуни ООН прем'єр-міністр Соломонових Островів П. Кенілоре,— повністю залежить від морських та прибережних джерел харчування. Ось чому ми дуже занепокоєні ядерними випробуваннями в цьому районі».

Завоювання в 70-х рр. цілою групою малих островів країн цього регіону незалежності дало новий поштовх антивоєнному руху.

У 1975 р. на XXX-ій сесії Генеральної Асамблеї ООН за пропозицією Нової Зеландії, Папуа — Нової Гвінеї, було схвалено резолюцію про створення у південній частині Тихого океану з о н и, в і л ь н о ї в і д я д е р н о ї з б р о ї.

Серйозною політичною силою у 80-х рр. став антиядерний рух в Австралії та Новій Зеландії. В Австралії, наприклад, створена в 1984 р. Партія ядерного роззброєння виступила проти військового співробітництва із США, за заборону заходу до австралійських портів американських кораблів з атомними двигунами або ядерною зброєю на борту, за розпуск військового блоку АНЗЮС, ліквідацію військових баз США на австралійській землі.

Одним із головних факторів, що сприяв перемозі лейбористської партії Нової Зеландії на виборах у 1984 р., було взяття зобов'язання проводити антиядерну політику, зокрема відмова Веллінгтона від «ядерної парасольки» США, обіцянка оголосити Нову Зеландію та оточуючий її морський простір без'ядерною зоною та перегляд військових аспектів пакту АНЗЮС. Уряд Нової Зеландії заявив, що країна не потребує ядерної опіки і не допустить у свої територіальні води кораблі з ядерною зброєю на борту, тому що безпека у південній частині Тихого океану повинна підтримуватися відсутністю засобів масового знищення, а не їх наявністю. Переважна більшість жителів Нової Зеландії з ентузіазмом підтримала уряд в його антиядерній політиці.

США, відчувши, що їх дітище — блок АНЗЮС опинився під загрозою, почали відверто чинити тиск на уряд Нової Зеландії.

Проте Нова Зеландія ще раз повторила про свій намір заборонити американським військовим кораблям з ядерною зброєю на борту заходити у її води. Таке саме рішення згодом прийняли Республіка Вануату та Соломонові Острови. Республіка Белау прийняла без'ядерну конституцію, в якій зафіксовано відмову від надання своєї території для будівництва баз американських атомних підводних човнів.

Конфлікт між США та Новою Зеландією привернув увагу країн південнотихоокеанського регіону до цілей та призначення блоку АНЗЮС взагалі. Якщо раніше в цьому регіоні вважали, що АНЗЮС надає певні гарантії безпеки, допомагає відносно беззахисним острівним мікродержавам, то реакція Вашінгтона на позицію Нової Зеландії викликала серйозні сумніви щодо правильності цих міркувань.

Прагнення малих острівних країн в південній частині Тихого океану до реалізації ефективної антиядерної політики знайшло своє відображення в діяльності Форуму країн південної частини Тихого океану (ФКПЧТО). До складу цієї організації входять Папуа — Нова Гвінея, Науру, Соломонові Острови, Тувалу, Кірібаті, Вануату, Фіджі, Західне Самоа, Тонга, Науру, Острови Кука, Федеративні штати Мікронезії, а також Австралія та Нова Зеландія.

У серпні 1984 р. в місті Фунафуті (Тувалу) під час роботи XV-ї сесії Форуму глави і керівні діячі урядів країн — учасниць цієї організації підкреслили важливість створення без'ядерної зони в південній частині Тихого океану. Рішучому засудженню було піддане випробування ядерної зброї, проведене Францією на атолі Мururoa. Розроблення договору про проголошення цієї частини Тихого океану без'ядерною зоною стало красномовною відповіддю на спроби Вашінгтона та деяких його союзників перетворити цей регіон у ракетно-ядерний плацдарм, утягнути його країни у військово-політичну стратегію Заходу.

Ось чому важливою подією стало скликання у серпні 1985 р. XVI-ї сесії ФКПЧТО. «Якщо ядерна зброя безпечна, розміщуйте її у Вашінгтоні, зберігайте її відходи в Токіо і випробовуйте над Парижем»,— плакати і гасла такого змісту були розклеєні на вулицях та площах міста Аваруа на острові Раратонга в дні роботи сесії Форуму.

На порядку денному сесії стояли питання створення без'ядерної зони в південній частині Тихого океану, боротьби за припинення французьких ядерних випробувань на атолі Мururoa, підтримки руху населення Нової Каледонії за надання національної незалежності.

Глави держав та урядів Австралії, Нової Зеландії, Папуа — Нової Гвінеї, Фіджі, Західного Самоа, Науру, Тонга, Соломонових Островів, Тувалу, Кірібані, Вануату, Островів Кука та Федеративних штатів Мікронезії проголосили південну частину Тихого океану без'ядерною зоною. Створена на півдні Тихого океану без'ядерна зона, таким чином, стала третьою, після Антарктиди (1959 р.) та Латинської Америки (1967 р.) без'ядерною зоною на планеті.

Без'ядерна зона в південній частині Тихого океану за своїми розмірами поступається лише аналогічній зоні на латиноамериканському континенті, установленій там ще в 1967 р. (після підписання Договору Тлателолко). Південний кордон цієї зони проходить по 60° південної широти, північний кордон — по екватору. На сході зона прилягає до кордонів дії Договору Тлателолко, а на заході — проходить поміж територіальних вод Австралії та Індонезії.

Згідно з Договором Раротонга (названо за місцем підписання — на о. Раронтонг) на територіях країн — учасниць зони забороняється розміщення, виробництво та випробування ядерної зброї. Офіційно також заборонено придбання і завезення на їх територію ядерної зброї, скидання та захоронення у будь-якій частині цього регіону радіоактивних відходів.

Питання про заходження у порти країн регіону іноземних кораблів з ядерною зброєю на борту вирішується кожною країною — членом Форуму окремо.

У ході сесії країни-учасниці закликали ядерні держави поважати рішення форуму і, зокрема, відмовитися від проведення на півдні Тихого океану ядерних випробувань.

Проте уряд Франції, наприклад, прямо заявив, що не рахуватиметься з цим рішенням і що ядерні випробування в регіоні триватимуть і надалі. У вересні 1985 р. на атол Мururoa, де розміщено французький центр для проведення підземних ядерних випробувань, здійснив офіційний візит президент Франції Ф. Міттеран. Його поїздка, згідно з комента-

рями французької преси, мала чітко визначений та цілеспрямований характер: підтвердити, що Париж продовжуватиме свою присутність у цьому регіоні земної кулі.

Намагаючись пом'якшити міжнародну критику французької програми ядерних випробувань, у Парижі широко пропагували той факт, що колишній прем'єр-міністр Франції Фабіус у момент ядерного вибуху на атолі Мururoa в жовтні 1985 р. знаходився над його епіцентром на борту вертольота. У зв'язку з чим прем'єр-міністр Австралії Б. Хоук слушно зауважив: «Якщо випробування настільки безпечні, то нехай вони проводяться у самій Франції».

Незважаючи на зростаючі протести країн південної частини Тихого океану, французькі ядерні випробування у цьому регіоні тривають.

Розглядаючи створення без'ядерних зон, як один із найважливіших заходів у боротьбі за обмеження сфери ядерних приготувань, СРСР вважає, що утворення на півдні Тихого океану без'ядерної зони є істотним внеском у формування системи колективної безпеки в азіатсько-тихоокеанському регіоні (АТР), зменшує географічні рамки поширення ядерної зброї.

У країнах АТР схвально сприйняли рішення СРСР стати міжнародним гарантом Договору Раратонга. Величезне значення має і той факт, що про підтримку Договору заявила також Китайська Народна Республіка, як ядерна держава.

Закінчуючи розповідь про складні питання поширення гонки озброєнь у країнах Азії, Африки та Латинської Америки, її надзвичайно негативні наслідки для соціально-економічного життя народів цих країн, їх напружену боротьбу проти мілітаристського Молоху, хочеться повернути думку читача до назви розділу «Меркурій та Марс — несумісні».

Згідно з давньоримською міфологією, Меркурій є богом — покровителем торгівлі і добробуту. Меркурій на малюнках та в скульптурі завжди зображається у крилатих сандаліях, подорожньому капелюсі, із жезлом у руках. Марс — це бог війни. У руках у нього меч, вдягнутий у кольчугу, на голові шолом. Вираз обличчя у нього недоброзичливий, погляд недобрий, колючий.

Там, де володарював Марс, Меркурію нічого було робити. І навпаки, де з'являвся Меркурій — розкві-

тало життя, поглиблювалися взаємовигідні відносини між народами, поліпшувалося політичне становище і Марс вимушений був зникати з обрію.

Тому, мабуть, невипадково Меркурій — найближча до Сонця планета нашої Сонячної системи — до джерела енергії, животворної діяльності, поступу вперед. Орбіти Меркурію та Марсу у Всесвіті несумісні. Їх шляхи не мають перетинатися і на Землі.

Саме в умовах нового політичного мислення, як ніколи раніше, актуально сприймаються слова американського поета Арчібальда Макліша, записані в преамбулі Статуту ЮНЕСКО: «Війни народжуються у свідомості людини, у свідомості людини слід споруджувати бастіони миру».

Хочеться вірити, що настане час, коли «у свідомості людини» народжуватимуться лише такі плани і проекти, у яких Марс буде виключно об'єктом науково-пізнавальних досліджень і хай назавжди заіржавіє меч в його піхвах, хай Марс поступиться місцем Меркурію.

ЧИ ВИННІ ГОЛОДНІ, ЩО ВОНИ... ГОЛОДНІ?

Реальна загроза над Африканським континентом.— Що залишила поза увагою в своєму інтерв'ю Маргарет Тетчер.— «Юнайтед брендс» у дії.— Сита «Північ» не розуміє голодного «Півдня».— У чому вихід з продовольчої кризи?

10 грудня 1948 р., після закінчення другої світової війни, на найбільш представницькому міжнародному форумі — сесії Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй було прийнято Загальну декларацію прав людини, у якій було проголошено широкий комплекс громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав людини. Одним з них, зокрема, визначалося право кожної людини на такий рівень життя, що є достатнім для підтримання здоров'я та добробуту, включаючи у першу чергу право на харчування.

Відтоді минуло понад 40 років, але й сьогодні доводиться констатувати, що навіть мінімальна норма продовольства є заповітною мрією сотень мільйонів людей. Згідно з даними ФАО — спеціалізованого органу ООН з проблем харчування та сільськогосподарського виробництва, постійно голодують, недоїдають або неповноцінно харчуються понад 1 млрд людей.

Причому усталеною є тенденція до зростання чисельності людей, які страждають від різноманітних форм нестачі продовольства і хвороб, що спричиняються цим. Якщо на початку 70-х рр. нараховувалося 400 млн таких людей, то у 1980 р. їх було вже близько 500 млн, а у зв'язку з продовольчою кризою в Африці у 1984—1985 рр. ця цифра коливалася від 600 до 700 млн. (Початок 90-х рр., як відомо, не знаменував істотних змін на краще.)

Парадоксальність ситуації полягає в тому, що голод і недоїдання у світі набули найбільших масштабів в епоху бурхливого піднесення світових продуктивних сил, коли, у результаті досягнень науки і техніки, у тому числі і в галузі виробництва продовольства, уперше в історії людства склалися умо-

ви, за яких стало принципово можливим викорінення цього лиха і забезпечення всіх людей Землі продовольством достатньою мірою. Особливо пекучою продовольча проблема є у країнах Азії, Африки та Латинської Америки. Напруженість ситуації з продовольством тут проявляється як у гострій нестачі калорій, так і основних харчових компонентів, особливо білків тваринного походження. За останніми підрахунками фахівців із відповідних установ ООН, було визначено калорійні мінімуми для населення планети. Так, для жителя Беніну він становить 2100 ккал у день (для прикладу — для жителя Фінляндії — 2710 ккал). Але на практиці калорійність вживаних продуктів харчування в розрахунку на душу населення в країнах «третього світу» в 2—3 рази менша, ніж в індустріально розвинутих державах.

Тенденція до поглиблення такого розриву свідчить і про поглиблення нерівномірності розвитку двох груп країн світового капіталістичного господарства в галузі виробництва і споживання продуктів харчування, так як це, до речі, відбувається і в інших галузях. Головне, проте, полягає в тому, що рівень споживання продуктів на душу населення в «третьому світі», навіть за умов в десятки разів збільшеного імпорту продовольства, далеко не відповідає необхідним нормам фізіологічних потреб в їжі.

Надзвичайно скрутне становище на сьогоднішній день склалося на Африканському континенті, над яким нависла загроза реального голоду. На думку директора Інституту Африки Академії наук СРСР проф. Ан. Громико, «континент знаходиться, по суті, у стані глибокої економічної кризи. Переважна більшість країн Африки на рубежі 90 х рр. бідніша, ніж у момент здобуття незалежності». Мало в чому змінив цю безрадісну картину і 1990 р. Наявні падіння доходів на душу населення... ослаблення і без того хиткої платоспроможності, зростаючий борговий тягар, зростання дефіциту платіжного балансу. Злиденність і голод, неписьменність, висока дитяча смертність, епідемії стали долею значної частини більш, ніж 600-мільйонного населення континенту. До цього слід додати раз у раз спалахуючі регіональні конфлікти, що забирають тисячі людських життів і ще більше дезорганізують економіку африканських країн, деградацію навколишнього середовища,

яка на наших очах перетворюється в екологічну катастрофу.

Згідно з даними Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) тільки у 1984 р. від голоду померло 100 тис. малійських дітей і вдвічі більше залишилося на все життя каліками від недоїдання. Продовольчий дефіцит Малі на середину 80-х років оцінювався в 330 тис. тонн зерна; майже 200 тис. тонн зерна не вистачає Чаду, де наслідки посухи посилені громадянською війною. Подібна катастрофічна ситуація склалася і в інших напівпосушливих зонах цілого ряду африканських країн — Нігерії, Буркіна-Фасо, Сенегалі, Гамбії та Мавританії. Загальний дефіцит продовольчого зерна у цьому регіоні Африканського континенту становить понад один мільйон тонн.

Загроза голоду нависла і над Суданом, державами Південної Африки. А всього, за підрахунками ФАО,— над 24 країнами, які будуть вимушені імпортувати 5,4 млн тонн зерна щорічно для того, щоб прогодувати своє населення. У цілому від голоду страждають 150 млн африканців, тобто практично кожний четвертий житель континенту.

Характеристика продовольчої проблеми на Африканському континенті відображає, так би мовити, крайній стан речей, але проблема голоду є болючою і для інших регіонів «третього світу».

Систематичне недоодержання необхідної норми продовольства на душу населення, тобто абсолютна фізична нестача продуктів при існуючих у країнах «третього світу» глибоких майнових та соціальних контрастах означає масовий хронічний голод серед найбідніших верств населення цих країн.

Згідно з прогнозами ООН до кінця XXI ст., якщо чисельність населення Землі стабілізується на рівні 10,5 млрд чоловік, зокрема 9 млрд у країнах «третього світу» і 1,5 млрд в розвинутих країнах, це буде означати постійне напівголодне існування не менше, ніж для 2,5 млрд і голод для 1 млн чоловік. Іншими словами, збереження існуючого стану речей протягом прийдешнього століття обернеться глобальною катастрофою типу тих, які ми спостерігаємо сьогодні в Африці, тільки у сто разів більшою за масштабами.

Хронічний голод став, на жаль, невід'ємною рисою життя значної більшості населення, яке мешкає у країнах Азії, Африки та Латинської Америки.

Від голоду страждає в першу чергу колосальна армія частково або повністю безробітних як в місті, так і на селі. Згідно з інформацією Міжнародної організації праці (МОП) на другу половину 80-х рр., чисельність безробітних становила понад 500 млн чоловік.

У чому ж корені цієї широкомасштабної трагедії, яка щодобово, з ритмічністю хронометра, забирає десятки тисяч людських життів? На наш погляд, можна виділити дві основні групи причин сучасної продовольчої кризи, що смертельними обіймами стиснула афро-азіатські та латиноамериканські країни.

Перша група причин має історичний характер і зумовлена важким колоніальним минулим цих країн, їх загальною і, у першу чергу, економічною відсталістю.

Друга група причин обумовлюється входженням країн «третього світу» в сучасне капіталістичне господарство та продовженням експлуатації їх матеріальних та людських ресурсів неоколоніалістськими методами в умовах усезростаючої залежності Азії, Африки та Латинської Америки в сфері економіки від індустріально розвинутих країн Заходу. І особливу роль у цьому відіграють ТНК, антинаціональна політика яких у сільськогосподарській галузі країн «третього світу» завдає останнім значних економічних та фінансових збитків і водночас є однією із причин голоду.

В одному із досить докладних інтерв'ю колишнього англійського прем'єр-міністра Маргарет Тетчер йшлося про буденні сторони сучасної англійської дійсності, про високий життєвий рівень англійців, про майже цілковите розв'язання соціально-економічних проблем у країні туманного Альбіону. Зокрема, прем'єр-міністр побажала «кожному англійцеві стати мільйонером». Що ж, таке побажання закономірне, адже воно відповідає тим ідеалам, які є моральними та економічними орієнтирами в світі капіталу. І кожний, зрештою, має право прагнути досягти свого ідеалу.

Проте, визнаючи реальні здобутки країни на Острові, як англійці називають свою батьківщину, віддаючи належне (і тут ми повністю погоджуємося з думкою прем'єр-міністра) працелюбству англійців, їх умінню організувати високоефективне виробництво, колосальному творчому та інтелектуальному

потенціалу нації, слід все-таки зазначити, що перелік причин, зумовивших сьогоднішній рівень розвитку Великобританії, не повний.

Йдеться про те, що нарівні з зазначеними факторами, при розумінні суті сучасного постіндустріального, високорозвинутого суспільства у Великобританії (як, до речі, і в деяких інших західноєвропейських країнах), було б украй історично несправедливим не згадати того, що в основі її добробуту, так званого первісного нагромадження капіталу, лежать незліченні багатства, що були здобуті шляхом відкритого грабунку країн Сходу, Африки та Латинської Америки в горезвісну епоху колоніалізму.

У «Капіталі» К. Маркс зазначав, що «відкриття золотих і срібних копалень в Америці, викоренення, поневолення і поховання живцем тубільного населення в рудниках, перші кроки до завоювання і пограбування Ост-Індії, перетворення Африки в заповідник полювання на чорношкірих — такий був світанок капіталістичної ери виробництва. Ці ідилічні процеси становлять головні моменти первісного нагромадження» [1].

За неповними даними англійці тільки за перші сто років свого панування в Індії (1757—1857 рр.) викачали звідти коштовностей більше, ніж на 1 млрд фунтів стерлінгів. «Скарби, що припливали з Індії в Англію протягом всього XVIII ст., були придбані не стільки шляхом порівняно незначної торгівлі, скільки шляхом прямої експлуатації країни і загарбання величезних багатств, що потім переправлялись в Англію»,— писав К. Маркс [2].

До того ж експропріація селянської землі, що була здійснена англійцями в Індії, не привела до виникнення капіталістичних сільського господарства і промисловості, а мала своїм наслідком таке збільшення феодальної експлуатації, що безпосередньо викликало гігантське руйнування продуктивних сил і загибель мільйонів людей.

Так, наприклад, англійці в Індії оголосили себе верховними власниками землі, перейняли традиційні місцеві методи феодальної експлуатації селянства і почали їх застосовувати з нечуваною жорстокістю.

---

[1] Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 23.— С. 706.
[2] Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 9.— С. 154.

Голод 1770 р., безпосередньо спричинений запровадженою англійцями податковою політикою, забрав 10 млн людських життів Бенгалу — це понад третину одного із найбільш заможних та густонаселених адміністративних районів Індії. До речі, так само діяли голландці на індонезійському острові Ява. Їхня хижацька політика призвела до обезлюднення цілих областей, вимирання населення, утечі вцілілих у гори.

А в зв'язку із значним розширенням англійського, французького, іспанського і почасти голландського плантаційного господарства у Вест-Індії (в сучасних острівних країнах, розташованих у басейні Карибського моря), ще сильніше почав обертатися маховик такого огидного в історії колоніалізму явища, як работоргівля.

За сто років, з 1680 по 1780 р., із Африки на Антільські острови (Карибське море) і в англійські північно-американські колонії було вивезено понад 2 млн 200 тис. чорношкірих рабів. Наприкінці XVIII ст. вивіз рабів становив до 80 тис. чоловік щорічно. Половину цієї високоприбуткової торгівлі живим товаром припадає на частку Англії, як найсильнішої колоніальної та морської держави того часу [1].

Однією з вимог, що висувалися Англією до мадрідського уряду у війні за іспанську спадщину, було право на щорічний продаж в іспанських колоніях в Америці 4800 рабів, яких мали вивозити самі англійці з Африки. З укладенням Утрехтського миру (1713 р.) Англія досягла своєї мети. Ліверпуль, а згодом Брістоль і Лондон почали багатіти на работоргівлі. Якщо в 1630 р. до ліверпульського порту було приписано 15 невільничих кораблів, то в 1692 р. там налічувалося вже 132 кораблі.

Узагалі, згідно з історичними джерелами, у середині XVII ст. населення Європи та Африки було майже однаковим за чисельністю, приблизно по 100 млн чоловік. Проте вже на початку XX ст. чисельність європейців зросла в 4 рази, тоді як населення чорного континенту за цей же період збільшилося ледве на чверть. І причиною тому, безумовно, була у першу чергу работоргівля. За різними підрахунками, вона «обікрала» континент на 40—80 млн

[1] У вітчизняній літературі історико-пригодницького жанру ці драматичні події найбільш повно і талановито, на наш погляд, описано у романі Р. Штільмарка «Спадкоємець із Калькутти».

найбільш працездатних чоловіків і жінок, підірвавши його генофонд.

Такі історичні екскурси, хоч і переобтяжені сухими цифрами, проте дають можливість простежити початок зародження тих чи інших глобальних проблем сучасного «третього світу», виявити їх істинну соціально-економічну сутність і, таким чином, вживати правильних заходів для їх подолання.

Відомий польський вчений-сходознавець Я. Кеневич одну із своїх праць присвятив вивченню історичних причин масового голоду в країнах Азії, Африки та Латинської Америки. До колоніального завоювання, на думку Я. Кеневича, у південній Індії, наприклад, існувала так звана екологічна рівновага, тобто таке пристосування суспільства до навколишнього середовища, завдяки якому не порушувалася екологічна гармонія, задовольнялися всі необхідні потреби суспільства, нормальними були відносини з природою, ураховувалися зростання чисельності населення і ті види традиційних технологій, які забезпечували життєдіяльність людини в той час. Про це, як він вважає, свідчить факт, що починаючи з епохи індійських царів Гуптів (IV—VII ст. н. е.) протягом тисячоліття, тобто до перших масових контактів з європейцями, населення південної Індії не мало анінайменшого уявлення про таке жахливе явище, як масовий голод.

А ось інший факт. У 1792 р. одна із найбільш розвинутих південноіндійських держав — Керала (цю назву носить один із сучасних штатів Індії) опинилася під контролем англійської Ост-Індської компанії. Відтоді і до недавна доля Керали та його народу практично визначалася характером її торговельно-економічних відносин з Англією. Природно-кліматичні умови Керали, її географічне розташування (напрямок мусонів) і потреби європейського ринку зробили її центром виробництва перцю, який витіснив з полів Керали традиційну харчову культуру — рис, що дуже негативно позначилося на продовольчій проблемі країни.

Таким чином, ненаситний європейський ринок руйнував долі сотень мільйонів людей, їх сучасних і майбутніх поколінь, визначав, що, і в яких розмірах сіяти, що залишати в країні, а що вивозити на експорт. На гігантських сільськогосподарських масивах

Індонезії, Індії, Єгипту, Уганди, згодом Китаю тощо було знищено вікові життєдайні традиції сівозмін, що і заклало «фундамент» сучасної продовольчої трагедії для народів країн Азії, Африки та Латинської Америки.

У залежних країнах Сходу в епоху колоніалізму (аналогічна система існувала свого часу і в країнах Латинської Америки) було введено так звану систему леверенцій — тобто обов'язкових поставок тих видів продукції і в таких розмірах, які диктувалися потребами буржуазії метрополії. Як правило, туземців силоміць примушували займатися вирощуванням експортних культур: їх землі захоплювалися і знову перерозподілялися для виробництва «колоніальних» культур.

Після придушення опору народів Сходу колонізаторами дедалі ширше застосовувалися методи економічного тиску. Так, багатомільйонні селянські маси поневолених країн Азії, Африки та Латинської Америки змушували працювати на європейський ринок за допомогою системи грошових податків, виплатити які можна було тільки після продажу «колоніальних» культур. З метою ефективнішого вилучення необхідного метрополії продукту, колонізатори проводили зміни в системі земельної власності, що згодом призвело до підриву самого характеру місцевого господарювання, до руйнування сільськогосподарської общини і майнового розшарування туземного суспільства, до зубожіння його абсолютної частини.

Трагедія колоніального поневолення полягала не тільки в тому, що метрополія загарбувала, вилучала більшу частину національного багатства колонії, а й в тому, що створювалася така структура відносин по лінії метрополія — колонія, яка прирікала народи «третього світу» на довічну залежність від постачання більшості товарів першої необхідності з метрополії, зокрема і продовольчих.

Трагедія народів країн «третього світу» полягає ще й в тому, що від колоніальних часів їм залишалася не тільки деформована та малоефективна структура народного господарства, яка не здатна забезпечити їх продовольством, а й ідеологічна, світоглядна залежність, що проявляється, зокрема, в існуванні так званої концепції продовольчої кризи.

Так, наприклад, у Британській Індії колоніальною адміністрацією було прийнято на озброєння її різновид — теорію «абсолютної нестачі продовольства», відповідно до якої надзвичайний стан голоду оголошувався (і вживалися відповідні заходи) у випадку нерозмірності продовольчих запасів і попиту на продовольство.

Аналізуючи спалахи масового голоду, що мали місце в 1943 і 1974 рр. у Бенгалії та Бангладеш, навіть індійські економісти дійшли висновку, що голод, всупереч офіційним версіям, не мав нічого спільного з абсолютною нестачею продовольства. Перш за все, у Бенгалії 1942 р. з точки зору продовольства був одним із найсприятливіших: на душу населення його припадало на 30 % більше, ніж у 1941 р. Пік голоду прийшовся на 1943 р., коли відбувся деякий спад виробництва продовольчих товарів, але навіть і тоді це був не найнижчий врожай за останнє п'ятиріччя — знову ж таки на душу населення припадало на 9 % більше продовольства, ніж у тому ж 1941 р., коли ніякого голоду не було взагалі. Порівняно непогана забезпеченість продовольством зумовила те, що бенгальський колоніальний уряд вчасно не відреагував на катастрофу, що насувалася: за офіційно прийнятою концепцією голоду, як стану невідповідності розмірів продовольчих запасів розмірам попиту, адміністрація нібито не мала права оголосити «надзвичайне становище» і вжити необхідних заходів. У результаті Великого бенгальського голоду (прийнята в історичній літературі назва.— *Авт.*), загинуло, за різними оцінками, від 2 до 4 млн чоловік.

Схожа ситуація склалася в Бангладеш у 1974 р. Парадокс її полягав у тому, що коли фатальний для бенгальського народу 1943 р. з точки зору наявності продовольства був непоганим, то 1974 р. для Бангладеш був винятково сприятливим, а в районах, де було зафіксовано найбільші спалахи голоду, з 1973 по 1974 рр. виробництво рису навіть зросло.

На підставі проведених досліджень індійські учені зробили досить впевнений висновок: причиною голоду на півострові Індостан у колоніальному минулому і після здобуття незалежності була не нестача продовольства, а несправедлива структура суспільства, те, що ми зараз називаємо адміністративно-

командною системою управління. (Воїстину це явище універсальне!)

Індійські вчені не заперечують принципової можливості виникнення голоду через абсолютну нестачу продовольства, але вважають, що переважна більшість епідемій голоду в наш час, при сучасному рівні розвитку продуктивних сил, навіть за несприятливих природних катаклізмів має своєю причиною недосконаліть соціально-економічних структур та політичних систем того чи іншого суспільства. Учені роблять висновок, і з ним не можна не погодитися, що між рівнем розвитку демократії у країні і проблемою забезпечення продовольством її населення існує глибокий, опосередкований зв'язок.

За останній час ця теза все частіше, і абсолютно справедливо, розглядається ще з більш широких позицій. Приймається до уваги не тільки структура даного суспільства, його політичний режим, а й весь комплекс світогосподарських відносин, в які країні доводиться вступати.

Адже, дійсно, до колоніальних загарбань і руйнування общинно-економічної структури колоній усі колишні території сучасного «третього світу» практично повністю забезпечували себе продовольством. Колоніальне загарбання і поєднання в єдиний господарський механізм економічних потенціалів метрополій та колоній незмірно підвищили сукупні виробничі сили, але в суспільних та політичних відносинах по лінії метрополія — колонія, що склалися, (сьогодні — це численні форми системи неоколоніалізму) колонії регулярно обділялися. І хоч піднесення сучасних світових виробничих сил зробило можливим підвищення на рубежі 80—90-х рр. XX ст. калорійності продовольства на 10 % від строго визначених наукою норм харчування, то виявляється, що це стосується тільки дуже обмеженого кола країн.

На сьогоднішній день тільки сім (!) країн світу мають певні надлишки продуктів харчування, 75 країн забезпечують свої продовольчі потреби лише на 75—80 %, а 50 країн Азії, Африки та Латинської Америки, де проживає понад одна третина мешканців планети, задовольняють свої потреби лише на 50—60 %.

Питання про хронічний голод та недоїдання серед найбідніших верств населення не знімається

з порядку денного навіть в умовах відносного досягнення деякими країнами «третього світу» певного рівня забезпечення продовольством.

Прикладом того може бути Індія, яка завдяки врожаям зернових (у 1984 році там було зібрано рекордний для цієї країни врожай — 151 млн т. зерна) за останні, сприятливі для сільського господарства, роки майже припинила імпорт продовольства і певну його кількість навіть експортує. Але досягнення зернового самозабезпечення, яке відіграє важливу роль у здатності країни протистояти тиску зовнішніх монополістичних сил, відбулося тут на тлі вкрай низького середньонаціонального рівня виробництва та споживання продовольства, на тлі голодного та напівголодного існування близько 40 % цієї великої в усіх відношеннях країни світу.

Підсумовуючи екскурс у минуле, з'ясування історичних причин виникнення продовольчої кризи у країнах Азії, Африки та Латинської Америки, доречно навести слова відомого уругвайського публіциста Едуардо Галеано, який з цього приводу писав: «Золотий дощ, що зросив центри імперіалістичної влади, перетворив у багно її обширні окраїни».

Після здобуття країнами «третього світу» незалежності, імперіалістичні держави спрямували всю свою політичну енергію на недопущення всебічного і незалежного економічного розвитку молодих суверенних країн, консервуючи анахронічну колоніальну структуру світогосподарських відносин для продовження викачування надприбутків. Ось чому головною причиною голоду і недоїдання у країнах, що розвиваються, і по сьогоднішній день є імперіалізм, а саме — неоколоніальна система відносин по лінії «Північ» — «Південь», зокрема в галузі виробництва та обміну продовольчими товарами.

Найбільш дійовим інструментом упровадження в життя неоколоніальної політики у сфері продовольства є транснаціональні корпорації. 100 найбільших західних ТНК контролюють фактично всю сферу виробництва, збуту і переробки сільськогосподарських продуктів у капіталістичному світі. Арсенал їх дій практично необмежений — від прямого насильства до найхитромудріших комерційних операцій, від яких вони мають чималий зиск.

Так, американські тваринницькі компанії, що діють у країнах Центральної Америки (Коста-Ріці, Гондурасі, Сальвадорі, Панамі) просто-напросто витіснили місцевих селян з родючих пасовищ, перетворили їх у найманих сільськогосподарських робітників, які приречені на жалюгідне животіння. Монополії США «Юнайтед брендс» і «Стандарт фрут», що займаються вирощуванням бананів, заволоділи родючими землями на тихоокеанському та атлантичному узбережжях Коста-Ріки, зігнавши з цих земель селян і також перетворивши їх у дешеву робочу силу. Група костариканських лікарів, яка влітку 1989 р. здійснила інспекційну поїздку по банановых плантаціях, що належать північноамериканським монополіям, засвідчила сумний факт застосування на цих плантаціях дитячої праці, незадовільний санітарний стан жител.

Величезні ділянки землі були незаконно захоплені американськими, англійськими, французькими та іншими нафтовими компаніями у Венесуелі, Болівії, Парагваї, у джунглях Амазонки у Бразілії. Іноземні монополії володіють значними земельними масивами в багатьох африканських країнах. Особливо значні землеволодіння, що належать західноєвропейським монополіям та приватним особам, розташовані в Кенії, Замбії, Бурунді, Сенегалі та інших країнах. На Мадагаскарі, наприклад, тільки у провінції Анталаха одинадцяти іноземним компаніям належать земельні площі по 5 тис. гектарів кожна, у той час, як такими самими за розмірами земельними угіддями володіють 3 тис. малагасійських селянських сімей.

На прикладі створення ТНК в агробізнесі капіталістичних країн виразно видно весь процес формування сучасних супермонополій із складною внутрішньою структурою їх діяльності. Хронологічно можна виділити такі основні етапи проникнення імперіалістичного агробізнесу в сільськогосподарську структуру країн «третього світу».

Перший етап — приблизно з кінця XIX — початку XX ст. і до закінчення другої світової війни. Він характеризувався тим, що метрополії вивозили із своїх колоній та напівколоній екзотичні на той час товари: каву, какао, цитрусові, тютюн, цінні породи деревини, спеції та ін. У цей же час відбувалося

утворення торговельних компаній, розвивалося плантаційне господарство, монополії привласнювали в колоніях величезні земельні ділянки. Саме в цей період виникли такі всесвітньовідомі фірми, що спеціалізуються на виробництві та збуті сільськогосподарської сировини із тропічних країн, як «Юнайтед фрут компані» (1899 р.), на початку 60-х рр. перейменовану у вже згадувану «Юнайтед брендс»), «Нестле» (1905 р.), «Брукс Бонд» (1892 р.), «Кастл енд Кук» (1894 р.) та багато інших.

Після закінчення другої світової війни і до кінця 60-х рр. відбувався активний розвиток харчової промисловості та виникнення нових технологічних виробництв — напівфабрикатів, заморожених продуктів тощо. Національні продовольчі монополії почали активно шукати вихід на міжнародний ринок. Внутрішні ринки країн «третього світу» почали використовуватися розвинутими капіталістичними державами для збуту своїх сільськогосподарських надлишків, продажу сільськогосподарської техніки, добрив, пестицидів.

У країнах Азії, Африки та Латинської Америки ТНК створюють підприємства по переробці сільськогосподарської продукції. У цей же час посилилося державне регулювання сільськогосподарського виробництва у розвинутих капіталістичних країнах.

У 60-х рр. розпочався якісно новий, третій етап в історії міжнародного агробізнесу: посилився процес інтернаціоналізації виробництва, поглибилися взаємозв'язки безпосередньо між сільським господарством, переробною промисловістю і торгівлею.

Гігантські ТНК підкорили собі настільки значну частку світового виробництва, переробки та збуту сільськогосподарської продукції, що дістали реальну можливість на власний розсуд формувати глобальні напрями світового виробництва продовольства. Так, фінансовий оборот 10 найбільших монополій агробізнесу зріс з 1970 р. по 1980 р. з 25,8 до 90,2 млрд доларів. Монополії агробізнесу все активніше проникають в економіку країн Азії, Африки та Латинської Америки. Так, у країнах «третього світу» розміщені 54 і 232 дочірніх компаній концерну «ЮНІЛЕВЕР», 76 — із 194 дочірніх підприємств швейцарського концерну «Нестле».

Усе капіталістичне світове господарство, його сільськогосподарський та продовольчий сектор стає єдиним полем діяльності для невеличкої групи аграрних монополій. На сесії Всесвітньої продовольчої конференції, що відбулася у травні 1981 р. в Югославії, зазначалося, що нині ТНК є головними суб'єктами глобальної продовольчої системи, які спрямовують світові потоки продовольства, стимулюють масштабне виробництво і виступають рушійною силою поширення передової технології.

Це справді так. Але чим фактично обертається поширення передової технології для країн, що розвиваються? Стратегія аграрних ТНК полягає в тому, щоб організувати виробництво харчових продуктів там, де їх можна одержати з мінімальними затратами, а реалізувати там, де ціни максимально високі. А як це впливатиме на структуру сільськогосподарського виробництва у країнах «третього світу», де воно організовано з допомогою або за безпосередньою участю ТНК, чи сприятиме це виробництво розв'язанню продовольчої кризи зазначених країн — це менш за все цікавить аграрні монополії, діяльність яких сягає міжнародних масштабів.

ТНК, активно укорінюючись у сільськогосподарську структуру країн Азії, Африки та Латинської Америки, проникають не тільки у виробництво, переробку і збут традиційних тропічних та субтропічних експортних культур, а й в такі галузі рослинництва і тваринництва (вирощування овочів, фруктів, виробництво фуражного зерна, бройлерів, яєць та ін.), які досить успішно розвиваються і в самих індустріальних країнах Заходу.

Так, Сенегал, наприклад, є постачальником овочів для країн Європейського Економічного Товариства. Велике виробництво по вирощуванню овочів на експорт було організовано в цій африканській країні компанією «Бад Сенегал» — філіалом «Хаус оф Бад», що в свою чергу є європейським філіалом транснаціональної компанії «Бад Антл», штабквартира якої розміщена в Нью-Йорку. Під час створення широкомасштабної системи овочевих господарств активно використовувалися кошти національного уряду для підготовки земель та спорудження багатокілометрової зрошувальної мережі. У 1977 р. урядом Сенегалу «Бад Сенегал» було націоналізо-

вано, але маркетингом [1], тобто найбільш прибутковою частиною всього виробничого циклу, продовжує займатися «Хаус оф Бад», яка навіть після акту націоналізації в Сенегалі поширила свої операції на інші країни Африканського континенту.

На перший погляд, тенденцію до розвитку нетрадиційних сільськогосподарських культур у молодих незалежних країнах можна розглядати як позитивне явище, адже йдеться про певну диверсифікацію [2] їх сільськогосподарського виробництва. Але на практиці вона менш за все має на меті перебудову сільськогосподарського виробництва для більш повного задоволення продовольчих потреб широких мас населення афро-азіатських та латиноамериканських країн. Справа в тому, що західні ТНК заінтересовані тільки у виробництві потенційно прибуткових продуктів сільського господарства, призначених для внутрішніх споживачів з високим рівнем доходів, або на експорт.

Головною метою цього процесу є надприбуток, який став можливим у результаті використання дешевої робочої сили, швидкого розвитку транспортних засобів і найновіших методів обробки та зберігання продуктів харчування, що виробляються у країнах «третього світу».

Для ТНК найпривабливішою стороною організації виробництва у цих країнах є вкрай низька вартість робочої сили, тому вони намагаються розмістити тут перш за все трудомісткі виробництва.

Норма прибутку таких відомих міжнародних монополій, як «Пепсі-Кола», «Рельстон», «П'юріна», «Проктер енд Хембл» становить в їх філіалах у країнах Азії, Африки та Латинської Америки майже 25 %, що в 2—3 рази вище, ніж на вітчизняних підприємствах. Проте оплата праці трудівників, зайнятих в агропромисловому секторі країн «третього світу», залишається на мінімальному рівні, що є достатнім лише для фізичного виживання.

Особливо безжально експлуатуються жінки та діти. На Філіппінах, наприклад, сільськогосподарсь-

---

[1] *Маркетинг* (від англ. marketing) — торгівля, спродаж.

[2] *Диверсифікація* — (від. лат. diversus — різний, віддалений і facio — роблю) — одна з форм концентрації капіталу в умовах НТР; полягає у проникненні фірм у нові для них галузі й сфери, розширенні асортименту товарів, перетворення на багатогалузеві комплекси.

ким робітникам за годину роботи платять у середньому по країні 19 центів, що в 19 разів менше, ніж на Гавайських островах (США). Тому не дивно, що північноамериканські компанії «Дель Монте», «Доул» та інші перебазували більшу частину вирощування ананасів з Гавайських островів на Філіппіни, до Кенії, Гватемали, Таїланду.

Капіталовкладення транснаціональних корпорацій західних країн у сфері сільського виробництва йдуть, в основному, на фінансування великих, високоприбуткових проектів, орієнтованих, головним чином, на зовнішній ринок. Так, іноземні компанії вклали значні кошти в розвиток агропромислових фірм у Камеруні, Кот-д'Івуарі, які займаються вирощуванням і обробкою технічних і продовольчих культур, що йдуть на експорт.

На Філіппінах, наприклад, половина всіх родючих земель зайнята під експортне виробництво цукрової тростини, кокосів, бананів, каучуку, ананасів, кави і какао, які витіснили місцеві продовольчі культури.

Відомо, що в Латинській Америці у 80-х рр. виробляється м'яса та яєць більше, ніж продуктів, традиційних для раціону харчування корінного місцевого населення. Здавалося б, що це втішний факт, і він свідчить про поліпшення якості та структури харчування. Проте насправді це не так, оскільки йдеться про досить дорогі по собівартості продукти харчування, які доступні лише обмеженим колам місцевої буржуазії. У той же час наявний застій або навіть регрес у виробництві таких традиційних продовольчих культур, як кукурудза, картопля, маніок, квасоля, що негативно позначається на раціоні харчування широких верств населення.

Існує ще один канал впливу ТНК на сільське господарство країн «третього світу», причому значення його постійно зростає. ТНК контролюють основні генетичні фонди сільськогосподарських культур країн світової капіталістичної системи. Домінуючу роль в нагромадженні цих фондів та їх використанні відіграють корпорації «ІТТ», «Андерсон Клайтон енд Каргіл», «Сандоз», «Монсанто» та ін. Їх сукупна частка у продажу насіннєвого матеріалу в капіталістичному світі перевищує 80 %. Згідно з останніми повідомленнями, що надходять від експертів ООН з проблем сільського господарства, у 90-х рр.

основний акцент у сільськогосподарському виробництві буде зроблено на використанні генетично поліпшеного насіння при відносному падінні ролі мінеральних добрив та хімічного захисту рослин. Транснаціональні корпорації матимуть, таким чином, новий потужний важіль для тиску на країни «третього світу», які практично позбавлені доступу до генофонду сільськогосподарських культур.

Реальним фактом у взаємовідносинах ТНК і країн «третього світу» є надання кредитів імперіалістичними державами своїм «молодим партнерам». Практично — це не що інше як вивезення капіталу з імперіалістичних фінансових центрів на периферію капіталістичної системи. Наслідки цього процесу багатогранні. Він, по суті, є головною засадою сучасної системи неоколоніалізму і, безперечно, як такий справляє помітний вплив на стан продовольчої проблеми у «третьому світі».

Про взаємозв'язок, що існує між вивезенням капіталу, діяльністю ТНК і гострою продовольчою проблемою у країнах, що розвиваються, найбільш аргументовано, на наш погляд, сказав колишній президент Чілі Сальвадор Альєнде. У своєму виступі на третій сесії Конференції ООН з питань торгівлі та розвитку (ЮНКТАД), що проходила восени 1972 р. у Сантьяго, він піддав нищівній критиці хижацьку діяльність іноземних монополій в Латинській Америці, навів переконливі факти про гігантські розміри пограбування латиноамериканських країн міжнародним імперіалізмом. Зокрема, він зазначив, що тільки за період з 1950 по 1967 рр. іноземні капіталокладення в економіку латиноамериканських республік становили 51,2 млрд доларів, а за цей же період було одержано і вивезено чистого прибутку понад 200 млрд доларів, тобто на кожний інвестований долар монополії вивезли в середньому чотири долари прибутку. Наприкінці 80-х рр. з кожного долара, вкладеного в економіку країн Латинської Америки та басейну Карибського моря, іноземні компанії мали прибуток вже 8 доларів.

Але повернемося до виступу С. Альєнде. За його даними з 1930 р. іноземні монополії вклали у розробку чілійських мідних копалень 30 млн доларів, діставши згодом прибуток в розмірі 4 млрд доларів. Він безпосередньо пов'язав питання про прибутки іно-

земних монополій з гостротою продовольчої проблеми в Чілі на початку 70-х рр. Навіть частини прибутків, за його словами, було б достатньо, щоб забезпечити продуктами харчування 600 тис. чілійських дітей, які в перші вісім місяців після народження не одержували навіть мінімальної норми необхідних для організму білків.

Іноземні капіталовкладення є серйозною перешкодою для розв'язання продовольчої проблеми країн «третього світу». Іноземний капітал посідає, наприклад, міцні позиції в економіках Бразилії та Індії. Ці країни входять в десятку держав середнього рівня розвитку капіталізму, а за розвитком окремих галузей промисловості та виробничих технологій вони наближаються до постіндустріальних країн Заходу. Однак продовольча проблема в національному масштабі є для них так само гострою, як і для слаборозвинутих Гаїті чи Камеруна.

Величезний зовнішній борг, що утворився в результаті процесу вивезення капіталу (а на початок 90-х рр. він становив 1,3 трильйона доларів), проблема його сплати блокують величезну суму грошей, що їх можна було б використати країнам Азії, Африки та Латинської Америки на імпорт продовольства, так необхідного народам цих континентів.

Іншими словами, панівне становище ТНК в агросекторі країн Азії, Африки та Латинської Америки веде до скорочення прибутків від виробництва ними продуктів харчування, призначених на експорт, оскільки левова частка виторгу йде міжнародним монополіям. Так, виробники какао в Гані одержують лише 16 % його ринкової вартості. Ще менший виторг мають країни, що вирощують та експортують банани. Саме цим, і нічим іншим, пояснюється значною мірою той факт, що прибутків від експорту не вистачає для закупівлі необхідного продовольства, до якої у всезростаючих масштабах вимушені вдаватися уряди країн Азії, Африки та Латинської Америки.

Таким чином, несправедливий поділ праці, що склався між розвинутими капіталістичними країнами і «третім світом» у сфері виробництва і обміну продуктами харчування також безпосередньо впливає на загострення продовольчої проблеми.

Аналізуючи характер відносин між країнами «третього світу» і Заходом, слід зазначити, що було б

неправильно висвітлювати їх тільки негативно. Безумовно, що колоніальне минуле — це чорна сторінка у книзі історії країн Азії, Африки та Латинської Америки. Та й постколоніальний період — епоха неоколоніалізму — це драма, у якій головними дійовими особами є «багата Північ» і «бідний Південь», а у фіналі — ще більше зростає між ними розрив у соціально-економічному розвитку.

Проте на сучасному етапі в їх відносинах з'явилися і оптимістичні нотки, і замовчувати, не помічати їх не можна.

Справа не стільки тому, що міняється світосприйняття багатьох керівників західних держав та їхня політика щодо «третього світу» стає дещо іншою (наявне і це), а, головним чином, у тому, що нові тенденції в системі «Північ» — «Південь» зумовлені економічним розрахунком, бажанням зберегти залежність останнього на якісно новій основі.

Захід розуміє, що безупинне зубожіння переважної більшості країн Азії, Африки та Латинської Америки може дійти межі, за якою почнуться серйозна криза у світовій економічній та фінансовій системі, розлад світогосподарських зв'язків і тому слід (вигідніше і дешевше) уже нині лікувати хвору економіку країн, що розвиваються.

Результатом такого «нового політичного мислення» є розробка останнім часом керівними колами західних індустріальних держав цілого ряду програм, спрямованих на поліпшення економічного становища найбільш слаборозвинутих країн «третього світу».

Найвідомішим серед них є «план Брейді» (названий на честь автора — міністра фінансів США в уряді Дж. Буша Ніколаса Брейді). За ним передбачається значне скорочення зовнішньої заборгованості країн Азії, Африки та Латинської Америки Міжнародному валютному фонду (МВФ), Міжнародному банку реконструкції і розвитку (МБРР), а також приватним банкам-кредиторам західних країн. Його було обговорено і прийнято на нараді «сімки» — провідних західних країн (США, Канади, ФРН, Англії, Франції, Італії та Японії) під час святкування 200-ї річниці Великої французької революції у липні 1989 р. у Парижі.

Першою ластівкою у новому підході «Півночі» до «Півдня» було прийняття ще в квітні 1989 р.

урядом Міттерана рішення про скасування зовнішнього боргу 35 африканським країнам на суму 2 млрд доларів. А «план Брейді» передбачає його скорочення на 20 %. Багато це, чи мало — питання спірне. Принципово важливим є сам крок Заходу в напрямі подання реальної допомоги. Цей план розв'язав руки членам «сімки» в їх індивідуальних благодійницьких акціях щодо найбільших боржників «третього світу».

Так, наприклад, Японія в унісон із «планом Брейді» виступила з заявою, що вона надасть протягом 1990—1991 рр. додаткові кредити країнам, що розвиваються, на суму 35 млрд доларів. Це — крім тих 30 млрд, які вона виділила ще раніше на 1987, 1988, 1989 рр. Із зазначених 35 млрд доларів 10 млрд Японія передала безпосередньо в розпорядження МВФ та МБРР для реалізації «плану Брейді».

Помітний вплив цей план справив на зовнішньоекономічний стан Мексіки — одного із найбільших боржників серед країн «третього світу» (107 млрд доларів). Уже наприкінці липня 1989 р. у ході переговорів між Мексікою та представниками 500 приватних банків США було досягнуто домовленості про 35-процентне скорочення основної частини боргу Мексіки приватним банкам США. До того ж останні зобов'язувалися надати Мексіці новий кредит на чотири роки. Крім того, по лінії державного фінансування Мексіці було надано ще і «перехідний кредит».

Не менш відомим є інший план, висунутий влітку 1990 р. президентом США Дж. Бушем, який стосується безпосередньо усіх країн Латинської Америки,— «Нове економічне партнерство у Західній півкулі». Президент США запропонував створити широку зону вільної торгівлі, що охоплюватиме всі країни Американського континенту від Аляски до Вогняної Землі. Згідно з його словами урядом США було списано 12 млрд зовнішнього боргу тим латиноамериканським країнам, які «енергійно проведуть економічні реформи». «Добробут нашої півкулі залежить від торгівлі, а не від допомоги»,— підкреслив президент США. І як тут не згадати одне китайське прислів'я: «Подаруйте голодній людині рибу і ви врятуєте її від голоду на один день, а подаруйте їй невід — і вона буде врятована на все життя».

Безперечно, що у цих, та і в інших, менш широкомасштабних програмах можна побачити свої вади (більш того, можна сприймати їх цілком негативно і вбачати в них тільки «підступи імперіалізму»), проте безумовно, вони містять і позитивну суть. Бо, допомога голодуючій людині — це все ж таки допомога, а не байдуже ставлення до неї.

Який же вихід із цього скрутного становища для країн «третього світу»? Слід відразу зазначити, що однозначної відповіді на це запитання немає. Політичні діячі, учені-економісти, фахівці з питань продовольства пропонують безліч варіантів і, на жаль, ця кількість пропозицій аж ніяк не переходить в якість позитивного розв'язання продовольчої кризи.

Переважна більшість учених західних, індустріально розвинутих країн, аналізуючи причини виникнення проблеми голоду у країнах «третього світу», враховують не соціально-економічні, а психологічні, геополітичні, демографічні та інші фактори. Проте зміщення акценту в бік тільки одного із згадуваних факторів призводить до необ'єктивної оцінки реального стану речей.

Так, досить часто в буржуазній політологічній літературі, присвяченій дослідженню продовольчої проблеми у країнах Азії, Африки та Латинської Америки, на перший план висуваються природно-кліматичні умови. Але саме природно-кліматичні умови цих країн, на думку багатьох реалістично мислячих фахівців, дають можливість виробляти стільки сільськогосподарської продукції, що її б вистачило для забезпечення продовольством усіх жителів планети Земля на сучасному етапі її розвитку.

Проте більшість населення «третього світу» живе в умовах злиднів та хронічного голоду. Докорінні причини подібного ганебного становища криються насамперед в історичних та соціально-економічних умовах розвитку цих країн.

Головне, що заважало і заважає сьогодні народам Азії, Африки та Латинської Америки виборсатися із пут відсталості та зубожіння є те, що вони були у прямому розумінні цього слова пограбовані імперіалістичними державами.

Щоб приховати істинні причини голоду і недоїдання у країнах «третього світу», ряд буржуазних економістів та політологів пояснюють таке тяжке станови-

ще... нерозвинутістю капіталістичних та товарних відносин у самих цих країнах. Іншими словами, логіка подібних міркувань зводиться до банальної фрази: бідняк винний у тому, що він... бідняк, голодний винний у тому, що він... голодний. А чому так сталося, у чому корені такого явища — лишається поза увагою авторів та прихильників подібних «наукових» підходів.

Зокрема, причинами відставання країн, що розвиваються, у виробництві продуктів харчування вважаються «нездатність і небажання селян збільшувати виробництво, недостатній попит на внутрішньому і зовнішньому ринках». Не можна, звичайно, не погодитися з тим, що нерозвинутість товарного виробництва і попиту стримують розвиток ринку продовольчих товарів і таким чином обмежують їх споживання. Але це явище — похідне, залежне від характеру розвитку виробничих відносин, від характеру власності на засоби виробництва.

Нині побутують і украй реакційні погляди, що виникли ще в епоху колоніалізму. Причина голоду та відставання народів країн Азії, Африки та Латинської Америки вбачається у тропічному кліматі, у «природжених лінощах» туземних народів, різного роду племінних, релігійних, етнічних та інших забобонах. За колоніалізму ці теорії мали на меті виправдати панівне становище колонізаторів, закріпити їх привілейоване становище. Після краху колоніальної системи подібні твердження проповідуються, щоб дискредитувати боротьбу прогресивних сил «третього світу» за економічну незалежність і соціальне процвітання.

Так, наприклад, ряд американських вчених як основні причини, що заважають країнам «третього світу» успішно розв'язати проблему голоду, висувають суперечності між містом і селом, проблеми урбанізації, марнотратство ресурсів через націоналізм, апатію населення внаслідок недоїдання, слабкість державного регулювання, інститутів, що займаються економічним розвитком.

Зокрема, на думку колишнього прем'єр-міністра Канади Л. Пірсона, який у 60—70-х рр. був головою Міжнародного банку реконструкції і розвитку, головною причиною голоду та недоїдання є повсюдна злиденність і, як її прямий наслідок, низький попит на продовольство серед населення країн Азії, Африки

та Латинської Америки. Виникає порочне, зачароване коло, про яке ми вже говорили — злиденність висувається як головна причина злиденності.

Професор Гарвардського університету в США, фахівець в галузі харчування професор Жан Мейєр був родоначальником іншої теорії, згідно з якою причиною голоду є неврожаї, викликані посухами, шкідниками, стихійними лихами — повенями, землетрусами тощо.

Безперечно, масові стихійні лиха спричиняють в окремі періоди в ряді регіонів голод, але такого походження голод — через надзвичайні обставини — явище тимчасове. По-перше, воно залежить від загальних економічних можливостей тієї чи іншої країни для мобілізації ресурсів на його ліквідацію, а по-друге, від масштабів стихійного лиха.

Такі ідеологи свідомо уникають розгляду питання про взаємозв'язок між продовольчою проблемою і діями у світовій капіталістичній системі господарства законів нееквівалентного обміну між індустріально розвинутими країнами і колишніми колоніями.

На сучасному етапі буржуазні учені, що захищають імперіалістичну політику в країнах «третього світу», взяли на озброєння концепцію «багатих і бідних країн» або «Півдня» — «Півночі». Її засновники поділяють світ на «багату і ситу Північ» та «бідний і голодний Південь».

Існують також концепції, у яких пріоритетними серед причин голоду є біологічні та інші природні фактори.

Найбільшого поширення набули погляди, згідно з якими причини голоду пояснюються з неомальтузіанських позицій або так званого демографічного детермінізму. Сучасні послідовники Т. Мальтуса запевняють, що першопричиною продовольчої кризи у країнах «третього світу» є значно посилені із середини 50-х рр. темпи зростання їх населення — демографічний вибух. Цей феномен, у свою чергу, однобічно розглядається як суто біологічне явище, як прагнення людей розмножуватися заради виживання. Прогресуючу деградацію навколишнього середовища в афро-азіатських та латиноамериканських країнах пов'язують тільки зі зростанням чисельності населення, і робиться висновок про демографічно-екологічну обумовленість голоду. Подібний підхід

за своєю суттю є глибоко антинауковим, політично реакційним і практично безплідним, оскільки спрощується багатофакторний характер продовольчої проблеми, не розкриваються її соціальні витоки і відволікається увага від боротьби за соціальну справедливість, а наголос робиться на демографічній політиці «сімейного планування».

Об'єктивна наука, заперечуючи неомальтузіанство, доводить, що продовольча криза в молодих незалежних країнах спричинюється не несприятливими демографічними або природними факторами (вони самі по собі лише здатні загострювати, а не породжувати проблему), а соціальними умовами системи капіталізму, з розвитком якої історично стала пов'язаною доля колишніх колоніальних народів. В основі соціально-класового підходу до розуміння продовольчої проблеми лежить важливий висновок К. Маркса про те, що «споживання продуктів визначається суспільними умовами, в які поставлені споживачі...» [1]

На початку 1989 р. авторові рядків цієї книжки довелося виїхати у термінове службове відрядження на острів Свободи — Республіку Куба. У країні в цей час урочисто та водночас з великим ентузіазмом і дивовижним темпераментом, що притаманне характеру кожного кубинця, відзначався 30-річний ювілей з дня перемоги кубинської революції. Коли увечері 1-го січня наш ІЛ-86 підлітав до Гавани, весь простір, який можна було охопити поглядом з ілюмінатора, нагадував суцільну яскраву гірлянду, зплетену з різнокольорових вогників та феєрверків.

У кубинців дійсно були всі підстави веселитися, і вони мали повне право із свого ювілею зробити велике національне свято. Адже за роки, що минули після революції, країна досягла значних, порівняно з її минулим, успіхів в економічній, соціальній та культурній сферах. Від рівня аграрно-сировинного придатку та напівколонії Сполучених Штатів Америки Куба зробила значний крок до незалежної на міжнародній арені, промислово і аграрно розвинутої суверенної держави, авторитетного члена світового співтовариства.

Проте до революції переважній більшості кубинців теж аж надто добре були відомі голод та хро-

[1] Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 4.— С. 95.

нічне недоїдання, і лише завдяки новому соціально справедливому ладу, який захищає інтереси широких трудящих верств, з цією проблемою раз і назавжди було покінчено.

На Кубі через різноманітні внутрішні та зовнішні причини на сьогоднішній день поки що немає надлишку продуктів харчування, але народна влада зробила все можливе, щоб кожний сумлінний та чесний член суспільства був забезпечений необхідною нормою продовольства, і саме цей суспільний лад цю норму гарантує, яка до того ж із року в рік стає вагомішою.

У жовтні 1974 р. делегати Всесвітньої продовольчої конференції, скликаної в Римі Організацією Об'єднаних Націй під час найтяжчої за весь повоєнний період продовольчої кризи, урочисто пообіцяли добитися того, щоб протягом наступного десятиріччя покінчити з голодом, щоб жодна дитина у світі не лягала спати голодною, щоб недоїдання не справляло згубного впливу на можливості людини і не затьмарювало її майбутнього. Проте світ і сьогодні надто далекий від здійснення цього благородного прагнення. Навпаки, голод як явище сучасного існування людства не тільки не подолано, а й набирає ще більших масштабів.

Чому ж спроби подолати це лихо або, принаймні, зменшити його розміри виявляються марними?

Відповідь, очевидно, полягає в тому, що в намаганні подолати продовольчу проблему умисне або неумисне ігнорується складна, багатофакторна, соціальна за своєю основою, природа голоду. Увага зосереджується на науково-технічних та матеріальних аспектах розв'язання цієї проблеми, а соціальні ж передумови повністю ігноруються. Проте, як свідчить практика, без соціальних перетворень неможливе і досягнення продовольчого достатку, і досягнення справедливого розподілу продовольства між усіма членами суспільства.

Можна нагадати, що серед «технологічних» рецептів, які пропонуються буржуазними теоретиками і політиками для розв'язання продовольчої проблеми у країнах Азії, Африки та Латинської Америки, великої популярності набула теорія «зеленої революції». Ця образна назва науково-технічного прогресу в сільському господарстві стала поширеною приблиз-

но з другої половини 60-х рр., коли чимало буржуазних вчених можливість ліквідації голоду в країнах «третього світу» почали пов'язувати з перспективою різкого підвищення продуктивності землеробства завдяки агротехнічним нововведенням і застосуванню поліпшених сортів насіння, без структурних змін існуючих земельних відносин.

Слід зазначити, що наслідки «зеленої революції» досить суперечливі. З одного боку, вона, безперечно, здатна підвищити рівень сільськогосподарського виробництва. З другого — збільшення виробництва продовольства за існуючих соціальних умов у країнах Азії, Африки та Латинської Америки аж ніяк не означає зростання його споживання малозабезпеченими верствами населення, не веде автоматично до подолання голоду. Навпаки, існує велика ймовірність того, що це зростання спричинить негативні соціальні наслідки, сприяючи збагаченню експлуататорської верхівки і зубожінню трудящих мас села, посилюючи при цьому відносне аграрне перенаселення.

Недовиробництво продовольства, типове для більшості країн «третього світу», може іноді навіть змінюватися кризою перевиробництва. Достатньо пригадати першу світову економічну кризу 1929—1933 рр., під час якої тільки у Бразилії, наприклад, було знищено 40 млн мішків кави (один мішок — 60 кг), в Аргентині м'ясо спалювалося в топках паровозів, а в океан текли не біблейські, а справжні молочні ріки. Та й зараз на екранах наших телевізорів час від часу мерехтять кадри про те, як під безжалісними ножами та гусеницями бульдозерів розчавлюється «надлишковий» марокканський чи єгипетський врожай цитрусових або томатів.

Малоефективні спроби подолати голод та недоїдання за допомогою аграрних нововведень ще раз підтверджують, що змін як у характері сільськогосподарського виробництва, так і в розподілі продуктів харчування можна досягти лише в результаті докорінного перетворення всього соціально-економічного устрою країн «третього світу».

«Голодні бунти» останніх років у Чілі, Бразилії, Тунісі, Єгипті та деяких інших країнах Азії, Африки та Латинської Америки свідчать про те, що продовольча проблема набуває дедалі вибухонебезпечні-

шого характеру. У боротьбі за хліб насущний головним винуватцям голоду — ТНК, несправедливій системі економічних відносин, що склалися між «Північчю» і «Півднем» протистоять робітничий клас та інші демократичні сили країн Азії, Африки та Латинської Америки.

Шлях до ліквідації економічної відсталості пролягає через внутрішній поступальний розвиток кожної країни, поєднання економічного піднесення та соціального прогресу. Передумовою реального піднесення сільського господарства і розв'язання продовольчого питання повинні стати радикальні соціально-економічні перетворення всієї суспільної структури країн «третього світу». Першочергової ваги серед них набуває трансформація аграрних відносин в інтересах широких трудящих мас, передача землі в руки тих, хто її обробляє. Земельні реформи мають, по-перше, сприяти розкріпаченню продуктивних сил і прискоренню темпів зростання сільськогосподарського виробництва, продуктів харчування, а по-друге, забезпечити максимальне використання трудових ресурсів села, створюючи умови для активного залучення у виробничий процес величезної маси сільського населення, яка на сьогоднішній день є ще частково або повністю (залежно від регіону) безробітною.

Успіх внутрішніх структурних перетворень у країнах «третього світу» багато в чому залежить від зовнішніх факторів, від стану міжнародних економічних та політичних відносин.

Необхідно зазначити, що кардинальне подолання продовольчої проблеми безпосередньо пов'язане з боротьбою за мир, розрядкою міжнародної напруженості, припиненням гонки озброєнь, що, безперечно, дало б можливість вивільнити значні кошти на боротьбу з голодом, на вирішення інших життєво важливих проблем людства.

БЛИСК І УБОЗТВО «ДРАКОНІВ»

Південнокорейські «Поні» на «Дикому Заході».— Бразілія — на шостому місці у світі по експорту найсучаснішої зброї.— Про що свідчить Регістр Ллойда.— Нові індустріальні країни — нові експортери капіталу.— Скільки коштує 12-річне дівча в Таїланді.— Суспільство — без майбутнього?

З позицій нового політичного мислення, коли час невблаганно примусив по-новому оцінити навколишній різнобарвний та неоднозначний світ, зокрема і капіталістичний, ми, нарешті, визнали, що «протилежна система» — це не суцільний розклад, не безперечна соціально-економічна та політична криза, яка до того ж, на нашу думку, рік у рік поглиблювалася. Як об'єктивний факт, ми констатували, що і там є розвиток, технічний прогрес, економічне процвітання. Щоб побачити дійсну картину світу, слід було зробити, здається, небагато і, водночас, дуже багато. А саме: позбутися ідеологічно-пропагандистських шор, оцінити сучасність об'єктивно.

Саме такий підхід дав можливість визначити ще один процес у складній системі капіталістичного світу, що свідчить про його багаті, ще не до кінця вичерпані можливості — виникнення у другій половині XX ст. так званих нових індустріальних країн (НІК). Тих країн, які ще до недавнього минулого були колоніями та напівколоніями, проте в результаті успішної реалізації цілого ряду національних економічних, технологічних та фінансових програм спромоглися зробити значний ривок уперед у своїй історичній ході і зайняти специфічне місце у світовій економіці.

Що ж це за країни, яким чином вони добилися значних успіхів у розвитку, які проблеми стоять перед ними нині?

Слід зазначити, що сама назва — «нові індустріальні країни» — умовна. Критерієм для включення в цю групу країн є не стільки загальний рівень економічного розвитку (який, до речі, може бути досить скромним), скільки досягнення певних успіхів в експорті готової промислової продукції та темпах

економічного розвитку. За цими показниками до НІК відносять, головним чином, шість держав Азії та Латинської Америки — Бразілію, Мексіку, Південну Корею, Тайвань, Гонконг та Сінгапур. Останнім часом на рівень цієї «шістки» виходять Малайзія і Таїланд. Існує точка зору, за якою новими індустріальними країнами вважаються також Греція, Ізраїль, Туреччина, Колумбія. Проте всі фахівці сходяться на тому, що головними рисами економічних структур НІК на сьогоднішній день є серйозний прогрес у перебудові всього господарства на індустріальній основі та виробництво на експорт технічно складної продукції.

Так, на частку «шістки» нових індустріальних країн (Бразілія, Мексіка, Південна Корея, Тайвань, Гонконг і Сінгапур), у яких на кінець 80-х рр. проживало лише 11,5 % населення країн, що розвиваються, припадало майже 30 % валового продукту усього «третього світу» і майже стільки ж продукції обробної промисловості. Проте такі міцні позиції нові індустріальні країни завоювали не тільки в економіці афро-азіатського та латиноамериканського континентів.

Найбільш помітно це проявляється на світовому капіталістичному ринку. Експорт промислової продукції «шістки» НІК перевищував наприкінці 80-х років 100 млрд доларів на рік і продовжує зростати швидкими темпами. Протекціоністські заходи країн Західної Європи та Північної Америки, як правило, не є для них непереборною перешкодою. Упевнено захопивши спочатку плацдарми на ринках текстилю, одягу, взуття та інших товарів широкого вжитку, НІК почали також вивозити багато видів технічно складної продукції, примусивши помітно потіснитися західні фірми.

Південнокорейські автомобілі, наприклад, про які в розвинутих країнах ще 5 років тому ніхто навіть і не чув, упевнено завоювали ринки США, Канади та інших країн. Невеличкі і порівняно дешеві малолітражки «Поні» фірми «Хюндей» швидко набули популярності в автомобілістів Північної Америки.

Феноменальних успіхів досягла південнокорейська суднобудівна промисловість, яка поступається в експорті промислових суден тільки Японії. Південнокорейські суднобудівні підприємства заручилися

технічною підтримкою англійських, норвезьких, американських компаній, що дало можливість практично на рівних конкурувати з головними суперниками — японцями по виробництву найсучасніших суден та бурових платформ. Адже південнокорейські судна на 15—20 % дешевші від японських і завдяки цілодобовій роботі на верф'ях, а також сумлінності та високій кваліфікації робітників, вони будуються у надзвичайно стислі строки.

Стратегічною лінією діяльності будь-якої фірми в нових індустріальних країнах є курс на постійне оновлення продукції, обладнання, технологічних процесів. Нині багато заводів, збудованих у південно-східноазіатських країнах, є новішими і мають сучасніше обладнання, ніж аналогічні виробництва США, Європи і навіть Японії. Особливо чітко це проявляється у верстатобудуванні, побутовій та промисловій електроніці, в інших найсучасніших галузях.

Одна із провідних південнокорейських фірм «Теву» починала 25 років тому назад з п'яти службовців і 9 тис. доларів капіталу. Основною її продукцією були чоловічі сорочки. Сьогодні фірма продає готових товарів у середньому на 12 млрд доларів щорічно, а сфера її інтересів охоплює мікроелектроніку, робототехніку, автомобілебудування, аерокосмічну техніку та ін.

Бразілія — один із провідних експортерів пасажирських літаків, посідає шосте (!) місце у світі за розмірами продажу військового найсучаснішого обладнання — танків, ракетних систем, літаків-винищувачів, телекомунікаційного устаткування, ЕОМ тощо.

Сьогодні жодну з НІК не можна назвати країнами індустріальної монокультури.

Почавши з виробництва дешевого одягу, парасольок та оригінальних іграшок, Гонконг поступово розширював асортимент експортних товарів, перейшовши до випуску технічних засобів для автоматичного перекладу, складного телефонного обладнання, відеоігор, високоякісної аудіоапаратури. Гонконгська фірма «Стелюкс мен'юфекчурінг» нині — найбільший у світі виробник електронних годинників.

Сінгапур експортує платформи для глибинного буріння, наукові інструменти, обладнання для ЕОМ. Він претендує стати «центром комп'ютерного

мистецтва» Південно-Східної Азії, здатним розробляти і виробляти основні елементи комп'ютерних систем, математичне забезпечення для них і надавати відповідні послуги іншим країнам.

За останнє десятиріччя значно зросла роль у світовому капіталістичному господарстві азіатських НІК або «драконів», як їх прийнято метафорично називати.

За період з 1960 по 1984 рр. середньорічні темпи приросту ВВП «п'ятірки» (Південної Кореї, Тайваню, Гонконгу, Малайзії та Сінгапуру) становили 8,8 %, що значною мірою перевищує аналогічний показник для промислово розвинутих капіталістичних країн та всіх інших країн «третього світу» в цілому.

Ще більшими темпами в НІК Азії зростало промислове виробництво, причому в окремі роки показники його зростання в деяких із них були рекордними.

По виробництву окремих видів промислової продукції, причому не тільки простої, а й досить наукоємної, НІК навіть сягнули передових рубежів у світовому господарстві. У середині 80-х рр. Гонконг, наприклад, посідав перше місце у світовому капіталістичному господарстві по випуску одягу, радіоприймачів, телефонів та годинників. Провідні позиції у світі займали: Тайвань по випуску взуття, Південна Корея та Тайвань — по будівництву суден, Сінгапур — по будівництву морських нафтобурових платформ, Малайзія та Південна Корея — по виробництву електронних компонентів.

Дивовижно високими темпами зростає експорт НІК. За період з 1970 р. по 1985 р. сумарний вартісний обсяг вивозу товарів збільшився майже у 14 разів і досяг 130,3 млрд доларів. У 1987 р. Тайвань, Гонконг та Південна Корея по вартості вивезених товарів перейшли 45 мільярдний рубіж і увійшли в число 15 найбільших світових експортерів, випередивши при цьому такі розвинуті капіталістичні країни як Швейцарія, Австралія, Норвегія, Данія та Фінляндія.

Усе це свідчить про активний процес індустріалізації південно-східноазіатських «драконів». Перш за все він відображає рішучий поворот у політиці імперіалістичних держав від стримування розвитку продуктивних сил у країнах «третього світу» до їх активного стимулювання на капіталістичній основі.

У межах політики імперіалістичних держав щодо НІК нині реалізується концепція встановлення нового міжнародного поділу праці, яка передбачає закріплення за окремими країнами Азії, Африки та Латинської Америки ролі виробників та постачальників на світовий капіталістичний ринок обмеженої номенклатури промислової продукції.

З цією метою і відбувається перенесення у країни, що розвиваються, окремих видів промислового виробництва, в основному технологічно освоєного, трудомісткого, енерго- та матеріаломісткого, екологічно шкідливого. Ця політика в 70—80-х рр. сприяла створенню в азіатських НІК цілих галузей промисловості, орієнтованих на зовнішній ринок.

Таким чином, на відміну від переважної більшості країн «третього світу», «дракони» Азії в найстисліші історичні строки проминули в своєму розвитку фазу імпортозамінюючої індустріалізації і відразу перейшли до створення промислового потенціалу, орієнтованого на виробництво експортних видів продукції. Причому пріоритети у виборі основних напрямів такої індустріалізації і в формуванні відповідної промислової структури визначали ТНК провідних імперіалістичних країн, а розвиток основних галузей економіки «п'ятірки» здійснюється фактично під пильним контролем західного капіталу.

За період з 1946 по 1985 рр. загальний приплив американського позикового капіталу в азіатські НІК досяг майже 30 млрд доларів, що становить близько 9 % від усього обсягу позик та кредитів, які надавали США іноземним країнам за цей час. Левова частка американської допомоги спрямовувалася в економіку Південної Кореї і Тайваню, які знаходяться в особливій зоні військово-стратегічних інтересів США.

Позики та кредити надходили й від міжнародних фінансових організацій, у першу чергу від МВФ і МБРР, які контролюються розвинутими капіталістичними країнами. Усього вони становили майже 12 млрд доларів. Крім того, на двосторонній основі значні інвестиції в економіку «драконів» здійснювали і продовжують здійснювати такі «кити» світового економічного господарства як Японія та Великобританія.

Так, уже на середину 80-х рр. обсяг прямих іноземних інвестицій в економіках НІК Азії перевищу-

вав 20 млрд доларів: у тому числі на Сінгапур припадало 5,6 млрд, Тайвань — 5,1 млрд, Малайзію — 4,6 млрд, Південну Корею — 2,9 млрд і Гонконг — 1,9 млрд.

Проте на процвітання «драконів» рішучий вплив справили не лише розміри іноземних капіталовкладень, а й той факт, що їх концентрація відбулася переважно в експортних галузях економіки. Перш за все в електроніці і електротехніці, хімічній і нафтохімічній, текстильній та взуттєвій промисловостях. А за останні роки зафіксовано зростання інвестицій в найбільш капітало- та наукоємних галузях — таких, як суднобудування, автомобільна промисловість, біотехнологія.

Готові вироби стали практично головною статтею експорту азіатських «драконів», що і визначає сьогодні їх особливе, пріоритетне становище в новому міжнародному поділі праці.

В експорті «п'ятірки» є товари широкого споживання, у першу чергу текстиль, одяг і взуття, на які припадає близько однієї третини всього експорту продукції їх обробної промисловості.

В останні десять років перше місце в капіталістичному світі по експорту одягу займає Гонконг. На третє місце (після Італії) вийшла Південна Корея, Тайвань — на дев'яте місце серед промислово розвинутих країн світу. Сінгапур і Малайзія входили в двадцятку провідних експортерів текстилю і взуття.

Безперечно, що провідною статтею експорту готової продукції обробної промисловості «драконів» є електронні та електротехнічні вироби.

На зовнішній ринок НІК Азії вивозять різноманітні види напівпровідникових пристроїв (транзистори, інтегральні схеми), радіоприймачі, магнітофони, телевізори, відеомагнітофони, електронні годинники, калькулятори, системи комутаційного обладнання, телефонні апарати, фото- і кіноапаратуру, пилососи, холодильники, кондиціонери, персональні комп'ютери, мікроЕОМ та ін. А по вартості експорту побутової електроніки Південна Корея, Тайвань, Сінгапур і Гонконг у 1985 р. займали після Японії і ФРН відповідно третє, четверте, п'яте і шосте місця. Причому в середньому понад 60 % експорту електронних та електротехнічних виробів перелічених країн реалізується на ринку США.

За останні роки помітною стала тенденція до збільшення вивозу інших видів промислової продукції. Зокрема, з Південної Кореї і Тайваню — суден, з Південної Кореї — автомобілів.

Оскільки в експорті та імпорті НІК Азії переважають готові промислові вироби, які зручніше всього експортувати в контейнерах, то це також відіграло неабияку роль в активному посиленні позицій азіатських «драконів» у світових контейнерних перевезеннях і судоходстві в цілому.

Згідно з даними Регістру Ллойда [1] частка тоннажу спеціалізованих суден для перевезень під прапором Тайваню, Сінгапуру, Гонконгу, Південної Кореї у світовому капіталістичному тоннажі офіційно поступається тільки США.

Посідаючи чільне місце в судноплавстві капіталістичних країн, деякі потужні компанії азіатських НІК розпочали організацію кругосвітніх перевезень контейнерезованих вантажів, що вважається найперспективнішим напрямом розвитку світового судноплавства в найближчі роки.

Такі кругосвітні перевезення стають фактично продовженням виробничого процесу, зв'язуючи регулярним товарообміном головні (материнські) фірми з їх численними філіалами в азіатському регіоні.

У цій галузі НІК Азії мають значні потенційні можливості. По-перше, Південна Корея, Тайвань, Гонконг та Сінгапур спираються на власну суднобудівну промисловість. Компанії цих країн здатні задовольнити трохи менше половини потреб світового капіталістичного судноплавства. Так, в 1987 р., незважаючи на триваючу кризу у суднобудуванні, тільки частка Південної Кореї в світовому портфелі замовлень на судна становила 82 судна загальним тоннажем 2,64 млн брутто-тонн. За цим показником вона поступалася лише Японії.

По-друге, азіатські «дракони» сконцентрували у своїх руках виробництво самих контейнерів, значною мірою задовольняючи світовий попит на них.

І по-третє, усі перелічені країни мають безпосередній вихід до моря, розгалужену мережу сучасних портів та супертехніку для розвантаження товарів.

[1] *Регістр Ллойда*, Регістр судноплавства Ллойда — організація при страховій монополії Ллойда (Великобританія); щороку видає список суден морського торговельного флоту всіх країн.

Швидке економічне зростання азіатських НІК супроводжується також концентрацією виробництва та капіталу. Це вже привело до утворення великих національних монополістичних об'єднань. Значний вплив на їх утворення і кількісне зростання справив капітал транснаціональних корпорацій, який активно сприяв швидкому «визріванню» капіталістичних відносин в азіатських НІК. Ось чому капітал азіатських «драконів» перебуває в найтіснішому зв'язку з капіталом ТНК провідних імперіалістичних держав.

В останні роки національні монополістичні об'єднання НІК Азії починають відігравати все помітнішу роль не тільки у внутрішній економіці, а й світовому капіталістичному господарстві. За результатами економічної діяльності у другій половині 80-х рр. із 40 компаній «третього світу», що входять до списку 500 провідних монополій капіталістичного світу (за винятком американських корпорацій), 14 фірм було представлено капіталом азіатських НІК.

Вартим уваги є і те, що багато компаній хоч і не потрапили до елітного списку, також займають пріоритетні позиції в окремих сферах капіталістичної економіки. Так, наприклад, малайзійська компанія «Малейсіа майнінг корпорейшн» є головним у світі виробником концентрату з олова, тайванська «Евен грін» — одна із найбільших судноплавних компаній, лідер світових контейнерних перевезень, тайванська «Чайна шіпбілдінг корпорейшн» входить в першу десятку суднобудівних компаній капіталістичного світу, сінгапурська корпорація «Промет» — одна із найвідоміших у світі по будівництву плаваючих нафтодобувних платформ, гонконгська «Стелюкс ман'юфекчурінг» чільне місце займає по виробництву годинників.

Наведені приклади свідчать про те, що виробнича та фінансова діяльність азіатських НІК базується вже не на випадкових операціях кон'юнктурного характеру, а на засадах міжнародного капіталістичного поділу праці. Тому нині є всі підстави, щоб найбільші монополії азіатських НІК віднести до розряду транснаціональних корпорацій, оскільки вони повністю відповідають якісним критеріям, що характеризують діяльність ТНК індустріально розвинутих країн Заходу. Це — значні масштаби опера-

ції і широка сфера економічних інтересів, глобальний підхід до організації виробничого процесу, використання переваг міжнародного поділу праці тощо.

Розвиваючись за законами капіталізму, національні монополії НІК на певному етапі неминуче прагнуть до розширення закордонної виробничої діяльності. Експорт виробничого капіталу стає невід'ємною частиною їх закордонної економічної експансії і політичним явищем у світовому капіталістичному господарстві.

Нині експорт капіталу із НІК Азії набуває все поширенішого характеру. За оцінками фахівців, на початку 1988 р. інвестиційну діяльність за кордоном здійснювало приблизно 900 компаній «п'ятірки», обсяг вивезеного капіталу становив близько 15 млрд доларів.

Основною сферою застосування капіталу «п'ятірки» за кордоном є обробна промисловість, і головним чином ті її галузі, де фірми цих країн досягли найбільш високої конкурентноспроможності.

Проте інтереси підприємців із НІК Азії не обмежуються тільки обробною промисловістю. Так, наприклад, близько однієї третини південнокорейських капіталовкладень припадає на видобувну промисловість, що пов'язано з розробкою та експлуатацією нафтових родовищ на Близькому і Середньому Сході. Значні інвестиції внесено і в будівельні галузі. Досить своєрідним явищем стало створення у Південній Кореї міжнародних будівельних фірм, які, використовуючи власну технологію та робочу силу, споруджують у багатьох країнах світу промислові та громадські об'єкти.

На сьогоднішній день інвестиції із НІК Азії зареєстровано практично в усіх великих розвинутих країнах Заходу та країнах Африканського, Євроазіатського та Латиноамериканського континентів. Але при цьому можна виділити і пріоритетні напрями в їх географічному розподіленні.

Насамперед,— це сусідні країни Південно-Східної Азії та басейну Тихого океану.

Із промислово розвинутих, суперіндустріальних країн Заходу найбільшим імпортером азіатського капіталу є США. Загальний обсяг інвестицій азіатських НІК в американську економіку перевищував

у 1985 р. 1 млрд доларів, причому найбільшим інвеститором був Гонконг (618 млн доларів). В японську економіку «п'ятірка» азіатських «драконів» вклала 300 млн доларів (відповідно — Гонконг, Тайвань, Південна Корея).

Останнім часом підвищується інтерес азіатських підприємців до інвестування в економіку Китайської Народної Республіки, причому з другої половини 80-х рр. цей напрям став пріоритетним для гонконгських та сінгапурських компаній, що знаходяться під контролем, в основному, капіталу китайців, які проживають за межами Китаю, так званих хуацяо[1]. Обсяг капіталовкладень азіатських НІК у КНР на початок 1988 р. оцінювався приблизно в 10 млрд доларів.

Природно, виникає запитання — що спричинило такий бурхливий розвиток, де і як розміщено основні пружини, що привели в дію цей механізм перетворення цілого ряду азіатських країн із відсталих країн у таких членів світового співтовариства, які викликають подив, повагу і захоплення. Постає також запитання, а чи все так бездоганно в цих країнах, невже це якісь нові, казково народжені державні утворення без жодних економічних, політичних, соціальних проблем?

Передусім слід розібратися в механізмі їх успіху. Високих темпів економічного зростання в азіатських «драконах», як, до речі, й інших, схожих за моделлю розвитку, країнах (Бразилії, Нігерії, Туреччині, Ізраїлю тощо) було досягнуто перш за все шляхом інтенсифікації експлуатації їх людських та матеріальних ресурсів іноземним капіталом в особі провідних ТНК.

Прагнучи до максимальних прибутків, ТНК розглядають свій внесок у розвиток окремих галузей промисловості азіатських НІК лише як передумову для їх подальшої експлуатації. Норма прибутку, як відомо, прямо пропорціонально залежить від норми

[1] Згідно з даними різних наукових та інформаційних джерел, які в основному співпадають, за межами Китаю на кінець 80-х — початок 90-х рр. проживало понад 30 млн китайців. Переважна більшість їх мешкає у країнах азіатсько-тихоокеанського регіону — Малайзії, Філіппінах, Індонезії, Сінгапурі, Таїланді, де вони, як правило, займають провідні місця в торговельно-фінансовому бізнесі. Близько 2—3 млн китайців проживає на території США.

додаткової вартості. Чим вища норма додаткової вартості, тим вище за всіх інших умов і норма прибутку. У свою чергу норма додаткової вартості визначається двома величинами — вартістю робочої сили і робочим часом.

Затрати ТНК на оплату праці найманого робітника в азіатських НІК, а також — бразільського, турецького, нігерійського та ін. робітника), значно нижче, ніж у країнах основного базування капіталу.

Так, наприклад, погодинна заробітна плата малайзійського робітника в обробній промисловості в 19 раз нижча, ніж у США і Канаді, у 15 раз нижча, ніж у ФРН і в 12 раз нижча, ніж в Японії, а південнокорейського — в 10 раз нижче, ніж у США.

Проте робочий день у країнах НІК значно тривалиший, ніж в індустріальних країнах. У 1988 р. у Південній Кореї середня тривалість робочого тижня становила 53,8 години. Це більше, ніж у США на 13,3 години, у ФРН — на 13,1, в Японії — на 12,3, у Великобританії — на 12 годин.

Неабияку роль у повороті західних держав обличчям до НІК відіграв фактор дешевизни численних робочих рук у цих країнах. Проте справа не тільки в дешевизні робочої сили, а і в таких її якостях, як надзвичайно висока адаптивність до умов сучасного виробництва, організованість, дисциплінованість, сумлінність, тобто у всьому тому, що значною мірою зумовлено культурним рівнем, релігійними та моральними традиціями східноазіатського суспільства, його належністю до тієї ж історичної цивілізації, яка свого часу дала поштовх появі японського економічного феномена.

Слід зазначити, що вражаючі успіхи НІК в економічному розвитку не можна пояснювати, виходячи лише з якості праці простих робітників, виконавців кінцевих технологічних операцій, залишивши поза увагою діяльність менеджерів-організаторів та адміністраторів виробництва, кваліфікаційний рівень яких досить високий.

Новий міжнародний капіталістичний поділ праці передбачає спеціалізацію азіатських НІК на виробництві та експорті, в основному, ширвжиткових товарів — одягу, взуття, текстильних виробів, іграшок, спортивного інвентаря, електронного та електротехнічного побутового обладнання.

Таким чином, відбувається розвиток перш за все тих галузей господарства, які не потребують значних затрат на науково-дослідницькі та конструкторсько-випро́бні роботи. Ліцензії на відповідні технологічні виробництва, що забезпечують розвиток експорту споживчих товарів, закуповуються у країнах Західної Європи, в Японії та США.

І якщо на сучасному етапі в азіатських НІК розгортається індустріалізація, то у західних державах розпочинається реіндустріалізація, пов'язана зі створенням та впровадженням нової техніки та технології, заснованої на використанні роботів та електронно-обчислювальної техніки, нових матеріалів тощо.

Модернізація окремих галузей промисловості НІК за участю іноземного капіталу не привела до досягнення їх цілковитої економічної самостійності, а проникнення ТНК у провідні галузі народного господарства ще міцніше прив'язали НІК до основних промислових центрів імперіалізму. Експансія ТНК стала головним фактором, що сприяє розвитку «залежного капіталізму» в азіатських НІК. Посилюючись в останні роки, ця залежність набуває більш складних форм, постійно модифікується.

Інтенсивне залучення іноземного капіталу зумовило підвищення його ролі у процесі відновлення валового внутрішнього продукту. У НІК Азії в середньому майже половина ВВП виробляється в іноземному секторі, причому переважна більшість підприємств знаходиться під контролем ТНК.

Фактично весь процес індустріалізації цих країн поставлено під контроль транснаціональних монополій. Більшість галузей економіки, особливо обробна промисловість (електронна і електротехнічна, автоскладальна та ін.) є яскравим прикладом «розрізненого» виробництва, початкова і кінцева стадія якого знаходяться в індустріально розвинутих країнах, а проміжна — у НІК. Це — форма нової, суперсучасної технологічної залежності, за якої економічні системи НІК ще міцніше інтегруються в механізм світового капіталістичного господарства і стають ще залежнішими від нього.

Залежність від світового імперіалізму є економічною основою у НІК кризових явищ, притаманних капіталістичній системі, причому ці явища набува-

ють тут також циклічного характеру. Так, економічна криза 1980—1982 рр. була фактично кризою всього капіталістичного господарства, оскільки одночасно спричинила спад майже в усіх країнах «третього світу».

А для азіатських «драконів» найбільш несприятливим видався 1985 р. Так, наприклад, у Сінгапурі та Малайзії вперше за весь період незалежного розвитку відбувався спад промислового виробництва. Темпи приросту ВВП скоротилися і в Гонконзі, і на Тайвані, і в Південній Кореї. Складним і напруженим продовжувало залишатися валютно-фінансове становище, значно виріс зовнішній борг НІК Азії, який наприкінці 80-х рр. досяг 73,6 млрд доларів. Для деяких країн украй загострилися проблеми виплати загальної частини боргу і процентів з нього.

Економічна криза 1985 р. найбільш переконливо висвітлила згубні наслідки односторонньої орієнтації НІК на індустріально розвинуті капіталістичні країни.

Серед країн, що розвиваються, азіатські «дракони» виявилися найбільш втягнутими у воєнні приготування. За виключенням Гонконгу, показники питомої ваги військових витрат у ВВП цих країн є одними з найвищих у країнах «третього світу». Це багато в чому пояснюється тим, що левова частка «допомоги» імперіалістичних держав йде не на економічні, а на військові цілі. Так, за період з 1946 по 1985 рр. понад 13 млрд доларів, або майже 50 % американської допомоги азіатським «драконам» було спрямовано на реалізацію різноманітних військових програм.

Зростання військових асигнувань, як правило, здійснюється за рахунок обмеження соціальних програм, веде до загострення і без того складних соціально-економічних та політичних проблем НІК.

Загалом, якщо оцінювати сучасний стан НІК, їх місце у світовому капіталістичному господарстві, слід зазначити, що механізм залучення в міжнародний поділ праці передбачає збереження за цими країнами ролі експлуатованої периферії. Проте, якщо раніше ця периферія була виключно аграрно-сировинною, то тепер в особі НІК вона частково перетворилася в індустріальну. Сам принцип і стан залежності не змінилися. Економіка НІК

трансформувалася із сировинного придатка імперіалізму в одну із численних ланок виробничого конвейєра західних ТНК.

Таким чином, світ за останні 15—20 років став свідком модифікації політики неоколоніалізму, з'явилася його нова форма, яку можна назвати «індустріальним» неоколоніалізмом. Тому весь процес міжнародної експлуатації країн «третього світу» піднявся на якісно новий рівень, його екстенсивні методи змінилися інтенсивними.

Разом з тим, залишаючись об'єктом зростаючої експлуатації з боку імперіалістичних держав, НІК самі перетворюються на експлуататорів більш відсталих країн, про що свідчать обсяги вивезення капіталу. Визріваючи в надрах капіталістичного господарства, нові індустріальні країни Азії не позбавлені і недоліків експлуататорської системи.

Та чи все так безхмарно на небосхилі «драконів» та інших нових індустріальних країн, що належать до «третього світу»?

Як відомо, ознаки здоров'я (або, навпаки — деградації) будь-якого суспільства визначаються трьома параметрами: характеристикою економічного стану країни, рівнем розвитку демократії і тим, як дане суспільство ставиться до своїх юних громадян, тобто до власного майбутнього. Причому, якщо хоча б один із зазначених факторів є негативним, то в цілому вся модель не може розраховувати на стабільність і при всіх її можливих економічних успіхах таку країну, безперечно, чекають тяжкі часи і різні несподівані повороти.

Отже, давайте заглянемо за блискучий фасад НІК і, враховуючи всі незаперечні ознаки їх бурхливого процвітання, звернемо увагу саме на таку принципово важливу сторону життя нових індустріальних країн, як положення молоді в суспільстві.

Обов'язково слід зауважити — те явище в житті НІК Азії, про яке йтиметься далі, звичайно, не стосується всього молодого покоління, проте воно надзвичайно поширене і тим більш огидніше, чим вагомішими є реальні фінансово-господарські здобутки цих країн.

Дитяча проституція стала жахливою повсякденною реальністю нових індустріальних країн.

...Першим клієнтом 12-річної Сіріпорі став 50-річний китаєць, який заплатив власникові дому розпусти 3 тис. батів (приблизно 300 дол.) за дівчину.

Сіріпорі родом із селища у провінції Чіанграй, що на півночі Таїланду. Після смерті її батька мати не могла прогодувати чотирьох дітей і тому вимушена була продати старшу дочку власникові міського ресторану. Згідно укладеної угоди, дівчина мала працювати на кухні. Але проти волі прийшлося торгувати своїм тілом. Свою частку від «заробітку» вона регулярно надсилала матері. Через два роки термін угоди закінчився. Але доля Сіріпорі вже була визначеною. Вона покинула провінцію, розраховуючи на кращі заробітки в Паштані, туристському Вавілоні на узбережжі країни. Її клієнти — туристи із Західної Європи, США та Японії. «Тепер у мене немає іншого виходу, і я вимушена займатися цим «бізнесом»,— такий висновок зробила для себе дівчина.

...15-річна Пім сидить на сходинках своєї вбогої хатини, зіщулившись, і здригається від звуку кожного двигуна — адже це може бути той самий автомобіль агентші-посередниці, який більше року тому назад завіз її за 800 км від рідної домівки.

5 днів назад дівчина повернулася із Бангкока додому. «Сидить і плаче,— розповідає мати,— і нізащо більше не хоче повертатися». Пім було 14 років, коли з'явилася маклерша і запропонувала збіднілій сім'ї гроші — 12 тис. батів (приблизно 1200 дол.) і перспективне місце для Пім на текстильній фабриці. Проте дорога з її рідного села привела нещасну прямісінько до «масажного салону» — одного із сотень домів розпусти в Бангкоку. Пім стала професіональною повією. «Я робила це заради матері і трьох молодших братів»,— з гіркотою пояснює вона.

З часу своєї втечі додому дівчина перебувала в постійному нервовому стресі, боячись, як би її знову не розшукала агентша. Адже Пім «відпрацювала» тільки половину виплачених за неї грошей.

Сіріпорі, Пім... Вони належать до числа тих приблизно 10 млн дітей, яких перепродують безсовісні агенти і експлуатують безсоромні ділки.

Колишній прем'єр-міністр Норвегії Хелен Бестеруд — одна з небагатьох державних діячів, хто

приділяв увагу, вивчав питання торгівлі дітьми, вважала, що цифра 10 млн — це лише верхівка айсберга дитячих страждань.

Донедавна драма дитячої проституції викликала мало співчуття в індустріально розвинутих країнах тому, що вона відбувається віддалік від «ситого», процвітаючого суспільства, в іншому, «третьому світі». Країни, які раніше постачали промисловому Заходу рабів, а пізніше — за безцінь робочу силу, сировинно-аграрні товари в обмін на дорогі промислові товари, як і раніше, залишаються «зоною розваг» для туристів з солідними гаманцями.

Купуються бідні із найбідніших. Дівчата, які тікають із злиденних сільських районів або міських нетрів, закінчують свій шлях у постелі заможних чужинців. Народжені в жахливих умовах, так би мовити, за фасадом процвітаючого суспільства, вони не можуть розраховувати на здобуття освіти або отримання пристойної роботи.

Діти зайняті виснажливою фізичною працею на полях і фабриках; як горобці на крихти хліба, налітають на перехрестях перед червоним світлом світлофору на автомобілі, щоб за лічені секунди протерти скло, продати свіжу газету, букетик квітів; вони наймаються за мізерну платню прислугою в ресторани і готелі, підробляють розвантаженням ящиків з продуктами харчування на ринках міст «третього світу». Вони нерідко є останньою надією виживання своїх зубожілих сімей. Часто самі батьки змушені штовхати їх на слизький життєвий шлях. От і виявляється, що від дитячої праці до дитячої проституції — усього один крок. Кількість дітей, яка таким чином заробляє собі і сім'ї на шматок хліба, катастрофічно зросла, тому що за межами «екзотичних країн» світ за останній час став ще заможнішим (правда не увесь), стало більш охочих до «романтичних» подорожей у тропічні регіони. Якщо згідно з статистичними даними у 1978 р. країни «третього світу» відвідало 18 млн туристів, то вже через 10 років їх кількість подвоїлася. Звичайно, було б невірним всіх їх звинувачувати у прагненні до «солодких» розваг, але факти свідчать, що переважну більшість із них становлять холостяки віком від 25 до 50 років, або ті, що їдуть без дружин, і для них влаштовуються навіть спеціальні чартерні рейси.

У пошуках нового товару торговці дітьми проникають у найвіддаленіші райони.

...На кордоні Таїланду і М'янми живуть чисельні гірські племена. Більшість тайців ставиться до них презирливо, називаючи їх «дикунами». Проте їх світлошкірі дівчата вважаються дуже гарними.

У селищі племені акха пасовищ уже не вистачає. Коли уряд у далекому Бангкоці заборонив випалювати ліси, злидні у навколишніх селах стали буденним явищем. «Сьогодні більшість із дівчат стали годувальницями своїх сімей, залишивши батьківські оселі,— визнає сільський староста, і після короткої паузи додає,— ми їмо рис, який вони зароблять для нас. Але він для нас гіркий».

Панівна у країнах Південно-Східної Азії буддистська мораль зобов'язує дітей виконувати волю батьків без заперечень, в усьому їм підкорятися і протягом усього життя плекати почуття глибокої подяки до старших. Найголовніший обов'язок синів та дочок — піклування про матеріальний добробут сім'ї.

Раніше в сім'ях урочисто відзначали народження синів, оскільки їм відводиться виконання такого релігійного обов'язку, як перебування протягом певного часу у храмах, що сприяє підвищенню авторитету батьків. Навряд чи в Таїланді знайдеш хлопчика, який би не провів в товаристві монахів принаймні декілька років.

А сьогодні селяни більше радіють народженню доньки — адже дівчині легше знайти місце в житті. Працюючи на рисовому полі, фабриці, або торгуючи власним тілом, вона таким чином заробляє для сім'ї, виконуючи традиційний дочірній обов'язок.

Поки у країнах Азії, Африки та Латинської Америки буде посилюватися злиденність, буде й зростати і кількість її жертв, зокрема молоді.

Приклад тому — Бразілія, яка вже давно не здатна прогодувати своїх дітей. І це країна, яка входить до клубу нових індустріальних країн і має безперечні успіхи в економічному розвитку! Чотирирічна посуха на початку 80-х років, насильствене захоплення селянських земель великими землевласниками погнали багатьох селян північного сходу країни у міста. За певну ціну вони перепродують неповнолітніх дочок водіям далекорейсових вантажних машин,

які постачають «товар» у притони Ріо-де-Жанейро, Сан-Паулу або Ресіфі.

У копальнях Амазонії, у штатах Мату-Гросу, Акрі, Пара і Рондонія великий попит на юних представниць «найдревнішої професії». Тільки в гірничому районі штату Пара, згідно з даними його губернатора, свої послуги пропонують 30 тис. дівчат віком від 10 до 15 років.

Щорічно щонайменше 1 млн неповнолітніх виявляються викраденими або навіть проданими власними батьками, після чого їх примушують займатися проституцією. Причому інформація ООН відтворює далеко не повну картину трагедії, про дійсні масштаби якої можна тільки здогадуватися. Це — своєрідна форма сучасного рабства, причому, мабуть, найганебніша.

У країнах Південно-Східної Азії, Бразилії, Колумбії, Мексиці майже кожна десята безпритульна дитина опиняється на панелі. Філіппінська благодійна організація тільки в Манілі нарахувала до 10 тис. неповнолітніх повій.

При цьому дитяча проституція забороняється практично в усіх сучасних країнах. Вона переслідується законодавством більшості країн, її найсуворішим чином засуджено Загальною декларацією прав людини. Але все марно. Злочинний бізнес продовжує процвітати. Прибутки від дитячої проституції зростають. У 1986 р. згідно з висновками норвезьких вчених вони становили близько 6 млрд доларів. Цей бізнес підпорядковується усім ринковим законам: існують внутрішні ринки та експортні регіони, міжнародні синдикати, попит і пропозиція визначають ціну. Експортерами, головним чином, є країни Південно-Східної Азії (особливо Таїланд, Шрі-Ланка і Філіппіни), Латинська Америка, а останнім часом також і Африка. Імпортери — Західна і Північна Європа, США та Близький Схід. Якщо нелегальна практика усиновлення дітей із бідних країн досить добре вивчена, то у міжнародній торгівлі дітьми для секс- та порнобізнесу багато ще залишається неясним.

Злочинні організації через посередників продають дітей багатим клієнтам або у дома розпусти у своїх країнах, або за кордоном, піклуються про «молоде поповнення». Для них часто не існує державних кордонів — дітей із М'янми перевозять до таї-

ландських притонів, дівчата із Бангладеш потрапляють на індійський ринок та ін.

Ніхто точно не знає дійсних масштабів проституції в Таїланді. Громадська благодійницька організація «Земля людей» називає цифру 40 тис., саме стільки нібито в Таїланді нараховується юних повій. А фахівці із Центру захисту дітей висловлюють побоювання, що насправді їх близько 800 тис. 80 % дітей, яких Центр визволив із домів розпусти, були хворими на різноманітні венеричні захворювання.

Проте найстрашніше все ж таки ще попереду. Міністерство охорони здоров'я у Бангкоці передбачає, що в наступні п'ять років у Таїланді буде близько одного мільйона носіїв СНІДу, в основному юних громадян країни. Зростаючий страх клієнтів із багатих країн перед СНІДом невпинно підвищує попит на дітей — це тенденція, яка помічається у країнах масового туризму в останні три роки.

Сьогодні проблеми СНІДу в Таїланді не вдається приховати. Газети, телебачення постійно ведуть інформаційно-виховну роботу. Уряд, який до останнього часу намагався зменшити розміри небезпеки цієї чуми XX ст., злякавшись скорочення масштабів туризму, вимушений був відреагувати проектом закону, згідно якого всі повії підлягають обов'язковій реєстрації, а ті, хто вже захворів, або є носієм СНІДу — ізоляції у спеціальних таборах.

За іншим законом, що офіційно заборонив проституцію ще в 1960 р., торговці дітьми в Таїланді караються трьома місяцями ув'язнення або штрафом у тисячу батів. Тільки у виняткових випадках власники домів розпусти та торговці «живим товаром» стають перед судом.

На жаль, до цього часу немає на планеті країни, бідної чи багатої, індустріальної чи аграрної, яка б на повний голос заявила про необхідність стати на захист спаплюженого дитинства у тих регіонах, де процвітає такий собі «екзотичний бізнес» як, по суті, узаконена дитяча проституція.

Проти байдужості та мовчазної терпимості борються лише окремі громадські благодійницькі організації — «Земля людей», «Міжнародний захист дітей», а також церковні, жіночі та інші групи в різних країнах світу, кількість яких зростає. Вони намагаються вплинути на політиків, громадськість

в індустріально розвинутих країнах Західної Європи, Північної Америки, Японії.

Упродовж десяти років ООН розробляла Конвенцію про права дитини. 20 листопада 1989 р. на сесії Генеральної Асамблеї ООН її було нарешті прийнято. У вересні 1990 р. знову ж таки під егідою ООН у Нью-Йорку відбулася нарада на найвищому рівні з проблем прав дитини. Керівники шістдесяти країн, включаючи президента США Дж. Буша, королів Йорданії та Саудівської Аравії, прем'єр-міністрів Канади та Пакистану та ін. брали в ній участь. Радянський Союз асигнував 100 тис. доларів для Дитячого фонду ООН, бюджет якого становить сьогодні півтора мільйони доларів. Але все ж таки питання залишається відкритим: чи зможе Конвенція про права дитини стати дійовим інструментом захисту прав дітей, визнанням обов'язків та відповідальності світового співтовариства за їхню долю, чи вона буде просто звичайним папірцем?

Проте поки що у сотень тисяч маленьких створінь у НІК, зокрема азіатських, життя нівечиться на самому початку. Вони чекають на реальну допомогу.

То чи такою успішною є хода «драконів», чи такий яскравий їх блиск, якщо вони віддають на поталу найдорожче, що є в кожному суспільстві — своїх малолітніх громадян, своє майбутнє?

БУТТЯ І СВІДОМІСТЬ МІСЬКИХ НИЗІВ У КРАЇНАХ «ТРЕТЬОГО СВІТУ»

Жан-Жак Руссо не любив міста.— Чому задихається Делі.— Маргінали у скватерських поселеннях.— Ренесанс «ісламського фактора».— Чи ростимуть «гриби» у XXI ст.?

Одними з найпекучіших проблем, з якими країни, що розвиваються, підходять до XXI ст., є, безперечно, проблеми великих міст, зокрема гострої нестачі житла.

З одного боку, це зумовлено загальною економічною відсталістю цих країн, малоефективністю державних програм житлового будівництва. З другого — масовою міграцією сільського населення в міста, що спричинено інтенсивним розвитком промисловості, у першу чергу — діяльністю транснаціональних корпорацій, а також нерозв'язаністю аграрної проблеми.

З настанням епохи капіталізму місто перетворюється на згусток непримиренних класових та інших антагонізмів, місце, де найтісніше переплітаються позитивні та негативні явища даного суспільства, стикаються прогрес та реакція, розум і мракобісся, добро і зло. Зокрема, Жан-Жак Руссо, один із духовних натхненників Французької буржуазної революції 1789 р., великий гуманіст і просвітитель, викривав недоліки міста і виключав його як соціально-економічну структурну одиницю із прийдешнього майбутнього. Звичайно, що з категоричністю такого судження не обов'язково відразу і повністю погоджуватися, поспішно відхиляти його також не варто. Можливо, він мав рацію?

Ще на початку XIX ст., коли буржуазна формація вже досить міцно утвердилася на Європейському континенті, кількість городян становила тільки 25 млн чоловік.

Тривалий час несподіване і грандіозне зростання чисельності населення на планеті розглядалося лише як демографічна проблема. Наприкінці 70-х — на початку 80-х рр. стали більш виразними багатопланова соціально-економічна природа цього явища

і його найважливіші наслідки, зокрема стрімкі темпи урбанізації [1]. Підвищення питомої ваги городян помічається в усіх без винятку країнах сучасного світу.

Так, у 1975 р. в містах проживало 40 % населення Землі (в індустріально розвинутих країнах — 65 %, у країнах Азії, Африки та Латинської Америки — 23 %). Проте саме у «третьому світі» сьогодні активно відбувається процес урбанізації. Щорічний приріст городян уже давно сягнув рекордних цифр. Згідно з прогнозами фахівців наприкінці століття кількість міського населення у країнах, що розвиваються, буде більшою, ніж на індустріальному Заході.

У молодих державах, що порівняно недавно стали на шлях самостійного політичного та соціально-економічного розвитку, відбувається інтенсивне руйнування усталеної системи місто — село. Приріст міського населення настільки стрімкий, що питома вага городян у загальній чисельності населення стала набагато вагомішою. У більшості країн «третього світу» кількість жителів міст подвоїлася за останні 10—15 років. На початку 80-х рр. у містах «третього світу» мешкало 760 млн чоловік. Є серйозні підстави вважати, що на початку XXI ст. частка міського населення тут становитиме майже половину від усього населення планети. Проте і зараз ясно, що в 90-х рр. XX ст. обличчя «третього світу» вже не є, як це було донедавна, «селянським». Населення країн Азії, Африки та Латинської Америки складається переважно із городян. Ці принципові зміни мають величезне соціальне значення, свідчать про якісні зміни, що відбуваються в усіх сферах життя країн «третього світу».

Урбанізації у країнах Азії, Африки та Латинської Америки притаманні специфічні, різноманітні особливості. Одна із таких полягає в тому, що цей процес, як правило, обмежується порівняно невеликою кількістю міст, які швидко зростають шляхом злиття невеликих та середніх населених пунктів [2]. На території тієї чи іншої країни «третього світу» утворюється не щільна і рівномірна міська мережа, а два

---

[1] *Урбанізація* (від лат. urbanus — міський) — процес зростання міст і підвищення їх ролі в економічному і культурному житті суспільства.

[2] Такі міста мають назву *агломерацій* (від лат. agglomero — приєдную).

або три мегалополіси [1], до яких, як правило, відноситься у першу чергу столиця країни. Для країн Азії, Африки та Латинської Америки це стало проявом анклавного шляху соціально-економічної еволюції, однобокої, нерівномірної і завжди в чомусь незавершеної.

Великі міста у країнах Азії, Африки та Латинської Америки, як правило, оточені щільним кільцем з нетрів. Проблема скватеризму (самовільного захоплення земельних ділянок для будівництва житла) існує в усіх без винятку слаборозвинутих країнах: від тільки-но утвореної Папуа — Нової Гвінеї до найбільш могутніх серед них, таких, як, наприклад, Бразілія.

Наприкінці 70-х — на початку 80-х рр. у нетрях країн, що розвиваються, проживало 250 млн чоловік і чисельність їх щорічно зростала на 15 млн.

Для того, щоб цим невдахам надати більш-менш пристойне житло, до кінця століття необхідно було б витратити 215 млрд доларів. Щоправда, у деяких країнах намітилася певна тенденція до виправлення становища на краще. Так, величезні прибутки нафтодобуваючих країн (так звані нафтодолари), дозволили їм останнім часом пом'якшити житлову проблему. Особливо це стосується країн Перської затоки. Проте в цілому житлові умови в більшості країн «третього світу» не покращилися.

У Великому Бомбеї, наприклад, наприкінці 70-х рр. в одній кімнаті проживали майже 80 % сімей, кожна з яких в середньому складалася з 5 чоловік. Нестача води, аварійний стан каналізації, нечистоти на вулицях, відсутність освітлення — типові прикмети міських нетрів. Найбільшу частину їх населення становлять мігранти із сільської місцевості, так звані маргінали. Соціальне положення цієї категорії людей можна охарактеризувати так: це люди, які відірвалися від села, але не інтегрувалися у структуру міського життя. У середньому мігранти в містах «третього світу» становлять половину населення.

За останні два десятиліття процес урбанізації в країнах «третього світу» посилився. Якщо в 1950 р., згідно з даними оцінок ООН, у країнах Азії, Африки

[1] *Мегаполіс* (від гр. megalu — великий, polis — місто) — обширна високоурбанізована зона, що утворюється при зрощенні декількох міських агломерацій.

та Латинської Америки нараховувалося 17—21 міст-мільйонерів із 55—59 у капіталістичному світі [1], то в 1978 р. їх було вже 90 із загальної кількості 132—138. Передбачається, що на початку XXI ст. вже існуватиме 414 міст з мільйонним населенням, причому 264 із них — у «третьому світі».

Мехіко (18 млн чоловік), Сан-Паулу (16 млн) та інші міста сьогодні відносяться до найбільших міських комплексів капіталістичного світу. Швидкозростаючі агломерації стають ядрами нових мегалополісів — системи Сан-Паулу — Ріо-де-Жанейро — Белу Орізонті у Бразілії, Каїр — Александрія в Єгипті, Бомбей — Пуна і Калькутта — Асансоя в Індії.

Прикладом життя великого міста «третього світу» зі специфічними для нього рисами є доля столиці Індії — міста Делі. Воно буквально задихається у власних труднощах, що долаються тяжко.

Одна із найгостріших проблем індійської столиці — нестача і поганий стан житла і в першу чергу у Старому Делі. Надзвичайне становище склалося в численних нетряних поселеннях, так званих басті, яких налічується в місті близько 400. Переважна більшість із них розташована на лівому березі річки Джамни. Серед мешканців нетрів багато безробітних, частина із них — професійні жебраки. Ще в 1956 р. було прийнято закон про знесення нетрів і будівництво на їх місці нових мікрорайонів. На околицях Делі, переважно поблизу промислових підприємств, муніципальними органами або кооперативами зводяться дешеві типові житлові і громадські споруди. Проте житлова проблема в Делі ще не розв'язана. Проявляється несприятливий вплив такого фактора, як висока і з кожним роком помітно зростаюча вартість землі. У міських органів управління не вистачає коштів для масового житлового будівництва. Крім того, навіть відносно невисока квартирна плата в муніципальних будинках буває неприйнятною для незаможних сімей.

Дуже складним є забезпечення міста питною водою. Основне джерело води — річка Джамна, але

[1] Першими містами, чисельність населення яких досягла 1 млн чоловік, були: Калькутта — 1900 р., Буенос-Айрес — 1910 р., Ріо-де-Жанейро — 1920 р. До початку другої світової війни містами-мільйонерами стали також Бомбей, Каїр, Мехіко і Сан-Паулу.

в посушливий сезон (особливо у травні — червні) вона міліє і постачання водою помітно скорочується. Вода до столиці надходить також з Верхньогангського каналу. Проте проблема водозабезпечення столиці, особливо зважаючи на збільшення потреби у воді у перспективі, лишається дуже гострою. Нерідко її розв'язанню перешкоджають сепаратизм та регіональні інтереси штатів, на території яких знаходяться джерела води.

Застарілою є каналізаційна система, якою, до речі, користується не все населення столиці Індії. Місто також страждає від повеней, що супроводжуються розливами Джамни в період мусонних злив.

Основний вид громадського транспорту в Делі — автобуси, які працюють з великим перевантаженням. У майбутньому планується спорудження метрополітену.

У Делі мало землі. Лише в Новому Делі багато скверів та парків. Рекреаційним [1] районом міста є пагористе Делійське пасмо, але воно всупереч існуючим офіційним заборонам, забудовується приватними будинками.

Ще на початку 60-х рр. було розроблено Генеральний план розвитку Делійської агломерації до 2000 р., в основу якого було покладено концепцію обмеженого зростання Делі з одночасним посиленням функціональної ролі інших міст столичного регіону та інтенсифікації приміського сільського господарства. Однак план здійснюється лише частково. Одна з причин такого стану — питання про раціональне розміщення у столичній агломерації промислових підприємств.

Безперечно, що перспективи розвитку Делі визначатимуться майбутньою ходою усієї Індії.

Таким чином, проблем у Делі, як і в інших великих містах «третього світу», багато. Проте житлова — одна з найгостріших, таких, що їх найважче розв'язувати. Наочним проявом житлової кризи є інтенсивне зростання міських нетрів. Цей процес не є абсолютно новим, але сьогодні він привертає посилену увагу незвичними формами і масштабами реалізації. І ось чому.

[1] *Рекреаційний* (від рекреація — від лат. recreatio — перерва для відпочинку) — призначений для користування під час відпочинку.

У тих країнах Азії, Африки та Латинської Америки, де регулярно проводяться вибори до органів влади та самоврядування, точиться напружена боротьба між політичними конкурентами за привернення на свій бік населення нетрів, яке становить значну частину виборців. Активізується діяльність різного роду підпільних організацій в нетрях, що надає широкі можливості для вербування із цього середовища у члени різних мафіозних груп, так званих бойовиків, терористів тощо. Важливою є «переплавляюча» функція нетрів. У них відбувається процес формування нового соціального обличчя вчорашніх мешканців сіл та дрібних містечок, деякої частини корінних городян.

Поселення скватерів — найбільш динамічно зростаючий різновид нетрів. Особливо привабливим скватеризм є для мігрантів із сільськогосподарських районів. Слід зазначити, що в таких поселеннях живуть також переселенці із переповнених старих міських кварталів, головним чином молодь. Поселення скватерів стали, по суті, єдиним порятунком для бездомних, яких в Індії, наприклад, приблизно півмільйона.

Форми скватерських поселень у містах країн «третього світу» різноманітні. У Латинській Америці їх називають «грибами», в Африці «консервними містами». Будівельним матеріалом для житла в цих поселеннях є картонні ящики, бамбук, глина, шматки металу, пластмаси та ін.

Це також — і наметні містечка палестинців у містах Лівану та Йорданії, курдів на території Ірану й Іраку, плавучі хатинки в Гонконзі та Бангкоку, «ями» — печери та хижі в колишніх кар'єрах у південних районах Тегерана, і «місто мертвих» (кладовище) у столиці Єгипту — Каїрі, де, за підрахунками правоохоронних органів країни, на середину 80-х рр. проживало від 200 тис. до одного мільйона людей. У Туреччині такі поселення навколо Стамбула називають — геджеконду.

Проте, незважаючи на різні назви, інші відмінності, в яких відображено національний, місцевий колорит великих міст країн «третього світу», соціальні причини скватеризму практично однакові.

Насамперед це безробіття та злиденність, недостатня техніко-економічна та фінансова забезпече-

ність планомірного розвитку міст та сіл, високий рівень інфляції, спекуляція житлом і землею. Обмеження законодавства на володіння нерухомим майном і операції, пов'язані з ним, фактично виявляються малоефективними. Так, в Індії землевласники в містах мали протягом тривалого часу і мають сьогодні можливість політично заблокувати реалізацію законів, спрямованих на обмеження розмірів земле- і будинковолодінь у містах. Панування приватної власності на землю спричинило те, що ціни на неї у великих містах Індії наблизилися до сучасного рівня цін на земельні ділянки в індустріально розвинутих країнах.

У 70-х рр. ситуація в ряді країн «третього світу» в галузі планування житлового будівництва, дещо поліпшилася, проте реалізація цих програм знаходилася на вкрай низькому рівні. На початку 80-х рр. 25 % населення більшості країн Азії, Африки та Латинської Америки (у даному випадку не йдеться про Японію або багаті на нафту арабські країни Перської затоки) не мали навіть елементарного житла.

Радикально не змінилося становище і на межі 80—90-х рр. Темпи житлового будівництва в містах удвічі відстають від зростання потреб на житло. Це тенденція, очевидно, збережеться і надалі.

У деяких країнах, що розвиваються, вживаються рішучі заходи щодо попередження безконтрольного зростання скватерських поселень.

Зокрема, у столиці Іраку — Багдаді на початку 60-х рр. нараховувалося 55 тис. жалюгідних хатин — саріф. За законом 1965 р. їх мешканцям було наказано в шестимісячний строк покинути скватерські поселення, які планувалося знести, а людей переселити у спеціально відведені райони.

Обстеження, проведені в середині 70-х рр., показали, що майже всі нові поселення вкрай перенаселені (приблизно по 4 чоловіки на одну невеличку жилу кімнату), а 75 % жителів нових районів відносяться до категорії осіб з низькою заробітною платою. Антисанітарні умови і недостатнє харчування призвели до збільшення дитячої смертності порівняно із середнім рівнем у Багдаді у 3 рази. У першій половині 80-х рр. заселення нових районів тривало. За приблизними оцінками, чисельність жителів одного з них — Ас-Саури становила 1 млн чоловік. Тут

зведено мечеті, школи, відкрито заклади торгівлі. Таким чином, фактично за два десятиріччя на місці заболочених земель виросло нове місто, населення якого складається переважно із мігрантів.

Слід зазначити, що сувора заборона на будівництво саріф на території міста мала і негативні наслідки: намагаючись оселитися ближче до місця роботи у неформальному секторі (там, де працює основна маса мігрантів), тисячі бідняків буквально заполонили старовинні міські квартали Багдада, що прискорило процес старіння і деградації історичного центру одного із найдавніших міст людської цивілізації. Старі будинки, позбавлені часто мінімальних санітарних зручностей, вузенькі вулички, що створювали неповторний колорит міст Сходу, перетворилися в сучасному місті у пристанище бідняцьких зайд у зв'язку з попитом на їх дешеву, некваліфіковану робочу силу з боку численних підприємств сфери послуг, розташованих тут. Будинок у традиційному центрі міста, яким користувалася раніше одна сім'я, виявився заселеним від 4 до 30 сімей. Житлом стали підвали і дахи, коридори і кухні, місця спільного користування.

Найболючіші проблеми, що супроводжують урбанізацію в країнах «третього світу», концентрує в собі найбільше місто Індії — Калькутта (колишня столиця країни часів британського колоніального панування). Густота населення в місті майже в 4 рази перевищує густоту населення в Нью-Йорку. Наприкінці 50-х рр. у Калькутті в окремих квартирах або будинках мешкало лише 7,5 % сімей, у 77 % не було окремого туалету, а 10 % не мали доступу до будь-якого туалету взагалі. Найжахливіші умови були в міських нетрях (басті), де лише окремі сім'ї користувалися водоводом та туалетом. На початку 80-х рр., незважаючи на реалізацію програми житлового будівництва для бідняків, ситуація не поліпшилася.

Досить характерною є історія зведення на околиці Калькутти обладнаного необхідними каналізаційними системами нового кварталу, призначеного для мешканців нетрів, житло яких підлягало ліквідації. За проживання було встановлено порівняно невисоку квартирну плату. Проте незабаром з'ясувалося, що більшість жителів нового кварталу — не переселенці із знесеного басті, а відносно забезпечені сім'ї з інших

районів міста. Що ж стосується мешканців басті, то вони змушені були оселитися в інших нетрях міста, поближче до місця роботи.

Умови життя, безперечно, надзвичайно сильно впливають на формування соціальної психології найнижчих міських верств. Письменник Ф. М. Достоєвський виводив безпосередню залежність між жахливим вчинком — убивством Родіоном Раскольниковим старої лихварки та її безневинної сестри і тією смердючою комірчиною з низькою стелею, в якій він животів. У незручному, брудному помешканні чисті думки та благородні поривання, як правило, не народжуються. Буття визначає свідомість.

По який же бік барикад у напруженому політичному житті країн «третього світу», густо замішаному на класових, етнічних, релігійних, міжобщинних антагонізмах, знаходяться численні верстви міських неоднорідних низів? У соціальному відношенні вони являють собою складний конгломерат: представники збіднілої дрібної буржуазії, низькооплачувані категорії службовців, люмпен-пролетарі, декласовані елементи. Ураховуючи соціальну строкатість цієї піраміди, її постійну динаміку, тобто можливість переходу окремих представників тієї чи іншої верстви з одного щабля на інший, а потім, не виключено, повернення на старе місце, все ж таки можна виділити найбільш суттєву і узагальнену рису їхнього специфічного світогляду і методів його реалізації — екстремізм. При цьому не має значення — правого чи лівого він ухилу. Тяжіння до крайніх, хворобливо загострених форм і методів соціального самовираження надзвичайно характерне для міських низів. І природа цих форм і методів не тільки закономірна, а й неминуча.

Схильність до екстремізму витікає із самого становища міських низів — нестійкого, зубожілого, оповитого презирством з боку тих, чий соціальний статус стабільніший. Мотиви при цьому можуть бути найрізноманітнішими — голод, відчай, безнадія — у люмпенів, страх перед злиденністю і розоренням, усвідомлення приниженості та безперспективності свого існування — у дрібних власників, чиновництва найнижчої категорії.

Перелічені фактори визначають досить широку амплітуду соціальних, ідеологічних та політичних

коливань. Однак при всій специфіці сучасного етапу розвитку країн Азії, Африки та Латинської Америки і, відповідно, сучасних форм існування міських низів у цих країнах для них і сьогодні актуальною є теза К. Маркса і Ф. Енгельса: «Люмпен-пролетаріат, цей пасивний продукт гниття найнижчих верств старого суспільства, місцями втягується пролетарською революцією в рух, але в силу всього свого життєвого становища він далеко більш схильний продавати себе для реакційних підступів» [1].

Так, наприклад, у першу чергу із середовища міських люмпенів поповнювалися найбільш політизовані угруповання «істинних хомейністів» під час бурхливих подій в Ірані в лютому 1979 р. Мусульманські лідери політичної боротьби в Ірані — аятоли — особливо популярні серед міських низів — дрібних торговців, ремісників, базарного люду, жебраків. Саме верстви дрібних власників разом з люмпенською частиною іранських городян і становлять основу ісламського режиму в Ірані, при якому вся повнота влади знаходиться в руках так званого фундаменталістського [2] духовенства.

Для міських низів країн «третього світу» притаманні також такі риси соціальної поведінки, як кастовість, клановість, етноцентризм, релігійний фанатизм і сектантська нетерпимість.

Дрібний торговець-бербер у Марокко, інтегруючись в міську структуру, ніколи остаточно не порває зі своїм племенем або родовим кланом. Робітник-відходник із будь-якого берберського племені наймається, як правило, до підприємця-одноплеменця. Городяни-кабіли (а їх чимало зараз серед дрібної буржуазії та люмпенів Алжіру) у масі своїй лишаються відданими рідній общині, клану або земляцтву, навіть на тривалий час від'їжджаючи на заробітки до Європи. Те саме можна сказати про такі національні меншості Ірану, у яких сильно зберігаються традиції і закони родоплемінного устрою, як курди,

---

[1] Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 4.— С. 419.

[2] *Ісламський фундаменталізм* — релігійно-політичний напрям, який проголошує незмінність догматики, безумовну непогрішність Корану, наполягає на суворому і неухильному виконанні всіх традиційних приписів ісламу, що повинен регулювати всі сторони суспільного життя — економіку, політику, ідеологію, культуру тощо.

лури, белуджі, що становлять майже 50 % населення країни.

Племінна і кастова належність характерні також для пуштунів та белуджів, що становлять близько 20 % населення вкрай різноманітного за національним складом Пакистану. У цій країні, як і в Індії та Бангладеш, велику роль відіграє кастовий поділ. І хоч у мусульманських кастах не існує таких жорстких правил, як в індуїстських, проте і вони зберігають своє специфічне місце в системі соціальної організації пакистанського суспільства: відрізняються своїми нормами поведінки, принципами регулювання внутрішнього життя, правилами, обмеженнями, подібними до табу, що існують у африканських племен.

Кастовий поділ суспільства у країнах Південної та Південно-Східної Азії не співпадає з класовим. Слід зазначити, що радянські фахівці з проблем країн «третього світу», на жаль, практично до останнього часу не враховували цього очевидного факту і нерідко неправильно трактували природу ряду регіональних і внутрішніх міжнаціональних конфліктів у цій вибухонебезпечній частині світу. Проте перебіг подій неодноразово засвідчував, що кастові традиції потребують пильної уваги. Наприклад, завдяки взаємній підтримці та згуртованості членів 14 торговельно-лихварських каст Індії та Пакистану, в яких нараховувалося наприкінці 70-х — початку 80-х рр. майже 15 млн чоловік (дрібні торговці, службовці, кіоскери тощо), велика буржуазія, що їх очолювала, ефективно діставала чималі прибутки від утворених на общинно-кастовій основі кредитних підприємств, благодійних та милосердних організацій, соціальних фондів.

В Індії кастовість має ще більше значення, ніж у Пакистані або Бангладеш, незважаючи на офіційну заборону будь-якої дискримінації за кастовою ознакою. Так, зберігається досі спадкоємність непрестижних, таких, де потребується важка фізична праця, професій в найнижчих кастах — так званих недоторканих — харіджанів.

В Єгипті, де також за останні роки був дуже помітним приріст міського населення, тільки в Каїрі мігранти із єгипетських сіл наприкінці 70-х — початку 80-х рр. становили майже половину десятимільйонного населення столиці. І всі вони

здебільшого поповнювали ряди безробітних, прислуги, сторожів, вуличних розносників, чистильників взуття тощо.

Одночасно збільшувалася і кількість різноманітних «ісламських організацій», які створювалися, перш за все, із молоді найбідніших кварталів. Одна із таких організацій — «Очищення і відхід» (оцінює єгипетське суспільство як наскрізь прогниле і нездатне задовольняти потреби широких народних мас) виявилася причетна до вбивства президента Єгипту Анвара Садата у вересні 1981 р. Ця організація, у свою чергу, мала зв'язки з іншим мусульманським угрупованням релігійних фанатиків — організацією «ісламського визволення», яка стоїть на тій позиції, що правителі, які «збивають з пантелику правовірних мусульман, мають бути знищені».

Підгрунтя таких виступів типове для країн «третього світу». Це — давно сформований в умовах низького рівня розвитку буржуазних відносин та сильного іноземного впливу синтез традиційної та сучасної ідеологій, релігії та націоналізму.

Заклики повернутися до минулого способу життя, ідеалізація минулого, що посідають значне місце в світогляді міських низів, зокрема дрібної буржуазії, обумовлюється їх неспроможністю розв'язати об'єктивно існуючу суперечність між бажанням подолати злиденність та відсталість у максимально короткі строки і можливістю втілити це жагуче прагнення в життя. Невдалі спроби ліквідувати цю гостру суперечність лише посилюють екстремізм ісламських терористів в Єгипті та інших країнах ісламу, де традиціоналізм, релігійність, ультранаціоналізм та зубожіння є основою для соціальних вибухів.

Активна діяльність мусульманських екстремістів в Єгипті, який визнаний як лідер арабського світу, пояснюється широким поширенням у цій країні мережі релігійно-містичних орденів, або релігійних братств, корені яких сягають у XII—XIV ст. Їх вплив на міські низи важко переоцінити, настільки він значний. На початку 80-х рр. в Єгипті налічувалося 47—50 таких орденів.

Проте ще самобутнішими в цьому відношенні є країни Магрібу (арабські країни, розташовані на півночі Африканського континенту).

У Тунісі, де приплив пауперизованих селян до міст країни спричинив значне зростання кількості безробітних та осіб без певного роду занять, також відбувається розквіт мусульманського фундаменталізму.

Городяни Тунісу традиційно найбільш фанатичні в Магрібі. Кайруан є священним містом і об'єктом паломництва всіх магрібських мусульман, а інші міста країни — Сфакс, Гасфа — центрами релігійних братств. Усього в Тунісі близько 20 таких братств.

Діючий в країні «Рух оновлення ісламу» проводить маніфестації під гаслом «братерства», проповідуючи, що «іслам — це боротьба». Цей рух має власні журнал, видавництво, магазини, театральні трупи. З ним тісно пов'язана діяльність «Руху за охорону і поширення ісламу», сформованого студентами. Вони твердять, що «ні народ, ні уряд не живуть відповідно до правил ісламу». Вважаючи, що всі проблеми кореняться саме в цьому, члени Руху вбачають вихід у створенні ісламського суспільства, яке повинно «дотримуватися Корану, слова Аллаха». Їхня пропаганда користується особливим успіхом серед незаможних городян, релігійно вихованої молоді.

Значний вплив на соціальну поведінку та формування життєвих стереотипів своїх членів справляють мусульманські релігійні братства марабутів (дервішів) в Алжірі. Роль ісламського фактора в Алжірі завжди була великою. Іслам у програмі алжірських патріотів періоду національно-визвольної боротьби було названо одним із головних показників національної самобутності країни, а багато із них вважали його спільним знаменником усіх антиколоніальних течій. Ці переконання глибоко вкорінилися у суспільній свідомості, внаслідок чого в сучасному Алжірі широко побутує протиставлення «арабо-алжірської культури» алжірського народу «імперіалістичній культурі» та «ідеологічному арсеналу капіталістів».

Сучасні фундаменталісти в Алжірі використовують аргументацію, близьку і зрозумілу міським низам: майнова рівність, антикапіталізм, антизахідний спосіб життя. Також закликають повернутися обличчям до «істинного ісламу», що знаходить відгук у переважної більшості міської бідноти — учорашніх селян, дрібних торговців-невдах, які тужать

за недалеким минулим, коли вони ще самі були власниками, хазяями.

Незважаючи на здійснення в Алжірі радикальних соціально-економічних перетворень після досягнення незалежності в 1962 р., проблема міських низів у країні залишається актуальною. Це пояснюється існуванням дрібновласницького сектора в соціально-економічній структурі Алжіру, його нестабільністю, наявністю багатоукладного дрібного виробництва, припливом селян, які розорилися, у міста, де їх ніхто не чекає і де вони нікому не потрібні як робоча сила. Це посилює безробіття, що особливо болюче позначається на долі молодого покоління країни. Унаслідок цього, як і в інших ісламських країнах, в Алжірі прояв соціального невдоволення досить часто набував релігійної форми. До кінця 70-х рр. це були в основному представники більш-менш забезпеченої дрібної буржуазії. У зв'язку з цим боротьба офіційних властей Алжіру проти реакційної клерикальної організації «Аль-Кіям» («Цінності») та деяких марабутських братств була успішною.

Проте на рубежі 70—80-х рр. ісламські консерватори (особливо «брати-мусульмани»), а також їх жіноча філія — («сестри-мусульманки») перейшли до активного наступу, закликаючи до розправи з віровідступниками і створюючи для цього навіть народні трибунали. Під керівництвом самозваних імамів почали виникати «дикі мечеті», в яких реакціонери піддавали гострому остракізму «уряд і соціалістичний вибір розвитку». Частина міської дрібної буржуазії разом з релігійно вихованою молоддю та декласованими елементами надали підтримку цим акціям. Оголосивши себе прихильниками іранської революції, вони намагаються об'єднати навколо себе широкі верстви населення для боротьби за «істинний іслам».

Керівництво Алжіру, намагаючись перехопити ініціативу в ісламських фундаменталістів, новоспечених пророків, посилило офіційну інтерпретацію ісламу і почало заохочувати тих мусульманських теоретиків та проповідників, які доводять, що пророк Мухаммед «завжди виступав за соціалізм, за право всіх членів общини на частку в різних формах її доходів».

Боротьба з ісламськими екстремістами набуває в Алжірі час від часу гострого, затяжного харак-

теру. Під час організованих «братами-мусульманами» заворушень у містах Алжір, Аннаба і Беджаїя у 1987 р. було поранено 250 і заарештовано 478 чоловік, з яких 21 було засуджено за незаконне зберігання зброї. Повстання таємного братства фанатиків-ісламістів в Лагуаті, що супроводжувалося захопленням декласованими елементами місцевої мечеті, розправами та безчинствами, було придушене правоохоронними органами лише після запеклого бою. Під час зіткнення один чоловік загинув, п'ятеро було поранено і 48 заарештовано.

Початок 90-х рр. ознаменувався новим спалахом релігійного екстремізму в Алжірі. У країні активно діє партія Ісламський фронт врятування (ІФВ), яка відкрито виступає проти світського характеру влади. Це примусило уряд вдатися навіть до надзвичайних заходів по охороні громадського порядку. На вулицях столиці та інших міст країни посилено поліцейські пости. Усе це, однак, не врятувало становища, і сьогодні до влади в Алжірі фактично прийшли релігійні кола на чолі з ІФВ.

У Марокко, де напруга соціальних суперечностей і класової боротьби значно вища, ніж в Алжірі, зіткнення та безпорядки відбуваються, в основному, не на релігійному грунті. Проте і тут наявна безпосередня залежність ісламського фактора від зростання чисельності міських низів. У 1986 р. до 20 % марокканців животіли в нетрях на околицях великих міст, у першу чергу Касабланки, де із 3,5-мільйонного населення приблизно половина — молодь, третина якої не має роботи. Злочинність, наркоманія, озброєні бандитські групи живляться за рахунок соціального «дна» марокканських міст. Не набагато кращим є становище значної частини городян, що мають роботу. У країні нараховується близько 300 тис. так званих торговців, які перебиваються з хліба на воду, практично не маючи ніяких прибутків, і держава від них не вимагає навіть сплати податків.

Ось яку картину з життя цієї арабської країни можна побачити в столиці — Рабаті.

...Ранок. Кав'ярня на маленькій вуличці приймає перших відвідувачів. Її постійні клієнти — люди похилого віку у національному одязі — довгих, схожих на халат сорочках — займають звичні місця, щоб

за склянкою кави, у розмовах, за грою в карти чи нарди не поспішаючи, з гідністю провести новий день. Але таку розкіш можуть дозволити собі далеко не всі марокканці. Ось з'явився хлопчик з пачкою газет у руках, забіг до кав'ярні і продав декілька примірників. По-діловому постукуючи щітками для взуття, працює інший хлопчина. Гримлять жерстяні жалюзі крамничок, перукарень, їдалень, що відкриваються. Довгим пальмовим віттям прибиральники підмітають вулиці. Їхні заробітки мізерні, але вони задоволені й такими. Вибору немає.

Багато городян не мають і такої роботи. Зайнятість — найгостріша соціальна проблема. Серед країн Магрібу Марокко характеризується високим рівнем безробіття. Кількість безробітних у країні перевищує 1,2 млн чоловік, це понад 20 % працездатного населення. Безробіттям охоплено значну частину інтелігенції, людей, які мають дипломи про закінчення середніх та вищих навчальних закладів.

Серед населення марокканських міст, у тому числі столиці — місті Рабат дуже високий процент жебраків, осіб без певного роду занять, чорноробочих, прислуги. Більшість з них, особливо ті, хто мігрував до міст з сільських берберських районів країни, а також торговельно-ремісницький люд з традиційних міських кварталів, є членами марабутських братств.

У Марокко, як і в Алжірі, після 1979 р. (наслідок іранської революції) серед незаможної та безробітної молоді з'явилося чимало войовничих ісламістів, проти яких органи влади розпочали рішучу боротьбу, забороняючи їхні організації, вільний доступ до мечетей, контролюючи їхні проповіді. Проте, незважаючи на політику світських властей, виникло багато екстремістських угруповань. Організовуються підпільні мечеті, таємні клуби, зокрема з навчання карате, дзюдо та інших видів східного єдиноборства з метою використання їхніх методів під час сутичок з поліцією. Уряд Марокко, закриваючи органи ісламістів-фундаменталістів, які відверто прагнуть здобути владу, намагається обмежити їхні виступи рамками легальної діяльності деяких марабутських братств. На організованих братствами сходах, молебнях, паломництвах до могил святих завжди присутня велика кількість народу. Королівський двір намагається контролювати їхню діяльність, неофіційно заохочує їх

керівників до співробітництва. Проте це не завжди вдається. Тому нерідко всі акції, які проводяться марабутами, мають політичне забарвлення.

Попри всю географічну віддаленість від Магрібу такої країни, як Індонезія, якій також притаманна специфічна релігійна ситуація і політична культура, зв'язок між процесами зростання чисельності міських низів та посиленням ісламського фактора є характерним і для її сьогодення.

Щорічно кількість безробітних в Індонезії в першій половині 80-х рр. зростала на 1,4 млн чоловік, а кампунги (нетрі на околицях великих міст) безперервно поповнювалися сільськими мігрантами, які швидко перетворювалися у люмпенів. Життєвий рівень майже половини населення Індонезії надзвичайно низький. За цих умов не викликає подиву той факт, що існуючі у країні на початку 80-х рр. 435 тис. мечетей та молитовних будинків на 104 млн мусульман використовувалися не тільки як культові заклади, а й як центри вербування кадрів для різноманітних мусульманських політичних об'єднань, а також відповідної агітації та пропаганди.

Наприкінці 70-х рр. у країні нараховувалося понад 2 млн індуїстів, майже 1 млн буддистів. В їх середовищі, як і середовищі мусульман, не тільки мечеті та храми були центрами консолідації віруючих і, в першу чергу, із числа представників місцевих низів. Не менш значущими, особливо в організації невдоволених та незаможних груп населення, є секти та офіційно невизнані релігійні об'єднання, переважно мусульманського напряму. Деякі з них формувались за національною ознакою, але для більшості характерне переплетення релігійного і соціального факторів. Типовими для них є віра в Махді (месію) або «дійсне ісламське керівництво», відмова від покори органам влади.

Що ж являє собою релігійна община (орден, секта, братство), і який вплив справляє цей традиційний соціальний інститут на життя країн «третього світу», особливо на малозабезпечені верстви населення?

Справа в тому, що рід, плем'я, клан продовжують відігравати в афро-азіатських країнах і країнах Латинської Америки, де переважає корінне індіанське населення (у Гватемалі, Болівії, Перу, Парагваї та ін.), надзвичайно важливу роль. Кровна спорідненість нерідко визначає або навіть підмінює собою

політичні, ідеологічні та інші суспільні зв'язки. Це характерно як для правлячих кіл країни, що розвивається, так і для низів. Нестабільність положення останніх, соціальна безперспективність об'єктивно сприяють максимальному використанню кровнородинних зв'язків та їх беззастережній підтримці. Навіть у корінних городян наявні унаслідок соціальної строкатості перехідного суспільства (від родоплемінного, феодального ладу до буржуазного) постійні контакти з родом, племенем, земляцтвом або етнічною общиною.

І тільки з урахуванням усього тягаря традиціоналізму, який неймовірно тисне на свідомість міських низів країн «третього світу», можна розглядати їхню ідеологію. Звичайно, слід враховувати як загальну ідеологічну ситуацію у країнах, що розвиваються, їх, так би мовити, морально-психологічний комплекс неповноцінності як колишніх колоній, ідейні позиції міських низів в кожній країні окремо. Завершеного, цільного світогляду у цих верств немає внаслідок уже зазначеної соціальної строкатості та аморфності політичних позицій, зв'язків з різними класами, соціальними групами тощо. В коаліції з іншими класами та верствами вони здатні зайняти досить чітку ідеологічну позицію. Проте, позбуваючись на певний час політичного керівництва, вони, як правило, вдовольняються фрагментами різноманітних ідейних течій, надаючи їм свого специфічного забарвлення. Ось чому для вибухаючого міського «дна» достатньо примітивного набору декількох ідей або гасел, що емоційно впливають на наелектризовану масу.

Соціальне буття міських низів країн Азії, Африки та Латинської Америки постійно породжує і стимулює у них настрої невдоволення, нетерпіння, невпевненості. Об'єднуючись з реакційними силами, міські низи намагаються знайти вихід в релігійному або націоналістичному екстремізмі, різноманітних формах ксенофобії та етноцентризму. Якщо розстановка соціальних сил сприяє їх зближенню з пролетаріатом, прогресивною інтелігенцією або широкою загальнонаціональною коаліцією демократичних сил, то в ідеології міських низів починають переважати елементи соціального радикалізму і навіть стихійно-соціалістичних поглядів революційно-демократичного напряму.

Дуже рідко ідеологія міських низів існує в чистому вигляді. Із всієї маси ідейних поглядів, течій, притаманних низам міста, а також коаліції люмпенів та дрібної буржуазії найбільш характерним є анархізм, з його майже зоологічним індивідуалізмом, сліпим протестом проти соціальних порядків, несправедливість яких усвідомлюється вкрай поверхово, з його культом «абсолютної свободи», який переходить у прагнення до насильства та руйнування.

Елементи анархізму, безумовно, існують в усіх формах дуже поширеного у країнах «третього світу» лівацького екстремізму. Діапазон його надзвичайно великий: від тероризму до різноманітних організованих рухів та партій, які поділяють благородні ідеали таких видатних революціонерів сучасності, лідерів духовного відродження країн «третього світу», як, наприклад, Че Гевара та Франс Фанон.

Останнім часом особливо привертають увагу послідовники Че та Фанона в ряді арабських країн, Туреччині, Шрі-Ланці, деяких країнах Тропічної Африки. Ідеї геваризму та фанонизму традиційно дуже популярні серед революційної молоді, інтелігенції та студентства на Латиноамериканському континенті. Значна частина цих молодіжних активістів не має постійної роботи і може бути віднесена до найнижчих верств міського населення. Серед них не важко виявити і люмпен-пролетарія, і люмпен-буржуа, і люмпен-інтелігента.

Вплив ідей, фразеології Фанона, особливо тієї їх частини, де йдеться про революційне насильство, досить чітко простежується в Палестинському русі Опору, соціальною базою якого є, як відомо, багатостраждальні палестинські біженці, безробітні та бідний люд, що населяє злиденні квартали багатьох міст Сирії, Лівану, Йорданії, окупованих Ізраїлем палестинських областей — районів на захід від річки Йордану і сектора Газа.

Усі табори, створені біженцями у межах міських районів Амана, Бейрута, Джерша, Сайди, а також заселені ними квартали швидко перетворилися в своєрідні соціальні домни, у яких плавилися, розпадалися і втрачалися колишні традиційні соціальні зв'язки та відносини. І чим довше піддані такій «переплавці» люди затримувались на стадії вимушеного деклясованого становища, тим швидше вони перетворюва-

лися в соціальний динаміт надзвичайної вибухової сили. Звідси — елементи анархо-екстремізму у програмах і діях численних палестинських організацій, незалежно від їх політичної орієнтації та політичної позиції.

Серед політичних партій та організацій лівацького напряму, особливо в молодіжному, студентському русі певну роль відіграють троцькісти. Їхні деякі ідеологічні установки — анархістське неприйняття держави, екстремізм, досить близькі розумінню і настроям міських низів у країнах «третього світу», особливо серед люмпен-інтелігенції, політизованих пауперів із ряду етнічних меншостей. Різноманітні троцькістські організації («Об'єднаний секретаріат Четвертого Інтернаціоналу в Парижі», «Міжнародний комітет Четвертого Інтернаціоналу» в Лондоні, латиноамериканський «Секретаріат Четвертого Інтернаціоналу» та ін.) посилено розповсюджують у країнах Азії, Африки та Латинської Америки свою пресу і літературу, створюють малочисельні, але дуже галасливі групи, пік діяльності яких припадав на 70-ті рр.

Проте в більшості країн, що розвиваються, особливо на Сході, троцькісти не мають скільки-небудь стабільних позицій. Наприклад, у країнах арабського Сходу існують лише дві «ініціативні» групи, які в основному зайняті розповсюдженням двох журналів, що видаються «арабським бюро» латиноамериканського «Секретаріату Четвертого Інтернаціоналу».

Найбільш значні організації троцькістів на Сході діють лише в Індії («Ліга комуністів», «Комітет марксистської координації», «Революційна соціалістична партія») та Шрі-Ланці.

В Африці троцькістам поки що не вдалося створити своїх груп. Як свідчать факти, головні зусилля троцькістів спрямовані на розгортання пропаганди серед трударів-емігрантів із країн Магрібу та Західної Африки, які працюють у Франції. Як би там не було, сильний вплив троцькістів був помітним у фразеології, програмних установках та діях алжірських емігрантів, що працювали у Франції в 70-х—80-х рр. і входили до організацій «Алжірський національний рух», «Партія соціалістичної революції». Остання ще під час свого утворення в 1962 р. виступала

за «економічне керівництво країною трудящими масами і проти національного, буржуазного і реакційного режиму», як іменувалась влада АНДР, що вступила нібито в «союз з міжнародним капіталізмом».

Нерідко розчарування міських низів і особливо декласованої маси у тій чи іншій партії, що не виправдала їхніх сподівань, приводить до спроб утворення власної організації на певній традиційній основі. Значною мірою саме це спричинило «ісламський бум», саме це є причиною його підтримки не тільки неписьменними релігійними фанатиками, а й людьми освіченими, з життєвим та політичним досвідом. Подібною спробою є і створення організацій пригніченими кастами в Індії, програмною метою яких є боротьба всіх «істинно незаможних», що представлені у першу чергу кастою недоторканих, проти вищих каст, проти кастового устрою взагалі. В настановах цих організацій переплітаються утопічні ідеї з найрізноманітнішими вимогами декласованих елементів.

Звичайно, що очікувати від дрібної буржуазії, тим більше представників міських низів, високої загальної та політичної культури, широкого світогляду та наукового підходу до соціальних проблем було б марною справою. До того ж слабкість, нерозвинутість робітничого класу в переважній більшості країн Азії, Африки та Латинської Америки, низький рівень суспільної свідомості зумовлюють значно сильніший вплив дрібної буржуазії на робітничий клас та інтелігенцію. Причин цьому багато: невисока кваліфікація та розпорошеність більшості робітників по дрібним підприємствам, наявність в їхніх рядах різноманітних прошарків, у тому числі і маргінальних верств, що вимушені поєднувати роботу на фабриці з працею в полі з метою прогодувати сім'ю.

Безвихідні ситуації, спричинені нездатністю більшості соціальних систем країн «третього світу» розв'язувати злободенні проблеми міських низів, нерідко доводять найнижчі верстви городян не тільки до відчаю, а й до повної аморальності та дегуманізації особи, її морального розкладу. Особливо це стосується люмпенів, які часто створюють свої злочинні організації. Переважно — це злодійські та бандитські групи, корпорації сутенерів та професійних жебраків, які очолюють досвідчені злочинці. Утворюються вони

за релігійною, кастовою, расовою та іншими ознаками.

Існують також таємні общини, подібні до китайських, які не є кримінальними і за своїм характером є чимось середнім між підпільною організацією і релігійною сектою, земляцтвом етнічної общини і братством одноплемінників. Іноді ці організації діють і за межами країн «третього світу», мають злочинний характер (китайські та індонезійські мафії спеціалізуються на наркобізнесі в Нідерландах, турецькі — на рекеті серед своїх співвітчизників, що виїхали на заробітчанство до Федеративної Республіки Німеччини). І в цьому, і в багатьох інших випадках їхня активність набуває вже іншого характеру, тісно переплітається з діяльністю «стовпів» міжнародного злочинного світу. При цьому таємні общини є вже не стільки люмпенськими організаціями, скільки нелегальними синдикатами, очолюваними «акулами» злочинного світу.

Зрозуміло, що основна маса міських низів країн «третього світу» відношення до всього цього не має. Їм судилися голод, страждання, злиденність. І вихід з цього, безперечно, лише один — у докорінній зміні того суспільного ладу, який залишає величезні маси людей «поза святом життя». Коли не будуть рости «гриби» у великих містах Азії, Африки та Латинської Америки і будуть створені нормальні умови для життя, праці і дозвілля для багатомільйонних знедолених народних мас у «третьому світі», тільки тоді і можна буде очікувати на радикальні зміни в їх концептуально невизначеній ідеології, значною мірою некерованій сьогодні діяльності.

Та чи зникнуть «гриби» у XXI ст.?

БОРОТЬБА «КАРЛИКА» ПРОТИ «ВЕЛЕТНЯ»

Підписання угоди: красномовні деталі.— «Зоніанс» у зоні каналу.— Хто володіє каналом — той володіє Латинською Америкою.— Президент Омар Торріхос: «Вибір зроблено. Канал належатиме Панамі!» — Незвичайне засідання Ради Безпеки ООН.— Як панамський народ поміняв «ніж у серці на камінчик у чоботі».

Звернення у цьому розділі книжки до одного конкретного епізоду у відносинах між могутніми Сполученими Штатами Америки та їх маленьким центральноамериканським сусідом — Республікою Панамою — не випадкове. По-перше, ці окремі кадри з довгої історичної стрічки про Латинську Америку — яскравий приклад тієї класичної схеми взаємовідносин, коли на згадку приходить відома саркастична фраза Марка Твена: «Як тільки між Ямайкою та Лондоном виникали певні непорозуміння, то відразу виявлялося, що перша була абсолютно не права». А по-друге, описаний ланцюжок історичних подій — це водночас не менш яскравий приклад незламності національного духу, краси патріотичного подвигу народу у священній боротьбі за свою гідність та реальний державний суверенітет.

На початку 70-х рр., напередодні вирішального дипломатичного наступу на США за повернення Панамі головного багатства країни — унікального каналу, що сполучає Атлантичний та Тихий океани, президент Панами, генерал Омар Торріхос порівняв свою країну з «карликом із гігантською горлянкою», який буде галасувати про несправедливість доти, поки «велетень» — США не оглухне. Для Панами протиборство зі своїм могутнім північнім сусідом було, по суті, єдиним засобом, щоб привернути увагу латиноамериканської та світової громадськості до свого національного болю. Панама розробила вірну тактику і вміло її реалізувала, «інтернаціоналізувавши» проблему Панамського каналу, вся історія якого свідчить про утиски та нерівноправність, відверте

пограбування та нещадну експлуатацію цієї маленької центральноамериканської республіки з боку імперіалістичного велетня.

Панаму недаремно називають «податковим раєм». Іноземні фірми, страхові компанії користуються тут досить лібералізованою фінансово-податковою системою. У Панамі зручно відмивати «брудні» долари, фунти стерлінгів, єни. Тут, по суті, ніхто не цікавиться їх походженням.

Практично всі американські політичні діячі розглядали територію Панами з моменту проголошення незалежності цієї держави в 1903 р. як таку, по якій проходить південний кордон США. Упродовж багатьох десятиліть США відчували себе хазяїном на панамській землі, адже відповідно до угоди 1903 р., підписаної держсекретарем США Джоном Хеєм і Бюно-Варільєю, так би мовити, напівофіційним представником Панами, США діставали у «вічне користування» зону панамської території. 16,1 км завширшки і всю повноту влади на цій території. У тексті угоди зазначалось, що американські органи влади діють тут так, «наче США є сувереном цієї території».

Безграмотне з точки зору міжнародного права формулювання прав США («наче США є сувереном цієї території») дало можливість перетворити їм зону каналу у справжній колоніальний анклав, в якому діяли американські суди, адміністративні органи, система охорони здоров'я та ін. Мало хто і тепер знає, що американці насильно виселили із захопленої ними, крім визначеної угодою, десятимильної зони уздовж каналу усіх корінних мешканців, а натомість заселили їх громадянами США (їх називали «зоніанс») — військовими, службовцями, інженерно-технічним персоналом.

У Зоні Панамського каналу діяли власна преса, губернатор, як у будь-якому із американських штатів. І немає нічого дивного в тому, що зоні каналу в перспективі посміхалась доля Гавайських островів, що стали ще одним штатом США, або Пуерто-Ріко зі статусом держави, що «вільно приєдналася до США». Так глибоко було закріплено тогочасні імперські принципи зовнішньої політики США у текст угоди 1903 р., яку було розроблено всього лише за декілька днів — 13—18 листопада!

У повній переконаності у тому, що США безстроково буде «сувереном» Зони Панамського каналу, виховувалось багато поколінь американців, формувалися погляди політиків, військових. Ніхто ніколи не згадував, що горезвісний Бюно-Варілья, який всього декілька місяців обіймав посаду посланника Панами у Вашінгтоні, не мав повноважень на підписання угоди і зробив це усупереч інструкціям, які зобов'язували його дочекатись приїзду з Панами дипломатичної місії. Бюно-Варілья навіть не спромігся підготувати текст угоди іспанською (державною у Панамі) мовою. У момент підписання виявилось, що у нього відсутня печатка, щоб скріпити свій підпис, і йому дали першу-ліпшу печатку із запасників держдепартаменту США. Не афішується також і те, що у 1927 р. Національна асамблея Панами одноголосно прийняла рішення про те, що ім'я Бюно-Варільї «проклинається на вічні часи». Його зрадницька поведінка пояснюється тим, що він особисто був украй заінтересований у підписанні угоди зі США, аби швидше продати їм обладнання французької збанкрутілої компанії, яке частково належало і йому. І він свого досяг!

Грабіжницька угода обійшлася Сполученим Штатам всього в 40 млн доларів.

Уся наступна історія американо-панамських відносин — це болюча, невпинна реконкіста суверенних прав Панами на свою національну територію. Патріотичні сили Панами завжди добивалися відновлення панамського суверенітету, обмеження терміну чинності права США на експлуатацію і оборону каналу. Ці два положення були і залишаються головним детонатором усіх кризових явищ у панамо-американських відносинах. Усі інші причини завжди мали другорядний і досить часто з боку США закамуфльований характер з метою приховати основний зміст їх панамської політики.

Боротьба панамського народу за скасування угоди 1903 р. почалася з того моменту, як став відомим її зміст. Коли 18 листопада 1903 р. офіційно уповноважена панамська делегація прибула на залізничний вокзал у Вашінгтоні і тріумфуючий Бюно-Варілья показав її членам текст угоди, офіційний голова делегації Мануель Амадор Герреро ледве не втратив дар мови. Було здійснено спробу розпочати нові

переговори з держдепартаментом США, проте американці категорично відмовилися повертатися до цієї справи. І надалі в Панамі не було жодного уряду, який би осмілився офіційно схвалити зміст цього ганебного документа. Інша справа, що серед олігархічних урядів тривалий час не знаходилося політичного діяча, який би рішуче встав на шлях мобілізації енергії всього народу на боротьбу за повернення каналу. До того ж сама влада цих антинародних, антидемократичних урядів гарантувалась головним чином присутністю в зоні каналу збройних сил США. Наприклад, в 1925 р. уряд Панами, наляканий масовим рухом за зниження квартирної плати, втік у зону каналу і добровільно запросив американські війська, які не забарилися зі зброєю в руках окупувати на декілька днів столицю країни і «навести там порядок».

Тричі угода 1903 р. «переглядалася». Уперше це відбулося ще за часів президента Ф. Рузвельта в 1936 р. Американці наполягали на тому, щоб переговори велись келійно, без публічного розголосу, і їм вдалося без особливих перешкод відстояти свої головні цілі: «права суверена» над зоною каналу і «вічність» цих прав. Відкупилися вони, по суті, дріб'язком — збільшили щорічні платежі за експлуатацію каналу з 250 тис. доларів до 430 тис. і надали незначні права панамським торговцям у зоні каналу.

Удруге угоду було «модернізовано» в 1955 р., коли Панама досягла «нових перемог» у боротьбі за канал. Платежі було збільшено на цей раз до 1 млн 930 тис. доларів, і знову розширено доступ панамської торгівлі в зону каналу. Проте водночас США уникали обговорення питання про «суверенітет і вічність своїх прав». До речі, тодішнього президента Панами Хосе Антоніо Ремона, першого військового в історії країни, що був главою держави і заявив: «Ми не бажаємо ні мільйонів, ні подачок, ми прагнемо справедливості», було вбито за 25 діб до ратифікації цієї нової угоди.

З того часу нікого вже особливо не дивувало, коли хтось із політичних діячів Панами, який енергійно виступав проти колоніальних прав США, закінчував життя трагічно. Згодом така ж доля спіткає Омара Торріхоса (з «невідомих причин»

трагічна авіакатастрофа у 1981 р. перерве його життя), а також багатьох інших керівників патріотичних сил.

У 1967 р. було підготовлено черговий перегляд угоди. Але новації були настільки «рахітичними», що їх ніхто навіть не наважився внести на обговорення парламентами ні в США, ні у Панамі. Вони так і увійшли в історію дипломатичних відносин США — Панами як «сирітські угоди».

З часом Зона Панамського каналу почала все більше відігравати роль військового плацдарму США в Західній півкулі. Ще під час другої світової війни США дістали від Панами у «тимчасову оренду» ще декілька ділянок землі загальною площею 15 тис. гектарів і створили на них не тільки військові бази, а й солідні центри радіорозвідки, які не мали анінайменшого відношення до оборони каналу, проте забезпечували США контроль над значними районами Атлантики та Тихого океану. Пізніше зона каналу перетворилася у центр підготовки кадрів для боротьби з повстанськими елементами, зокрема «зелених беретів»; тут були розташовані Південне командування армії США, широковідома військова академія «Школа Америк». Створивши міцний військовий бастіон у Панамі, США, по суті, мали можливість тримати у полі зору всю Латинську Америку.

Ось чому, коли в 1968 р. до влади в Панамі прийшов генерал Омар Торріхос, людина, рішуче настроєна провести боротьбу до кінця за повернення Панамі каналу, він та його однодумці, врахувавши всю попередню історію непростих відносин із Вашінгтоном, виробили особливу стратегію боротьби, яка згодом багато в чому себе виправдала.

Торріхос та його прихильники (одним із найперших серед них був генерал Мануель Нор'єга) добре усвідомлювали, що в їхньому протиборстві з «велетнем» — США «карлику» — Панамі необхідно привернути увагу всієї Латинської Америки. Наступним кроком у реалізації запланованої стратегічної лінії було апелювання через ООН до світової громадськості. Проте вони чітко усвідомлювали, що одного тиску громадської думки на США може бути недостатньо. Необхідно було зайняти тверду, послідовну позицію, з ясно визначеними тактичними цілями, мобілізувати увесь народ на підтримку цієї

лінії, перетворити переговори в загальнонаціональну справу. Це означало, крім усього іншого, і готовність у крайньому випадку застосувати силу.

Побоювання Торріхоса напередодні нового раунду боротьби за канал підтвердилися у перших же ділових розмовах. Президент США Р. Ніксон, приймаючи вірчі грамоти від панамських делегатів на переговорах, попереджував, що справа, мовляв, надто складна, і йому доведеться домовлятися не тільки з Панамою, а й з Пентагоном (!), з конгресом та іншими установами. Уже на перших засіданнях США заявили, що не погодяться на скасування угоди і визначення для себе нових термінів присутності в Панамі. Як «гігантський крок назустріч Панамі» було запропоновано передати протягом 5—10 років роздрібну торгівлю в зоні каналу, розважальні центри, створити в деяких районах зони змішані поліцейські сили, визнати юрисдикцію панамських судових органів щодо панамських громадян, які живуть або працюють у зоні каналу. Це було настільки сміховинно, що практично не було про що і говорити. У червні 1971 р. Ніксон направив президенту Панами Торріхосу спеціальне послання, в якому йшлося про те, що США ніколи не підпишуть нової угоди, яка б містила конкретну дату припинення дії домовленостей 1903 р. І такий документ ніколи не буде ратифіковано сенатом.

Ось так безрадісно розпочалися переговори, які справедливо порівнювали з плаванням двох кораблів у протилежних напрямках. На переговорах панувала атмосфера, що нагадувала горезвісні часи політики «великого кийка». Велись вони досить повільно, делегати збирались раз на тиждень, висловлювали свою точку зору і... роз'їжджались. Торріхос особисто намагався вплинути на адміністрацію США. У своєму листі — відповіді президенту США Ніксону він твердо заявив, що зустрічі слід припинити, якщо на них не розглядатиметься кінцева дата перебування американців в Панамі. Делегати США відмовлялись тим, що Пентагон не може визначити точно, коли канал втратить для них стратегічну цінність, натякаючи на те, що головними опозиціонерами в досягненні компромісу є військові. Нарешті попередження Панами припинити «гру в переговори» певною мірою подіяли.

У вересні 1971 р. держсекретар США Генрі Кіссінджер погодився із тим, що слід узяти на озброєння принцип «кінцевої дати» дії майбутньої нової угоди, але водночас він дав вказівку своєму представникові боротися за те, щоб ця дата була відсунута якомога далі. Особисто він вважав за можливе запропонувати строк у 50 років, а якщо за цей час буде збудовано новий канал на території Панами або розширено діючий, то США мали б ще додаткових 50 років для присутності на перешийку.

Щоб якось зрушити переговори з мертвої точки, Торріхос запросив американську делегацію приїхати до Панами і провести черговий раунд переговорів на «чужому полі». У грудні 1971 р. ця зустріч відбулася. Панама офіційно запропонувала негайно передати зону каналу, припинити до 2000 р. американську присутність у країні, а до цього строку спільно управляти каналом. Проте ці пропозиції були відхилені американською стороною.

Тоді Торріхос доручив своєму делегатові Хорхе Ільюéке, який став президентом після несподіваної загибелі Торріхоса, виступити в університеті з детальною доповіддю, відверто розповісти широкій аудиторії про позицію США на переговорах. Це був серйозний крок по залученню громадськості до розв'язання проблеми каналу. Американці ж розцінили виступ Ільюеке як порушення дипломатичного етикету. Після цього на тривалий час переговори було припинено.

Саме тоді Торріхос висунув ідею проведення в Панамі виїзного засідання Ради Безпеки ООН. Вона виникла у зв'язку з тим, що у 1972 р. у Аддіс-Абебі відбулося засідання Ради Безпеки, на якому були осуджені прояви расизму та колоніалізму. Думка набула реальних контурів того ж року, коли одним з непостійних членів Ради Безпеки стала Панама. На організацію сесії пішло більше року. Курта Вальдхайма, тодішнього Генерального секретаря ООН, було офіційно повідомлено про запрошення усього складу Ради Безпеки в Панаму в березні 1973 р.

Американці усіма засобами намагались зірвати проведення сесії. Посол США довго і наполегливо умовляв Торріхоса відмовитись від цієї акції. Він обіцяв замінити американських представників на переговорах, по-новому розглянути принципові

питання майбутньої угоди, проте Торріхос твердо наполягав на своєму: «Ми повинні зробити все можливе, щоб привернути увагу світу до цього питання... Йдеться не про те, щоб образити вашу країну, а про те, щоб її розбудити».

При підтримці тодішніх соцкраїн, латиноамериканських республік і багатьох членів Руху неприєднання пропозицію Панами було прийнято, і у березні 1973 р. відбулося засідання Ради Безпеки. Виступ Торріхоса був справжнім криком душі багатостраждального народу. Він сказав: «Ми просимо у всього світу, що тут присутній, моральної підтримки». А завершено виступ було блискучою фразою: «Ми хочемо сказати перед усім світом, і нехай усі це добре запам'ятають, що ми ніколи не були, не є і не станемо будь-коли асоційованою країною, колонією або протекторатом».

Наприкінці 1973 р. Торріхосу, як ніколи раніше, стало зрозуміло, що одна Панама не зможе досягти поставленої мети, і він почав вживати ще активніших заходів щодо активізації міжнародної підтримки. Насамперед було встановлено контакти з урядами трьох сусідніх латиноамериканських країн — Венесуели, Колумбії і Коста-Ріки.

Резолюція Ради Безпеки з вимогою скасування так званих суверенних прав США на канал, була розцінена у Вашінгтоні як образа. Почали лунати голоси про необхідність заморозити всі переговори по каналу.

У журналі «Ньюсуїк» у 1973 р. навіть з'явилася стаття, у якій з посиланням на адвоката Білого дому повідомлялося про те, що на Торріхоса готувався замах через непоступливість панамців на переговорах. Було послано групу найманців для виконання операції, але вбивці долетіли тільки до Мехіко, оскільки наказ в останню мить з невідомих причин було скасовано.

Під час чергової сесії Генеральної Асамблеї 1973 р. міністр закордонних справ Колумбії від імені всіх держав Латиноамериканського континенту вручив держсекретареві США Г. Кіссінджеру список претензій латиноамериканських країн до США. На першому місці в ньому значилася проблема Панамського каналу. Таким чином, США опинилися у глибокій ізоляції, а симпатії світового співтовариства були на

боці Панами. І тоді Кіссінджер ужив наступних заходів. Особисто приїхав до Панами і виступив перед великою аудиторією: членами панамського уряду, вищими офіцерами Національної гвардії, відомими представниками громадськості. Він заявив про те, що під час переговорів за декілька останніх тижнів було погоджено принципи, що означають глибокі зміни у політиці США.

Таких принципів було вісім і вони були оголошені Кіссінджером і міністром закордонних справ Панами Х. А. Таком. Суть їх полягала в тому, що США нарешті визнавали необхідність скасування угоди 1903 р. і всіх доповнень до неї. Вашінгтон погоджувався на визначення кінцевої дати дії нової угоди. Констатувалося, що над територією зони встановлюється панамська юрисдикція, Сполученим Штатам будуть надані в оренду ділянки землі і частина акваторії каналу. А для Панами визначається справедлива частка прибутків від експлуатації каналу. Визначалась також участь Панами в управлінні каналом. Оборона каналу ставала спільною справою США і Панами.

Вісім принципів Кіссінджера — Така знаменували собою серйозну перемогу Панами. Здавалось, що тепер необхідно було надати принципам юридичної договірної форми. Та де там!

Посилаючись на глуху «стіну непорозуміння» в Пентагоні, делегати США почали шукати форму забезпечення військової присутності США в зоні каналу після закінчення строку угоди 1903 р. Ставало абсолютно ясним, що військові інтереси США домінували над усім комплексом проблем, пов'язаних з каналом. Під тиском Пентагону американці внесли пропозицію повернутись до питання про тривалість перебування військ США в зоні каналу за п'ять років до закінчення строку дії майбутньої угоди.

Цілий рік переговори тупцювали навколо цього пункту угоди. Білий дім погоджувався на те, щоб строк дії угоди про Панамський канал становив 25 років, проте збройні сили США мали залишатися в Панамі протягом ще 50 років. У крайньому випадку вони були готові скоротити цей строк до 40 років. Було очевидно, що США під тиском світової громадськості йдуть на поступки, але водночас чіпляються за військову присутність у Панамі.

У червні 1975 р. конгресмен-республіканець Джін Снайдер при обговоренні питань фінансування держдепартаменту вніс поправку, згідно з якою заборонялось фінансувати будь-які переговори про відмову від американських прав в Зоні Панамського каналу. Снайдер доводив, що володіння Панамським каналом настільки ж законне, як і володіння Нью-Йорком. Пропозиція Снайдера пройшла більшістю голосів. Адміністрацію США позбавили права вести переговори. Проте через деякий час сенат скасував цю поправку.

Того ж 1975 р. Панама заявила про намір вступити до Руху неприєднання. Торріхос направив Х. А. Така на координаційну нараду міністрів закордонних справ Руху неприєднання, яка відбулася у Лімі у серпні 1975 р. Було прийнято рішення про підтримку Панами і дано зелене світло для її вступу до Руху неприєднання.

В останній день роботи Лімської координаційної наради в Панаму прибула делегація США, зустріч з якою провів особисто Торріхос. Американці натякали на те, що з конгресом можна домовитись, обіцяли, після ймовірної перемоги Г. Форда на виборах на пост президента, розв'язати проблему швидше і ефективніше. У поведінці американців з'явились обнадійливі нотки. І раптом, ніби сніг на голову, на нараді губернаторів південних штатів Кіссінджер заявив, що Сполучені Штати повинні зберегти односторонне право на оборону каналу на невизначений термін.

Ця заява викликала в Панамі обурення. У відповідь Торріхос розпорядився опублікувати всі матеріали про переговори — так звану «Білу книгу».

Переговори практично було припинено. Намагання максимально продовжити військову присутність США у зоні каналу стало перешкодою на шляху досягнення порозуміння. Тим часом у США на повний хід розгорталась передвиборна кампанія, у ході якої всі кандидати на пост президента зайняли жорстку позицію у панамському питанні.

Торріхос згодом говорив, що переговори про канал негативно впливали на внутрішньополітичні справи в США і тому вони практично завмерли на період з кінця 1975 р. по січень 1977 р., коли в Білому домі розмістилась адміністрація на чолі з Дж. Кар-

тером. Перші зустрічі з новими американськими делегатами були також безрезультатними. Третя за рахунком адміністрація США (Ніксона, Форда, Картера) не знаходила в собі сили подолати стійкий опір Пентагону. Проте і Торріхос не відступав.

У 1977 р. США нарешті зняли вимоги щодо своєї військової присутності після закінчення дії угоди 1903 р., запропонувавши прийняти ідею нейтралітету каналу, гарантами якого б стали США і Панама. Ідея нейтралітету каналу належала Панамі і висувалася нею ще раніше, проте Панама завжди виходила з того, що гарантами мають стати міжнародні організації, з чим США ніяк не погоджувались. Для Торріхоса настав момент прийняття важливого рішення: добившись головного, він водночас вимушений був визнати США гарантом нейтралітету каналу, тобто право на військовий захист каналу у разі загрози з боку третьої держави або блоку держав. Після цього текст нової угоди доопрацьовувався більш швидкими темпами. Набувши чималого досвіду під час переговорів, панамці зміцнювали свої позиції. Так, наприклад, вони висунули вимогу виплати Сполученими Штатами Панамі 1 млрд 20 млн доларів за багаторічне використання панамської території.

У США навіть подих перехопило від такої постановки питання — мало того, що вони повертали канал, їм ще й виходило заплатити за це! Один з членів панамської делегації Бетанкур навів суми, які США щорічно платять своїм союзникам (Іспанії, Туреччині, Філіппінам та ін.) за військові бази, що знаходяться на їх територіях, підкресливши, що Панама не дістала за них ні цента. Уже потім, коли питання було знято з порядку денного, американці украй заінтриговані тим, що панамці висунули вимогу на саме таку суму, запитали про це Бетанкура. Той, посміхаючись, відповів: «Якби я добився 1 млрд доларів за військові бази, то 20 млн мені б залишилося на почесну пенсію».

Справа наближалась до кінця. Торріхос, який особисто керував протягом усіх цих років ходом переговорів, був задоволений результатами. Йому довелося чимало пережити, вистояти, незважаючи на шантаж та погрози. Американські газети звинувачували його в тому, що він збирався «надати бази арабським терористам», була також висунута версія про його

причетність до торгівлі наркотиками. В опозиційних колах Панами поширювалися чутки про те, що Торріхос, мовляв, не хоче підписувати вже готові угоди. Потім раптом виявилось, що один із американських солдатів, пуерторіканець за походженням, арештований у зв'язку з вбивством панамського поліцейського, признався на слідстві, що мав намір убити і генерала Торріхоса. Усе це павутиння плелося з метою залякати панамських патріотів, примусити їх відступити від намічених цілей. Проте Торріхос був непохитним. Він послідовно зміцнював міжнародні зв'язки своєї країни.

Зростав авторитет Панами серед латиноамериканських країн. Вона стала повноправним членом Руху неприєднання. Можна лише дивуватись, як за такий короткий період країна пройшла гігантський етап історичного розвитку, перетворившись із покірного сателіта США в незалежну, самостійну державу, яка з честю захищає свої національні інтереси.

На початок вересня 1977 р. тексти нових угод про статус Панамського каналу були практично готовими. Зміст їх сьогодні загальновідомий. Урешті-решт США були змушені відступити практично по всіх позиціях і погодитися на умови Панами. Головне полягало в тому, що зона каналу негайно втрачала статус колоніального анклава, а сам канал має перейти до Панами опівдні 31 грудня 1999 р. Тоді ж припиниться і американська військова присутність в Панамі. З набранням чинності угоди Панама діставала право на участь в управлінні каналом і на справедливу частку всіх прибутків від його експлуатації.

І ось 7 вересня 1977 р. у парадному залі будинку Організації американських держав (ОАД) (Вашінгтон) відбулася церемонія підписання угод, на якій були присутні 18 глав латиноамериканських держав, кілька віце-президентів і міністрів закордонних справ. До складу панамської делегації увійшли відомі письменники, близькі друзі генерала Торріхоса — Грем Грін і Габріель Гарсія Маркес, що свідчило про підтримку Панами з боку світової інтелектуальної громадськості. Під час підписання угод Торріхос сказав, що їх зміст не зустрічає одностайної підтримки в його країні. 23-річний перехідний період означає 8395 днів, протягом яких ще зберігатимуться військові бази США, що перетворюють країну в мож-

ливий об'єкт репресивних дій. Він додав, що нові угоди, зокрема і про нейтралітет каналу, ставлять Панаму під «оборонну парасольку» США. І це, за його словами, якщо не буде розумно використовуватись прийдешніми поколіннями, може стати приводом для постійного втручання у справи Панами.

Як глибоке політичне пророцтво сприймаються ці слова Омара Торріхоса нині, коли весь світ став свідком агресії США у Панаму.

Підписання нових угод у 1977 р. не означало кінця епопеї. Почалась складна, сповнена драматизму боротьба за їх ратифікацію. Знову і знову поставало питання щодо військових американських баз. США виторгували врешті-решт право на позачерговий прохід по Панамському каналу американських військових кораблів (і панамських для формальної рівності) і продовжували наполягати на своєму «праві втручатись, якщо виникне загроза нейтралітету каналу».

Хвиля за хвилею накочувались на Панаму делегації американського сенату, які хотіли на місці переконатися в наявності демократії, перевірити відповідність нових угод реальній ситуації. Майже половина сенаторів тодішнього складу конгресу США побувала в Панамі, і майже всіх Торріхос особисто зустрічав, супроводжував, усім давав детальні пояснення. Поведінка багатьох візитерів була настільки нахабною, що навіть американський посол у Панамі визнавав, що Торріхос «міг би відкрити люк в салоні літака і викинути парочку з них у Тихий океан». Торріхос розумів, що ці люди кепкували над ним та його країною. Йому стало відомо, що сенатор від Арізони Д. Деконсіні, що прибув до Панами зі своєю сім'єю, був дуже невдоволений тим, що Торріхос через зайнятість не зміг приділити йому уваги. Деконсіні став лютим ворогом нових угод і голосував проти їх ратифікації. І Торріхос знову здійснив тонкій хід для часткової нейтралізації консерваторів, подібних Деконсіні. Він залучив на свою сторону, а вірніше на сторону справедливої боротьби Панами, одного із найпопулярніших кіноакторів США того часу Джона Вейна, дійсно народного кумира, який замолоду в усьому сприяв Р. Рейгану. Улітку 1978 р. Вейн розпочав публічну полеміку з Рейганом, докоряючи йому, що він перекручує факти, пов'язані з історією

Панамського каналу. Вейн побував в Панамі і одного разу на зустрічі з черговою групою співвітчизників-сенаторів сказав: «Свого часу я доклав чимало зусиль, щоб переконати Ронні в необхідності перейти з лівих позицій на центристські, проте я ніколи не розраховував, що він піде так далеко праворуч».

18 квітня 1978 р., після більш ніж 6-годинного обговорення у сенаті США угоди 1977 р. були ухвалені («за» — 68 голосів, «проти» — 32). Гору взяли розсудливість і твердий політичний розрахунок.

У зв'язку з підписанням угод Торріхос заявив: «Ми поміняли ніж в серці, з яким довелось ходити вічність, на камінчик у чоботі, що заважатиме нам ходити протягом 23 років».

Проте Омар Торріхос недооцінив усієї підступності свого партнера по переговорах. «Камінчик у чоботі» перетворився у міну сповільненої дії, яка вибухнула вранці 20 грудня 1989 р., коли США вчинили напад на Панаму. Ця збройна агресія, як би вона не мотивувалася, повністю суперечить нормам міжнародного права, Статуту ООН і політиці міжнародної розрядки, яка почала реально утверджуватись в умовах нового політичного мислення на рубежі 80—90-х рр.

Адміністрація США висунула чотири основні причини розв'язання інтервенції. Дві з них (нібито виникла загроза життю американських громадян у Панамі і діяльності каналу) не мали під собою ніяких підстав, а інші дві (відновлення демократії і арешт генерала Мануеля Нор'єги) знаходяться поза міжнародним правом і політичною розсудливістю. Цю акцію, яку сенатор Ед. Кеннеді охарактеризував як «тріумф дипломатії і законності», слід назвати тріумфом насильства.

Так завершився черговий акт у драмі відносин між США та Панамою. Цей раунд «велетень» виграв у «карлика». І в цьому немає нічого дивного. Адже у «велетня» такий багатий історичний досвід і сила на його боці.

За останні 150 років США тільки в Західній півкулі здійснили військові інтервенції понад 80 разів.

Американські війська чотири рази висаджувались на Кубу і перебували на острові 12 років. Протягом 20 років вони окуповували Нікарагуа і Гаїті, 8 років — Домініканську Республіку, здійснювали воєнне втручання в Панаму, Гондурас, Пуерто-Ріко.

Як свідчить інформаційна записка державного секретаря Ф. Келлога від 1929 р. тодішньому президенту США Герберту Гуверу, США ще в 1923 р. обрали своїм генеральним курсом в усіх країнах Центральної та Південної Америки відмову від визнання революційних урядів і фактичне протиборство з визвольними рухами.

Цього курсу вони дотримуються і сьогодні, наприкінці XX ст. Проте світ змінюється і насильство ним правити більше не може, політика канонерок — це такий небезпечний рецидив минулого, який здатний підірвати глобальну військову і політичну стабільність. І чим швидше це усвідомлять всі «велетні» сучасного світу, тим буде краще як для них, так і для кожного члена світового співтовариства. Іншої альтернативи немає.

ХТО «ВОЛОДІТИМЕ» СВІТОМ У XXI ст.?

Що таке «інформаційний неоколоніалізм».— Транскордонні потоки інформації: переваги і недоліки.— Уряд Індії проти американської ІБМ.— Інформаційна завіса над Океанією: чи є надія на проблиск?

Однією з підвалин могутності Римської імперії у стародавні часи було те, що вона володіла стратегічними шляхами на суходолі. Римські легіонери спочатку збудували, а потім контролювали густу мережу шляхів, що охоплювала західну, східну, південну частини Європи і простягалась на північ континенту. Шляхи сполучали також столицю імперії (після переплиття Середземного моря) з її провінціями у Північній Африці та на Близькому Сході. Воістину всі дороги вели до Рима!

З XV по XIX ст. основою державної могутності був контроль над морями. Спочатку панувала на морі монархічна Іспанія, а згодом, після блискучої перемоги адмірала Нельсона під Трафальгаром над іспанським військово-морським флотом у 1805 р., господарем трансокеанічних шляхів, володаркою морів надовго стала Великобританія.

На думку фахівців-політологів у XXI ст. влада «належатиме» тому, хто контролюватиме міжнародну мережу інформаційних комунікацій, формуватиме громадську думку у глобальному масштабі, визначатиме її ідеологічні та культурні орієнтири.

Напрями розвитку засобів масової інформації вже сьогодні перетворились в одну із найактуальніших проблем сучасності, що обговорюється. Деякі політичні діячі та їхні радники вважають, що вона навіть становить специфічну сферу сучасних міжнародних відносин. З такою точкою зору можна погодитись, тому що поява цієї проблеми зумовлена рядом об'єктивних факторів.

По-перше, у сучасному світі — багато в чому цілісному, діалектично єдиному і водночас суперечливому наявні різноманітні ідеологічні концепції, філософські течії, світогляди. І хоч кожна людина по-

винна визнавати право іншої на свою власну точку зору, власний світогляд, це зовсім не означає, що слід відмовитися від боротьби з мракобіссям, людиноненависництвом, шовінізмом тощо.

А по-друге, завдяки динамічному розвитку науково-технічного прогресу в другій половині XX ст. зросла можливість впливу засобів масової інформації на формування поглядів, переконань сотень мільйонів людей, їхнього ставлення до дійсності. І вагомим тут є той фактор, що сучасна система обміну інформацією характеризується гігантськими диспропорціями і нерівністю між провідними індустріально розвинутими країнами і «третім світом», унаслідок чого засоби масової інформації перетворюються в могутню зброю духовного підпорядкування.

Так хто ж «володарюватиме» у XXI ст. у таких гігантських географічних масивах, як Азія, Африка, Латинська Америка, зокрема впливатиме на духовний світ та світогляд їх населення?

Ще на початку 70-х рр. у теорію і практику міжнародних відносин увійшли такі поняття як «інформаційний імперіалізм» або «інформаційний неоколоніалізм», що означають реалізацію державами Заходу своєї монополії у сфері міжнародної інформації і комунікацій для здійснення політичної і економічної експансії, забезпечення ідеологічної та культурної гегемонії у країнах «третього світу». Авторство цих понять належить колишньому президенту Фінляндії Урхо Кекконену, який вжив їх уперше у виступі на сесії Генеральної Асамблеї ООН у 1971 р.

Суть «інформаційного імперіалізму» полягає в тому, що в міжнародній системі поширення інформації в індустріальних країнах Заходу домінує декілька транснаціональних корпорацій, які організовують і контролюють інформаційні потоки не тільки на периферію капіталістичної системи, тобто у країни Азії, Африки та Латинської Америки, а й досить часто між самими державами «третього світу». Ці корпорації володіють найсучаснішими технічними засобами для збирання, зберігання та передавання інформації, величезними фінансовими можливостями, значним штатом висококваліфікованих фахівців.

Понад 80 % інформаційних засобів країн Заходу на сьогоднішній день зосереджено в руках десяти

компаній. Чотири найбільших західних агентства інформації — північноамериканські Ассошіейтед Пресс (АП) і Юнайтед Пресс Інтернешнл (ЮПІ), британське агентство Рейтер і агентство Франс Пресс тримають у своїх руках до 90 % обробки світової інформації. Щоденно вони видають «на гора» 32 млн слів, у той час як національні інформаційні агентства країн Азії, Африки та Латинської Америки спроможні на новини обсягом лише у 40 тис. слів.

Ще більшою є диспропорція у телевізійних обмінах. Так, тільки США експортують понад 200 тис. годин телевізійних програм на рік — у тисячу разів більше, ніж усі країни «третього світу» разом узяті. Міжнародні потоки інформації з центрів на периферію світової капіталістичної системи, приблизно у сто разів перевищують обсяг інформації, який поступає у зворотному напрямку.

Підприємництво в галузі комунікацій стало одним із найприбутковіших видів бізнесу і процеси, які тут відбуваються, об'єктивно підпорядковуються загальним тенденціям розвитку капіталістичної системи. Приватні компанії, що виробляють системи збирання, обробки, зберігання та передачі інформації, є солідними багатогалузевими корпораціями, які мають налагоджені як горизонтальні, так і вертикальні зв'язки з самою інформаційною індустрією.

Сьогодні півтора десятка ТНК контролюють різними методами більшу частину операцій по виробництву обладнання для міжнародних комунікацій. Серед них — ІБМ (США), «Дженерал електрик» (США), ІТТ (США), «Філіпс» (Нідерланди), «Сіменс» (ФРН), «Мацусіта» (Японія).

У той же час переважна більшість інформаційних агентств Азії, Африки та Латинської Америки не має сучасного технічного обладнання, достатніх фінансових можливостей, кваліфікованих кадрів для збирання інформації за межами своїх країн і тому залежить практично повністю від західних агентств. Це дає можливість імперіалістичним державам справляти безпосередній вплив як на міжнародні відносини, так і на економічні та культурні процеси в житті країн Азії, Африки та Латинської Америки.

Експансія західних агентств масової інформації зумовлює активний вплив Заходу на формування громадської думки у країнах «третього світу», пропа-

ганду своєї соціальної моделі, своїх концепцій, стереотипів, які подаються не як обмін між різними цивілізаціями набутим історичним досвідом, а як засіб духовного поневолення однією цивілізацією інших. Соціально-політичні процеси у країнах «третього світу», в які втягнено сотні мільйонів людей, часто ігноруються і навмисне лишаються поза увагою західних засобів інформації, якщо вони суперечать інтересам країни-власника.

Подекуди західні держави вдаються до поширення неправдивої, перекрученої інформації для дестабілізації небажаних урядів у країнах Азії, Африки та Латинської Америки, дискредитації їх перед світовою громадськістю.

Досить згадати зовнішньополітичну ситуацію, що склалась навколо Республіки Афганістан. Незважаючи на всю її очевидну неоднозначність, безперечну помилковість введення Радянським Союзом своїх військ на територію сусідньої країни фактом залишається те, що законний уряд Афганістану на чолі з президентом Наджибуллою визнаний переважною більшістю країн світу, що Афганістан є повноправним членом Організації Об'єднаних Націй. Президент і його уряд постійно цькуються засобами масової інформації Заходу. Хоч саме цей мужній і мудрий політичний керівник розпочав політику національного примирення, дії уряду Афганістану висвітлюються упереджено, інформаційні агентства з усіх сил сприяють створенню чергового «образу ворога» прогресу та демократії за класичною схемою.

Узагалі наявність воєнно-політичних конфліктів, в які прямо чи побічно утягнено значну кількість країн «третього світу», робить політичну ситуацію в багатьох регіонах планети досить напруженою. І не останнє слово до цього додають деякі західні інформаційні агентства. Яскравим прикладом цього було висвітлення внутрішньої та зовнішньої політики сандиністського уряду в Нікарагуа американськими засобами масової інформації, що значною мірою впливало на дестабілізацію становища у країні.

Колишній директор ЮНЕСКО А. М. М'боу з цього приводу висловився так: «Всюди, де агентства новин використовують свою фактичну монополію вибірково підбирати факти, аудиторії систематично подається феномен напруженості або насильства у країнах

«третього світу». Такі агентства лишають поза увагою події позитивного характеру. У результаті країни, що розвиваються, одержують перекручену інформацію про себе. Така інформація суттєво гальмує розвиток міжнародного взаєморозуміння... Усе це змушує країни «третього світу» вдаватися до дій з метою змінити існуючий порядок».

Велике занепокоєння викликає той факт, що західні інформаційні транснаціональні корпорації чинять усезростаючий вплив на культурні цінності шляхом поширення культурної продукції: навчальних посібників, книжок, фільмів тощо.

Діяльність провідних інформаційних та рекламних агентств Заходу у країнах Азії, Африки та Латинської Америки спрямована на формування у населення споживацької психології, пропаганду західного способу життя, що значно полегшує монополістичному капіталу доступ на ринки країн «третього світу». Комерційне західне телебачення, кінопромисловість, рекламні та інформаційні агентства, поширювана за їх допомогою масова культурна продукція, так звана попкультура, підривають самобутні етичні норми та духовні цінності народів Азії, Африки та Латинської Америки, що формувались протягом віків. (До речі, проблема проникнення західної попкультури найнижчого гатунку стосується не тільки країн Азії, Африки та Латинської Америки. На великий жаль, ця біда переступила поріг і нашого дому. Аналіз причин її появи, форм та методів поширення — не тема даної книги. Проте автор не може не висловити свого громадянського обурення хоча б з приводу існування численних відеозалів, де за карбованець молодий громадянин нашої країни може побачити те, що у цивілізованому суспільстві заборонено або законом, або, принаймні, є проявом поганого тону, чимось таким, що не вважається серед порядних людей витворами мистецтва.)

Зростання впливу засобів масової інформації і комунікацій на міжнародні відносини, на соціально-економічний і культурний розвиток народів було підставою для проведення широких міжнародних дискусій, в яких з кінця 60-х рр. почали брати активну участь уряди, неурядові міжнародні та регіональні організації, дослідницькі центри, політичні діячі, журналісти. Проблему дисбалансу та нерівності

в міжнародній системі обміну інформацією було відображено в численних резолюціях та рішеннях сесій ООН і конференцій ЮНЕСКО.

Активну роль у постановці питань, що породжуються нерівністю у сфері засобів масової інформації та зв'язку, відіграють країни Азії, Африки та Латинської Америки — члени Руху неприєднання.

Ще в 1973 р. на конференції керівників урядів та країн — членів Руху неприєднання, яка відбулась у Каїрі, була зазначена необхідність утворення у цих країнах незалежних національних систем інформації, перебудови існуючих каналів зв'язку, які є спадщиною колоніального минулого.

Згодом на конференціях глав урядів країн — членів Руху неприєднання та нарадах міністрів інформації завдяки активним діям Югославії, Мексіки, Алжіру, Тунісу, Індії вимоги кардинальних змін у міжнародній системі обміну новинами було оформлено в концепцію нового міжнародного інформаційного порядку (НМІП). У 1980 р. вперше було сформульовано правову основу вимог НМІП, намічено основні цілі.

Проте істотні розбіжності в Русі неприєднання, зумовлені значною соціально-економічною диференціацією в його складі, не до кінця послідовна позиція його лідерів перешкоджають завершенню концепції НМІП як цільної, загальноприйнятої програми дій. Крім того, до цього часу в системі ООН не прийнято ніякого міжнародно-правового документа, в якому б офіційно формулювались її принципи.

Країни — члени Руху неприєднання виходять із того, що новий міжнародний інформаційний порядок має грунтуватися на таких загальновизнаних нормах міжнародного права, як повага суверенітету держав, невтручання у внутрішні справи інших країн, незастосування сили або погрози силою, співробітництво між народами. У зв'язку з цим вони активно відстоюють висунутий свого часу соціалістичними країнами комплекс міжнародних заходів, які у разі їх реалізації суттєво б обмежили безконтрольну діяльність транснаціональних корпорацій у сфері інформації, перешкодили б веденню «психологічної війни».

Найголовнішим у концепції НМІП є питання про зміст міжнародних потоків інформації. Поширювані

інформаційна і культурна продукція мають сприяти миру, розрядці напруженості, розвитку взаєморозуміння та добросусідських відносин — такою є позиція країн Азії, Африки та Латинської Америки. Вони заявляють про неприпустимість використання засобів масової інформації з метою пропаганди війни та расизму, як зброї психологічних диверсій.

Нині вже діє ряд міждержавних об'єднань країн «третього світу» для обміну інформацією і поширення інформаційних матеріалів і культурної продукції. Ще в 1951 р. було створено Організацію інформаційних агентств Азії та Тихого океану. А в 1981 р. у її рамках було створено систему обміну інформацією країн Азії і Тихого океану; до неї підключились такі агентства, як ТАРС, ВІА (СРВ), ЦТАК (КНДР), Бахтар (РА). У 1976 р. в Делі було утворено пул (об'єднання.—*Авт.*) інформаційних агентств країн — членів Руху неприєднання, який об'єднував на середину вісімдесятих років близько 90 учасників. Пізніше було створено Організацію радіомовлення країн — членів Руху неприєднання та пул радіо- і телевізійних організацій, при якому діє фонд обміну програмами. У районі Карибського басейну функціонує Карибське інформаційне агентство. У 1983 р. виникло Всеафриканське інформаційне агентство, яке об'єднує зараз національні інформаційні агентства більш ніж 20 країн Чорного континенту і поширює матеріали на території 30 африканських країн (загальний обсяг — до 20 тис. слів на добу).

Звичайно, що всі ці заходи далеко не повністю задовольняють потреби країн Азії, Африки та Латинської Америки. Прийнята ЮНЕСКО Міжнародна програма розвитку комунікацій (МПРК) покликана, зокрема, вишукувати необхідні економічні та фінансові ресурси і сприяти зміцненню науково-технічної бази засобів масової інформації країн «третього світу».

Радянський Союз беззаперечно схвалив цілі і завдання МПРК. Економічне і технічне сприяння країнам, що розвиваються, СРСР здійснює по двох основних напрямах — матеріально-технічне сприяння (розробка проектів, участь у будівництві об'єктів, постачання обладнання) і допомога в підготовці кадрів.

В умовах надзвичайно обмежених фінансових, економічних і технічних ресурсів та неоколоніальної

експансії імперіалізму вимагається найвища консолідація національних сил для розв'язання невідкладних завдань. Усе більшого поширення набуває точка зору про необхідність відмови в розвитку засобів інформації від західної моделі, заснованої тільки на комерційних засадах попиту і пропозиції без врахування дійсних національних інтересів. Засоби масової інформації визначаються як найважливіше знаряддя формування громадської думки, досягнення національної єдності, роз'яснення позиції уряду, сприяння розвитку освіти, ліквідації неписьменності.

Так, на міжнародному симпозіумі в Тунісі, що відбувся у 1989 р., особливо наголошувалось на необхідності того, щоб громадська думка формувалась національними засобами, які повинні бути чітко орієнтовані на виконання невідкладних завдань, що стоять перед молодими країнами Азії, Африки та Латинської Америки.

Лідери країн «третього світу», навіть тих із них, які обрали шлях капіталістичного розвитку, визнають, що найголовнішим принципом діяльності засобів масової інформації в їх країнах має бути принцип соціальної відповідальності. Так, прем'єр-міністр Малайзії на Міжнародному форумі журналістів, що відбувся в Куала-Лумпурі (1986 р.) зазначив: «Для суспільства, яке балансує на лезі бритви (а я вимушений визначити, що Малайзія перебуває саме в такому стані), коли одне облудне слово може призвести до катастрофи, є злочинною безвідповідальністю дозволяти цьому слову стати надбанням гласності... Засоби масової інформації повинні користуватися свободою, проте ця свобода має бути використана зі свідомою відповідальністю за можливі наслідки. Як уряд не може діяти поза законом, так і засоби масової інформації не можуть стояти над законом».

Для країн, що розвиваються, боротьба за новий міжнародний інформаційний порядок є важливою частиною загального процесу деколонізації, боротьби з будь-якими формами залежності. Проте важко очікувати кардинальних позитивних змін у міжнародній системі обміну інформацією найближчим часом.

Позиція багатьох країн «третього світу» щодо засобів масової інформації викликає потужну протидію імперіалістичних держав, які використовують

ідеологічні, політичні й фінансові важелі, щоб зберегти існуючий інформаційний порядок.

Процеси концентрації масових комунікацій мають своїм наслідком те, що міжнародні інформаційні канали контролюються дедалі меншою кількістю корпорацій. Зростають олігархічні тенденції в міжнародній системі обміну новинами. Оскільки потенціал потужностей виробництва і передавання інформаційної продукції у провідних капіталістичних державах зростає значно швидше, ніж у країнах «третього світу», міжнародні обміни стануть ще більш нерівномірними.

Використання досягнень у таких важливих галузях науково-технічного прогресу, як мікроелектронна технологія, інформаційно-обчислювальна і комунікаційна техніка тощо, звичайно, багато в чому може допомогти країнам «третього світу» у розв'язанні проблем підвищення продуктивності праці, поліпшення якості продукції, оптимізації використання трудових, сировинних та енергоресурсів. Здійснюючи вплив на розвиток освіти, науки, охорони здоров'я, інформаційна техніка відіграє дуже важливу роль у нарощуванні науково-технічного потенціалу, кращій підготовці кадрів, боротьбі з тяжкими захворюваннями.

Проте впровадження досягнень НТП в інформаційній галузі істотно ускладнене у країнах Азії, Африки та Латинської Америки не тільки низьким рівнем науково-технічного розвитку, нестачею спеціалістів, пануванням традиційних стереотипів мислення і поведінки, а й невигідними умовами передачі технології, політикою ТНК, впливом кризових явищ у світовому капіталістичному господарстві. Використання досягнень сучасного етапу НТП пов'язане для країн «третього світу» з високими витратами на необхідні науково-дослідницькі та конструкторські розробки. Проте відмовитись від них неможливо, оскільки це ще більше посилило б науково-технічне і соціально-економічне відставання цих країн.

У цілому використання інформаційної обчислювальної техніки у країнах «третього світу» низько ефективне у зв'язку з тим, що компанії, які посідають монопольне положення на ринках країн Азії, Африки та Латинської Америки, дбають про макси-

мальні прибутки, а не про розв'язання проблем, життєво важливих для країн перебування.

Гостра нестача фахівців з упровадження і використання інформаційної та обчислювальної техніки, відсутність цілеспрямованих програм її використання веде до того, що ТНК можуть без перешкод збувати у країни «третього світу» застарілу техніку. У багатьох випадках складна обчислювальна техніка застосовується не за призначенням — для вирішення таких завдань, які можна було б легко розв'язувати на простішому обладнанні. Критерії технічного застарівання обладнання, які прийнято в розвинутих індустріальних країнах, механічно переносяться в Азію, Африку та Латинську Америку, що призводить до невиправданої заміни і удосконалення обладнання, що також істотно збільшує витрати.

В одній із країн Перської затоки, наприклад, менш ніж за сім років тричі повністю оновлювався парк ЕОМ і вісім разів розширювався. Часто причиною низької ефективності застосування сучасної інформаційно-обчислювальної техніки є недостатність знань щодо її можливостей і можливих витрат на експлуатацію та ремонт. Виникають перебої в постачанні ЕОМ електроенергією, через що вони простоюють. У більшості випадків обчислювальна техніка завантажена не на повну потужність. Так, наприклад, на середину 80-х років комп'ютерний парк Єгипту і Кувейту використовувався в середньому на 60 % машинного часу, в Саудівській Аравії, Судані — ще менше. Упровадження ЕОМ ускладнюється відсутністю стандартизації, нестачею кадрів, які б володіли сучасними методами управління.

У таких умовах розвиток інформаційної техніки, виникнення багатонаціональних комп'ютеризованих комунікаційних систем, по яким ідуть інформаційні потоки, що долають національні кордони (транскордонні потоки), зумовлюють виникнення нових форм залежності. Користувачам у країнах, що розвиваються, буває, наприклад, іноді вигідніше направляти свої розрахунки в галузі проектування і первинні дані для обробки в розвинуті індустріальні країни, які володіють для цього відповідними інформаційними потужностями. При цьому, проте, виникло явище, що має назву «електронної утрати мозку». Тобто, спеціалісти розвинутих країн по суті дістають

можливість безплатно експлуатувати інтелектуальний потенціал країн «третього світу». Транскордонні потоки даних, що обробляються і зберігаються в комп'ютерах, стають для розвинутих капіталістичних країн не лише предметом торгівлі, що дає великий прибуток, а й могутнім інструментом контролю, управління, політичного і економічного тиску.

Значну частину транскордонних інформаційних потоків, поряд з міжнародною інформацією, становить ділова, комерційна інформація банків, страхових компаній, туристських фірм і автокомпаній, біржеві дані, дані з найновіших технологій, прогнози розвитку й інформація про стан справ в тих чи інших галузях промисловості, сільського господарства та ін. Зосередивши у своїх руках виробництво інформаційної техніки, комп'ютерів і супутного обладнання, розробку їх математичного забезпечення, ТНК контролюють збирання, перетворення і передавання інформації, а країни «третього світу» виступають, в основному, у ролі постачальників даних і покупців обробленої інформації. Надаючи найрізноманітніші дані, країни, що розвиваються, часто і не підозрюють про їх потенціальну економічну, політичну і соціальну цінність, яка виявляється лише після їх відповідної інформаційної обробки. Як наслідок цього, первинні дані передаються із країн «третього світу», як правило, по украй низьких цінах, а нерідко й зовсім безкоштовно, а, повертаючись в обробленому вигляді, продаються по цінах досить високих.

Сьогодні транскордонні потоки інформації широко використовуються у метеорології та цивільній авіації. Технічні досягнення останніх трьох десятиліть, найновіші космічна та авіаційна системи значно поліпшили роботу метеослужб, регулярних даних яких усе більше потребує «третій світ».

Супутникові системи спостереження, крім їх воєнно-стратегічного призначення, дають можливість збирати інформацію про природні ресурси, клімат, прогнозувати врожай. І все це використовується в комерційних цілях.

Зростання інтенсивності, частоти, обсягів міжнародних авіаперевезень також неминуче веде до необхідності впровадження комп'ютеризованих систем телекомунікаційного зв'язку, збирання, обробки і зберігання інформації, потрібної для прогнозування

погоди, складання графіків торговельних і пасажирських перевезень, для забезпечення управління польотами, їх безпеки дій наземних авіаційних служб та ін. У сфері інформаційного забезпечення авіаційних перельотів країни «третього світу» опинились в значній залежності від розвинутих капіталістичних держав. Підготовлені для цивільної авіації транскордонні потоки даних можуть бути використані і в політичних, військових, економічних цілях, становити інтерес з точки зору особистої і громадської безпеки, використуватись поліцією та спецслужбами.

Нерівність і залежність в інформаційній сфері посилюються високою вартістю створення і функціонування сучасних інформаційних систем. Значними також є витрати, що йдуть на оплату інформації, яка поступає по каналах багатонаціональних комп'ютеризованих і інформаційних систем. Так, за входження у систему Всесвітнього товариства для міжбанківських фінансових операцій (СВІФТ) необхідно внести 50 тис. доларів. Крім того, безпосередньо за саме підключення слід заплатити 5 тис. доларів. Плата за обладнання для діалогового режиму ЕОМ «людина — машина» становить 70—75 тис. доларів. Кожний виклик коштує від 15 до 90 доларів на годину.

Поширенню і ефективному використанню інформації в багатьох країнах «третього світу» перешкоджає відсутність налагоджених каналів (офіційних і неофіційних) та мереж одержання інформації, нестача кваліфікованого персоналу. Негативно позначається на їх інформаційному забезпеченні слабкий розвиток бібліотек, центрів документації, довідкових бюро, перекладацьких служб. Слід врахувати також недосконалий розподіл місцевої інформації, яка готується адміністрацією, університетами, корпораціями та ін.

Про низький рівень розвитку інформаційної інфраструктури країн, що розвиваються, свідчить багато цифр і фактів. Так, наприклад, у 1988 р. у світі нараховувалось 550 млн. телефонних апаратів, тобто приблизно 10 апаратів на 100 чоловік. При цьому в США співвідношення становить 80:100, в Індії — 0,3:100, в Ефіопії — 0,2:100. За оцінками експертів, у сучасному суспільстві мінімальне співвідношення має бути 20:100. На середину 80-х рр. на 1000 чоловік у розвинутих країнах і країнах, що розвиваються,

припадало відповідно: радіоприймачів — 835 і 101, телевізорів — 394 і 24. Таким чином, для більшості країн «третього світу» перспектива сучасної телефонізації, а також створення власних сучасних інформаційних систем одержання і зберігання статистичних даних, розвитку поліграфічної бази, бібліотечних і архівних служб збереження інформації — без чого неможливе прискорення економічного та соціального прогресу — є досить віддаленою, а тому віддаленою є і перспектива звільнення від фінансового тягаря, позв'язаного з інформаційною залежністю.

Більшість країн «третього світу» навряд чи будуть спроможні підключитись до нових супутникових телекомунікаційних систем у 90-х рр., оскільки прийом і використання їх інформації ще дорожчі. У результаті відставання країн «третього світу» у розвитку посилиться, економічні та соціальні проблеми поглибляться, залежність від імпортної технології зростатиме.

Останнім часом цей процес влучно названо «електронним колоніалізмом»: створення відносин залежності, які виникають у результаті імпорту комунікаційної техніки й інформаційного матеріалу закордонного виробництва разом з інженерами, техніками і підписанням відповідної угоди, призводить до непомітного, на перший погляд, поширення закордонних стандартів, цінностей та пріоритетів, здатних тією чи іншою мірою змінювати місцеву культуру і процеси суспільного розвитку.

Сьогодні необхідність вироблення стратегії боротьби з «інформаційним імперіалізмом», як одного із найбільш важливих напрямів протистояння неоколоніальній експансії, очевидна.

Виступаючи за рівноправні і справедливі відносини у сфері обміну і використання інформації, розвитку інформаційної техніки, деякі країни «третього світу» розробляють власну політику.

Так, наприкінці 70-х рр. індійський уряд прийняв рішення про те, що будь-яка ТНК може використовувати інформаційні ресурси Індії лише за умови співробітництва на рівних правах з однією з індійських компаній. У відповідь на це американська ІБМ почала згортати свої ділові операції в Індії. Цей факт висвітлив суть методів, до яких вдаються інформаційні ТНК: надаючи на комерційній основі інфор-

маційні послуги і засоби обробки даних, що грунтуються на старих технологіях, вони таким чином намагаються зберегти і постійно збільшувати технологічний розрив у цій сфері.

Проте налагодження в Індії виробництва комп'ютерів сприяло помітному ослабленню інформаційної і технологічної залежності країни від ТНК. На середину 80-х рр. із 2 тис. функціонуючих в Індії ЕОМ понад 1 тис. були місцевого виробництва.

Як же практично реалізується політика «інформаційного імперіалізму» в сучасному «третьому світі», який механізм і основні закони його дії?

Найбільш виразно, так би мовити, у класичній формі цей процес відбувається в Океанії.

Численні острови, розташовані у південній і південно-західній частинах Тихого океану і об'єднані географічним поняттям Океанія, ще донедавна — на початку 70-х рр. XX ст. були своєрідною, недоторканою зоною колоніалізму. Лише острівні держави Західне Самоа і Науру здобули незалежність у 60-х рр.

70-ті рр. стали переломним етапом в історії народів Океанії. Саме в цей час вони добилися особливо значних успіхів у визвольній боротьбі і на початку 80-х рр. в Океанії нараховувалось вже дев'ять незалежних держав.

Отже, Океанія вступила в завершальний період ліквідації колоніального панування. Проте це зовсім не означає, що океанійські країни здобули реальну незалежність. Імперіалістичні держави змушені визнавати їх юридичну самостійність, все-таки намагаються зберегти свій контроль над ними. А США і Франція взагалі не збираються надавати незалежність жодній із підвладних їм океанійських територій [1].

Значення тихоокеанських островів для імперіалістичних держав постійно зростає. Це пояснюється як військово-стратегічними, так і економічними причинами. Тихоокеанські острови використовуються для розміщення військово-морських та військово-

[1] «Заморськими територіями» Франції у Тихому океані є Нова Каледонія, Французька Полінезія, до складу якої входять Маркізькі острови, острови Товариства, Таїті, Туамоту, Гамб'є, Тубусі, острови Уолліс і Футуна. Під «опікою» США перебувають Маріанські, Каролінські та Маршаллові острови.

повітряних баз, станцій космічного стеження. На островах створені склади зброї, вони є випробувальним полігоном для найновіших ракетно-ядерних систем.

Протягом 60 — 80-х рр. на островах було відкрито багатющі поклади бокситів, мідної руди та багатьох інших цінних корисних копалин. Значення Океанії зросте, безперечно, ще більше, коли людство розпочне широкомасштабне використання морів з метою видобування сировини, забезпечення продовольством за рахунок морепродуктів.

Ось чому Океанія лишається зоною підвищеної уваги з боку провідних імперіалістичних держав, насамперед США, Франції, Японії, Канади, які в стратегічних планах по утриманню її у сфері своїх «життєво важливих національних інтересів» неабияку роль відводять духовному, культурному та ідеологічному підпорядкуванню населення океанійських країн.

Так країни Океанії наштовхнулися на проблему, що стоїть перед усім «третім світом» — інформаційний імперіалізм. Монополія на інформацію знаходиться в руках західних компаній, а телебачення та супутниковий зв'язок посилило її в сотні разів. Інформацію для них передають п'ять супутників зв'язку, що входять в систему Міжнародного консорціуму супутникового зв'язку із штаб-квартирою у Вашінгтоні. Його членами є Австралія, Нова Зеландія і Фіджі, проте цим джерелом інформації користуються також Кірібаті, Науру, Соломонові Острови, Тонга, Вануату, Французька Полінезія і Нова Каледонія. Існує і програма «Пантихоокеанські експерименти в галузі освіти і комунікацій за допомогою супутників», яка діє вже понад 10 років, координується Гавайським університетом (США) і охоплює загалом 16 країн.

Уся інформація носить прозахідний, зокрема проамериканський, характер. Пропаганда способу життя, матеріальних і духовних благ індустріально розвинутих країн, які, м'яко кажучи, не по кишені аборигену-острів'янину, приголомшує його, породжує почуття власної неповноцінності, другосортності. У 1979 р. на Міжнародній конференції з проблем засобів масової інформації у країнах Азії та Океанії, яка відбулась у столиці Малайзії — Куала-Лумпурі,

Австралія та Нова Зеландія [1] наїжачено сприйняли пропозиції про те, щоб перетнути шлях дезинформації та пропаганді, які забезпечують інтереси неоколоніалізму.

Внутрішньорегіональні системи зв'язку і поширення інформації в Океанії, як і зовнішні комунікації, склались ще в колоніальну епоху і відповідали, у першу чергу, потребам країн — володарів регіону. Ось чому і в наш час головними є канали зв'язку, що сполучають столиці океанійських держав із столицями їх колишніх «опікунів». Наприклад, зв'язок між Порт-Морсбі (столиця Папуа — Нової Гвінеї) з великими містами Австралії налагоджено краще, ніж з власними внутрішніми районами.

Книговидання в Океанії розвинуте погано і з комерційної точки зору є справою складною і малоприбутковою через значні відстані між островами і етнолінгвістичні відмінності, відсутність матеріально-технічної бази. Місцева книжкова продукція — це, в основному, брошури, які видаються обмеженим тиражем. Збут цих видань ускладнено: критична преса США їх ігнорує і, як наслідок, торговельні книжкові фірми їх не замовляють. Долю рукопису вирішують закордонні компанії — австралійські, новозеландські, місцеві філії англійських та американських фірм. Ось чому книжковий ринок заповнено продукцією американських, англійських, австралійських, французьких видавництв.

Швидкісний сучасний транспорт та найновіші технічні засоби передачі інформації, якими володіють економічні лідери регіону, дають можливість нарощувати обсяг інформації, яка подається з форпостів західної цивілізації. Проте, крім загального інформаційного потоку, який циркулює у США, Австралії, Новій Зеландії і охоплює їх острівних сусідів, на Океанію передається і цілеспрямована інформація із провідних імперіалістичних держав. 7 короткохвильових станцій «Радіо Австралії» щоденно готують 69 блоків останніх новин англійською, французькою і неомеланезійською мовами. У 1982 р. було введено в дію новий Центр «Радіо Австралії» в Мельбурні. Як твердять фахівці, це найсучасніший

[1] Ці країни разюче відрізняються від своїх тихоокеанських сусідів рівнем соціально-економічного розвитку та воєнного потенціалу, вони найбільшою мірою орієнтовані на Захід.

студійний комплекс у Південній півкулі. Дві радіостанції «Радіо Нової Зеландії» також щоденно ведуть передачі на коротких хвилях для південнотихоокеанських островів і Австралії англійською (програма внутрішнього радіомовлення), маорійською, самоанською, тонганською, раротонгською і ніцеською мовами (спеціальні програми для аборигенів). Бі-бі-сі постачає фіджійські та інші океанійські радіоцентри записаними на плівку програмами. Радіомовлення США на Мікронезію здійснює «Голос Америки». Ці радіостанції поряд з щоденними газетами колишніх метрополій є найбільш оперативними джерелами інформації на островах Тихого океану. На територіях, що перебувають під управлінням Франції, радіо і телебачення контролюються французькою державною службою радіомовлення. Із Франції транслюється значна кількість радіопрограм і всі телевізійні.

Виробництво обладнання для систем зв'язку і підготовка технічних кадрів здійснюються в капіталістичних країнах. Ще в 1979 р. у США, на Гавайях, при підтримці уряду цього штату, Гавайського університету, Гавайської телефонної компанії і Гавайської асоціації телекомунікацій було створено Тихоокеанську раду по телекомунікаціях (ТРТ), яка координує діяльність телекомунікаційних фірм у регіоні. Загальна кількість її членів, колективних та індивідуальних, на початок 90-х рр. становила понад 950.

З іноземною допомогою створено і телевізійну мережу в країнах тихоокеанського регіону. У французьких володіннях домінують передачі телебачення Франції. У Східному Самоа, де було споруджено в 1964 р. телецентр, передачі ведуться по трьох каналах англійською і самоанською мовами. Денні передачі розраховані на школярів, дітей, непрацюючих, вечірні мають інформаційний та розважальний характер. Передачі цього телецентру приймаються і в Західному Самоа, де на 1 тис. чоловік припадає 16 телевізорів. У незалежних тихоокеанійських країнах розвиток телебачення, тим більше на національній основі — це проблема майбутнього. Технічні, фінансові, кадрові можливості (точніше їх відсутність) стримують прогрес цієї важливої культурної та духовної сфери. Так, уряд Папуа — Нової Гвінеї у другій половині 80-х рр. прийняв рішення упровадити

телебачення у країні і звернувся до іноземних компаній з проханням вносити пропозиції, що викликало помітне пожвавлення в австралійських та новозеландських ділових колах.

У результаті уряд Папуа — Нової Гвінеї підписав контракт на три роки з австралійською телекомпанією щодо організації системи телебачення у країні під назвою — Національна телевізійна мережа (НТМ). 15 % капіталу НТМ належить уряду Папуа — Новій Гвінеї, 50 % — приватним особам, понад 35 % — австралійській компанії. Таким чином, у цьому об'єднанні переважає іноземний приватний капітал.

Широко побутує точка зору, що касетне телебачення, яке за останні роки набуло значного розмаху в тихоокеанійських країнах (касети продаються в магазинах або видаються у відеотеках) має ряд істотних переваг, оскільки позбавляє турбот по організації телебачення і контролю над ним.

На одному з конгресів Міжнародного центру шкіл кіно і телебачення, який відбувся в 1982 р. у Сіднеї (Австралія), представники Папуа — Нової Гвінеї і Фіджі попереджали про культурно-експансіоністський характер комерційного телебачення, стверджуючи, що воно завдає непоправної шкоди національним культурним цінностям і традиціям.

У 1984 р. у ході боротьби зі злочинністю в Папуа — Новій Гвінеї один із членів уряду виступив проти телебачення взагалі. Наслідком перегляду багатьох з фільмів, що демонструються, сказав він, буде зростання правопорушень і моральна деградація місцевого населення, особливо молоді. А представники національних інтелігентських кіл Фіджі після прослуховування інтерв'ю австралійського боса преси і телебачення висловились так: «Будь-який місцевий сюжет буде вміло інтерпретовано для того, щоб підірвати вплив прогресивно мислячих місцевих політичних діячів та лідерів общини».

Проте традиційне і касетне телебачення продовжують наступ на ринок тихоокеанських країн. В Австралії вільно, без будь-яких обмежень продаються касети порнофільмів найнижчого гатунку і фільми, про пропагують насильство, людиноненависництво, культ «супермена». Основна маса фільмів,

які є у прокаті — це гостросюжетні бойовики, серії про походження Джеймса Бонда, Рембо, еротичне місиво. У глядача, як правило, немає ніякого вибору, або як модно зараз висловлюватись — відсутня альтернатива.

Цензори-чиновники, яких призначає уряд, поліцейські, митники, представники церкви здебільшого покладаються на оцінки, що даються фільмам цензорними комітетами колишніх метрополій і висловлюють протест лише проти вже надто відвертого сексу, вражаючої, деталізованої жорстокості.

У зв'язку зі зростанням невмотивованого насильства та актів злісного хуліганства, було вжито деяких заходів, щоб стримати наплив такого «культурного ширвжитку». На Фіджі заборонено прокат американських та гонконгських бойовиків, у провінції Папуа — Нової Гвінеї — Північні Соломонові Острови — «фільми кунг-фу».

Проте критерії дозволеного і недозволеного настільки розпливчасті, що комерсанти часто без значних зусиль обминають усі перешкоди. Так, в Західному Самоа порнографічні стрічки можна дивитися у закритих клубах по абонементах. Хоч у Папуа — Нову Гвінею і заборонено ввезення сумнозвісного журналу «Плейбой», його можна вільно купити в газетних кіосках, як і комікси жахів та фантастику бульварного змісту.

Мережа кінотеатрів на островах, що належить західним прокатним фірмам, є провідником масової буржуазної культури в її найбільш вульгарних, отруйних різновидах, особливо небезпечних в океанійських умовах через специфіку історичного етапу — зміну суспільного ладу. І, звичайно, шкода, що людська цивілізація кінця XX ст. ознайомлює цих людей не з кращими надбаннями світового мистецтва, літератури, музики та ін., а з сурогатами мистецтва, де навряд чи можна знайти проблиск інтелекту, поклик до високих духовних злетів, і які, до речі, належним чином оцінюються освіченими людьми на самому Заході. Проте робиться це не випадково. Гра йде на дуже високих ставках. Ціна виграшу — екзотичні острови тихоокеанського регіону з відповідно змодельованими мешканцями цього «райського куточка» Землі.

Змальований у романі новозеландського письменника А. Вендта «Листя баньяну» епізод є ілюстрацією того, як під впливом кінематографа відбувається «американізація» океанійської культури, зростає злочинність серед неповнолітніх. Один із героїв роману розповідає про своє життя: «Тагата і я ходимо в кіно майже щовечора. Найкращі фільми — ковбойські, тому що їх герої не сидять без діла, там ллється кров і править швидкий суд. Ми з Тагатою носимо джинси, як ковбої. Ми палимо американські сигарети, п'ємо кока-колу, як янкі, і цідимо крізь зуби як гангстери із Чікаго».

Роблять свою справу і реклами закордонних компаній, пропагуючи цінності капіталістичного світу, деформуючи місцевий спосіб життя, сприяючи зростанню споживацьких настроїв, з одного боку, а з другого — болісного розчарування, пов'язаного з неможливістю задовольнити свої бажання, викликані рекламою. Низькопробні рекламні оголошення, емблеми, кліпи — елементи споживацької культури, впливають не тільки на добре забезпечені, а й на найнижчі верстви суспільства у країнах, що розвиваються. Суттєвим є те, що головними постачальниками реклами в Океанії виступають США та Японія, тобто країни, що вкладають найбільші кошти у підготовку інформації такого роду (США посідають перше місце, а Японія — друге в світі по витратам на рекламний бізнес).

Попкультура в різноманітних її проявах і формах культивує людину-споживача, паралізує її творчу і соціальну активність. Це не пропагандистський вислів з часів застою. Адже не йдеться про такі витвори духовної діяльності, що містять в собі загальнолюдські цінності. Самі представники елітарних інтелектуальних кіл Заходу з тривогою зазначають наявність застою у філософському сприйнятті навколишнього світу в індустріально розвинутих країнах. Зокрема, надзвичайний інтерес являє в цьому відношенні стаття відомого американського політолога, помічника директора служби планування держдепартаменту США, професора Френсіса Фукуями «Кінець історії», яка вийшла наприкінці 1989 р. Її повністю або у вигляді тез було передруковано в усіх провідних газетах та журналах Європи, Північної Америки, Японії, країн «третього світу».

(Радянський читач може ознайомитись з нею в щотижневику «За рубежом» за 1989 р.)

Поява цієї статті є сенсацією в сучасній політології та футурології. Заслуга Фукуями полягає в тому, що йому вдалося в найдосконалішій формі узагальнити ідеї філософсько-політичного змісту багатьох інших вчених. Тобто революційного перевороту, аж надто оригінального наукового відкриття Фукуяма не зробив. Проте він (і це вже, безперечно, його заслуга) досить переконливо доводить до свідомості мислячих людей, жителів постіндустріальних країн думку про те, що їхня система наблизилась до кінця свого розвитку. Завдання, які 150—200 років назад ставив перед собою капіталізм, по суті, багато в чому виконані і навіть перевиконані. Створено високий матеріальний добробут. Суспільства розв'язали основні економічні проблеми. А що ж далі? — ставить принципове запитання автор. Невже попереднім поколінням сьогоднішніх суперрозвинутих індустріальних держав необхідно було так затято працювати на зорі становлення капіталізму, завойовувати і грабувати колонії, битися між собою за переділ світу (перша і друга світова війни), щоб їх нащадки наприкінці XX ст. тільки й мали, що холодильники з 38 сортами ковбаси, по два автомобілі на сім'ю, по окремому туалету на кожного та ін. Звичайно, запитання поставлено у дещо спрощеній, утрированій формі. Проте якщо збагнути його глибину, філософський аспект, то мимоволі замислишся. Невже тільки в цьому сенс буття, і решта світу колись також прийде до такого стану речей услід за передовим, індустріальним і науково-технічним авангардом світового співтовариства і цим буде вдоволена? Фукуяма дає однозначну відповідь: якщо це так, то це — кінець розвитку.

Негативні наслідки попкультури в Океанії, як і в інших регіонах, де ще широко поширені докласові соціальні структури, посилюються, оскільки вона є тут інструментом адаптації індивідуума, який ще донедавна мешкав в сільській общині з її патріархальними традиціями, до умов сучасного світу. Попкультура впливає на його психологію, уявлення, духовні цінності, життєві орієнтири в напрямі прийняття буржуазної культури, капіталістичних принципів організації суспільства і, отже, неприйняття інших орієнтирів, інших альтернативних форм громадської свідомості та політичних моделей.

Масова культура руйнує, часто розмиває самобутні океанійські культури. Так, розвиток іноземного туризму при всіх його економічних перевагах породжує місцевий різновид культурного ширвжитку. Перетворення у перспективі островів у туристський рай, досить комфортабельний і тихий, що створює ілюзію, так би мовити, первісного існування на лоні природи, призводить до вихолощення традиційної культури, до безсоромної і небезневинної експлуатації тихоокеанійської екзотики. Народне мистецтво тихоокеанійських країн пакується у випробовані форми, вироблені буржуазною попкультурою.

Так, на першому Південнотихоокеанському фестивалі місцеві танці зусиллями іноземних організаторів нагадували стандартні голлівудські рекламні ролики.

Орієнтація на туристський бізнес не тільки визначає комерційний характер традиційного мистецтва, а й його пристосування до уподобань, смаків туристів — переважно представників середнього класу. «Індустрія туризму аж надто корумпована,— зазначає новозеландський дослідник Р. Крокамб.— І не в звичайному розумінні грошових хабарів, а в більш глибокому смислі перекручення, фальсифікації, перетворення туризму в дешевку заради збільшення прибутків».

Типовий для туристичного бізнесу в Океанії епізод описано чехословацьким мандрівником П. Якешем у книжці «До вулканів Тихого океану». Власник невеличкого готелю у Папуа — Новій Гвінеї, колишній службовець колоніальної адміністрації, «доповнює» для туристів пересічний набір екзотики — туземні хижі, виготовлення та продаж сувенірів, «фольклорний ансамбль» із напівоголених 12—15-річних папуасок, ще й такою пригодою. Автобус, який привозить прибулих туристів із аеропорту до готелю, по дорозі зазнає «аварії» і на них нападають «туземці», щоб «зжерти».

Загалом взаємодія двох культурних потоків: оригінальної культури народів «третього світу» і так званої масової попкультури Заходу відбувається не на користь першої. Проблема ця, безперечно, дуже складна і носить принциповий характер. Адже якщо так вже історично склалося, що протягом досить тривалого часу країни «третього світу» ще залежатимуть

у технологічному та фінансовому відношеннях від західних індустріальних центрів, то хочеться вірити, що духовно-моральний потенціал країн Азії, Африки та Латинської Америки — Вершина, яку ніколи не буде до кінця заплямовано політичною дезинформацією та штампами низькопробної ерзацкультури.

Хочеться сподіватися, що людство в XXI ст. сягне таких висот у своєму розвитку, коли пануватиме лише об'єктивна істина і спільні, неминущі загальнолюдські інтереси і «малих», і «великих» народів, які є дітьми однієї матері — планети Земля.

ГАНЬБА XX СТОЛІТТЯ

До роботи — з шести років.— Дитячі руки і перські килими.— Неораби кінця XX ст.— Куди зникають викрадені діти? — Чому мовчить закон?

Дорога надій — так можна назвати початковий етап незалежного політичного розвитку молодих країн Азії, Африки та Латинської Америки. Проте ейфорія перших десятиліть від усвідомлення своєї суверенності минула, і шлях, що вже подолано, свідчить: не всі мрії збулися, не всіх цілей, що висувалися лідерами національно-визвольної боротьби на зорі її зародження, досягнуто.

І хоч у сьогоднішньому «третьому світі» наявні окремі приклади швидкого економічного зростання (украй нерівномірного та суперечливого), а деякі з його членів навіть утворили клуб «нових індустріальних країн», визначальною рисою життя колишніх колоній та напівколоній лишається бідність, злидні, часто просто нелюдські умови життя, неписьменність, недоїдання і голод, висока дитяча смертність, епідемії. Такою є гірка правда. На початку 80-х рр. рівень доходів на душу населення у країнах «третього світу» був у 11 разів нижче, ніж у розвинутих капіталістичних країнах. І розрив цей в останньому десятилітті XX ст., на жаль, не скорочуватиметься, а зростатиме.

Чи не найжахливішою і найсумнішою стороною життя країн Азії, Африки та Латинської Америки є (після голоду) узаконена тут підневільна, виснажлива дитяча праця. Економічні структури країн Азії, Африки та Латинської Америки, виявляється, просто не можуть обходитися без залучення у виробництво своїх неповнолітніх, соціально незахищених громадян. І це — ганьба XX ст.!

Згідно з даними Міжнародної організації праці (МОП), кількість дітей, зайнятих на виробництві, з 1960 до 1975 р. зросла в усьому світі з 41 млн до 54 млн чоловік, причому майже всі вони — діти країн «третього світу».

У 1979 р. на кожну тисячу працюючих припадало: в Африці — 17 дітей, в Азії — 14, у Південній Америці — 6, в Європі та Північній Америці — по одній працюючій дитині.

Трудова діяльність дітей дуже часто починається майже у дошкільному віці. Зокрема, у Бомбеї близько 30 % дітей починають працювати у віці від 6 до 9 років. І це ще не «найнижча точка» трудового шляху. У тій же Індії на фабриках по виробництву тютюну можна побачити п'ятирічних дітей, а на сірникових — навіть три-чотирирічних, які допомагають своїм матерям. У Колумбії більшість дітей, зайнятих в гірничодобувних кар'єрах і на виробництві цегли, починають працювати, коли їм ще не минуло восьми років. За даними соціологів, на одному з підприємств Єгипту, де працювало 48 хлопчиків і 2 дівчаток, 14 із них були віком від 4 до 10 років, 21 — від 11 до 13 і 17 — від 14 до 15 років.

Дитяча праця використовується фактично в усіх галузях народного господарства країн «третього світу». Це і сільськогосподарські роботи — сівба, пополювання, збирання врожаю, обмолот та ін.; в обробній промисловості діти зайняті не тільки на допоміжних роботах (пакування виробів, наклейка етикеток), а й в основному виробництві. Багато дітей працює в шахтах, кар'єрах, на будівельних майданчиках. Діти працюють прислугою в готелях, ресторанах, у заможних будинковласників, є дрібними торговцями, а також чистильниками взуття.

Здавалось би, що в цьому поганого? Такий стан речей можна було б лише вітати. Адже праця, як одностайно свідчать найавторитетніші представники світової педагогічної думки,— найкращий вихователь і стрижень підготовки молодої людини до вступу у доросле життя. Проте звичайно, що самої тільки праці недостатньо. Принципово важливим є те, у яких умовах вона реалізується.

Як частина економічно активного населення, діти у країнах «третього світу» приречені на таку тривалість робочого дня, яка часто не під силу і дорослим. Так, на тому ж підприємстві в Єгипті, про яке вже йшлося, лише 4 % дітей були зайняті на роботі менше 8 годин, у 26 % тривалість робочого дня сягала 8 годин, 42 % щоденно працювали від 8 до 11 годин, 16 % — 12 годин і 12 % — понад 12 годин. У Болі-

вії наймані робітники, у тому числі і діти, як правило, працюють по 12 годин на добу.

Непосильна фізична праця завдає непоправної шкоди здоров'ю дитини, зумовлює тяжкі хвороби, а часом і передчасну смерть. Дітям доводиться працювати або на відкритому повітрі, без будь-якого захисту від пекучого тропічного сонця, або в тісних, задушливих, погано освітлених приміщеннях, без води і туалету. Вони змушені піднімати непосильні вантажі, мати справу з механізмами та інструментами, розрахованими на дорослих, що становить небезпеку для їхнього життя.

Так, на околицях індійської столиці Делі тисячі дітей зайняті на виробництві цегли з глини. Щодня вони разом з батьками (такі собі сімейні бригади) виготовляють по 2—3 тисячі штук цегли.

Як правило, дорослі чоловіки копають глину, складають її до куп і заливають водою. Діти підносять замочену глину жінкам, які формують цеглу. Іноді діти самі копають глину і заливають її водою, а батьки формують. Робочий день — ненормований. Правил техніки безпеки, особистої гігієни — жодних. Працюють, головним чином, уночі, оскільки виробляють таку цеглу у найжаркішу пору року (для швидкого висихання готової продукції). Удень діти з батьками відпочивають у запорошених пилом хижах. Найпоширеніше тут захворювання — сілікоз, на який вони неодмінно захворюють через 3—4 роки виснажливої праці.

На будівельних майданчиках діти копають землю, готують суміш із вапна, переносять цементний розчин і глину, прибирають будівельне сміття тощо. Їм доводиться працювати в середньому по 10 годин на добу, перевтома та хронічне недоїдання притупляють увагу, а як наслідок — високий рівень виробничого травматизму.

У кого не викликали захоплення неповторні візерунки та якість всесвітньовідомих іранських (перських) килимів! Процес їх створення описано в одному з документів МОП: «Дівчатка практично цілодобово сидять на вузеньких дощечках. Вони не можуть змінити позу. Працювати їм доводиться скарлючившись, перегнувшись навпіл. Незважаючи на дитячий вік, деякі з них вже страждають анкілозом нижньої частини тіла. Є багато хворих на сухоти,

недокрів'я тощо. У них розвиваються сутулість, викривлення рук і ніг. У таких районах Ірану, як Керман, де багато дівчат зайнято килимарством, чимало жінок страждають безпліддям».

Узагалі нема жодного виду робіт, який при тривалих та інтенсивних навантаженнях негативно не впливав би на дитячий організм. Так, на перший погляд немає нічого шкідливого в тому, що дитина-офіціант розносить на таці чай в якійсь маленькій індійській чайній. Проте коли її робоча зміна триває 12—16 годин, коли ця трудова операція повторюється сотні разів без перерви, то негативні наслідки для здоров'я дитини неминучі.

З усіх видів праці, мабуть, найбільш згубним і фізично, і морально для дітей є збирання утильсировини, яку за безцінь забирають у них скупщики. Робочий день збирачів утилю триває з раннього ранку і до пізньої ночі, ця робота пов'язана з великими пішими переходами. Босоніж, одягнуті у лахміття, діти змушені порпатися у смітниках, вибираючи і сортуючи папір, олово, залізо, пластмасу, рештки скла тощо. В одному із досліджень індійських фахівців говориться, що така робота повністю вбиває прагнення до особистої гігієни. Через бідність діти, які збирають утиль, рідко користуються туалетним милом, щоб змити з себе бруд. Часто вони навіть не мають води, щоб це зробити. У результаті поширені шкіряні захворювання. Іхня звичка їсти харчові відходи призводить до шлункових хвороб. Збираючи гострі шматки заліза і жерсті, вони можуть поранитись, що викликає стовбняк.

Систематичне перенапруження та перевтома від непосильної праці спричиняють уповільнення або припинення росту дітей. Медичні обстеження свідчать, що ті, хто починає працювати до 14 років, у середньому на чотири сантиметри нижчі від тих, у кого трудова діяльність починається після 18-ти.

Поповнивши армію найманої праці, діти у країнах «третього світу» стають учасниками складного комплексу трудових відносин. По суті, це ті ж відносини, що й у дорослих робітників, але з притаманними для них специфічними рисами. Найголовніші серед них — більша залежність, практично повне безправ'я, юридична незахищеність. Найбільш страшний тип залежності виникає в тих випадках, коли

самі батьки в рахунок оплати боргів віддають своїх дітей лихварям, по суті, продають їх у рабство. Боргове рабство поширене практично в усіх регіонах «третього світу». Наприклад, у Бомбеї власники ресторанів забирають дітей у батьків-боржників. Такій дитині надається лише дах над головою і мінімальне харчування, а праця такого неораба кінця XX ст. — безплатна. Хозяїн може його побити, довільно збільшувати тривалість робочого дня, примушувати виконувати будь-яку брудну роботу. Такі діти з самого початку приречені, їхній зв'язок з батьками, з родиною уривається, вони перетворюються на механічних роботів, яким уже ніколи не посміхнеться доля.

На багатьох будівельних майданчиках Пакистану діти перебувають після робочого дня за колючим дротом під пильним наглядом охорони. Фактично вони живуть там як в'язні, при спробі самовільно вийти за межі «зони» їх піддають тілесним тортурам.

Проте найжахливішим явищем у ряді країн «третього світу», безперечно, є бізнес, зрошений дитячою кров'ю.

...Марія-Луїса Крус о другій годині дня поверталася додому з базару, тримаючи на руках трирічну доньку. Ніщо не передвіщало лиха. Чоловік, що крокував за нею, не викликав у жінки жодної підозри. Не звернула вона уваги й на те, що неподалік від них рухалось таксі жовтого кольору, на якому були відсутні номерні знаки. Ледве вона наблизилась до дверей свого будинку, як незнайомець раптово підскочив до неї і вихопив дівчинку з її рук. Мати встигла схопити його за волосся, але тільки тоді, коли вона почала голосно кричати і кликати на допомогу, бандит випустив із рук жертву і втік.

Ось така подія трапилась нещодавно у Куахімальпі — приміській зоні мексіканської столиці. Викрадення дітей стало повсякденним явищем і в інших мексіканських містах і селищах. Так, наприклад, у Пачуці, адміністративному центрі штату Ідальго, тільки в середині травня 1990 р. було викрадено шестеро неповнолітніх дітей. Батьки нещасних малюків заявили в поліцію, що підозрюють у злочині якогось Мартінеса Гомеса та його банду, які продають дітей у Сполучені Штати Америки,

де їхні внутрішні органи використовуються для пересадки хворим пацієнтам.

Проблема викрадання дітей за останній час загострилась у Мексіці настільки, що стала предметом спеціального обговорення. Було наведено вражаючі факти. Так, у столиці та у федеральному окрузі щотижня зникає в середньому п'ятеро дітей. У деяких випадках до підпільної торгівлі дітьми виявились причетними поліція та прокуратура.

Нелегальний «бізнес» на дітях безпосередньо пов'язаний зі зростаючим попитом на них у Сполучених Штатах Америки, де в 1987 р. було усиновлено більше, ніж 10 тис. мексіканських дітей (у 1980 р.— тільки 5139).

Яких слід вжити заходів, щоб покласти край цьому жахливому бізнесу? Відповіді на це запитання поки що немає. Не було дано її й на асамблеї представників федерального округу. Поки що діє правило: «Рятування потопаючих — справа рук самих потопаючих». Населення Куахімальпи, наприклад, склало з допомогою поліції словесний портрет викрадача дітей і розклеїло його в усіх школах, дитячих садках; місцеві жителі вважають за необхідне створити щось на зразок «комітету самозахисту». Проте все це лише самодіяльність. Органи влади поки що мовчать, а ситуація, між іншим, вимагає конкретних рішучих дій.

Нелегальна торгівля дітьми — актуальна проблема не тільки для Мексіки. Вона існує практично в усіх країнах Латинської Америки. Маршрути мерзенного бізнесу починаються у різних точках континенту і сходяться, в основному, у Сполучених Штатах. Подібно наркобізнесу, підпільна торгівля латиноамериканськими малюками спричинена тим же економічним законом — попит народжує пропозицію.

Латиноамериканська преса, представники громадських, релігійних організацій вже не раз заявляли про те, що викрадені діти продаються головним чином до Сполучених Штатів, а також в Ізраїль, Швейцарію, Швецію. Цим бізнесом займається міжнародна мафія. Вона активно діє в Уругваї і Аргентині, Бразілії і Чілі, Парагваї, Перу та інших країнах. У Парагваї, наприклад, так звана «місія Ван Борен» викрадає дітей, продає їх за кордон як «живий то-

вар, а тими, хто досяг повноліття, поповнює злочинне середовище. В Аргентині щорічно викрадається і продається за межі країни більше, ніж 4 тис. дітей. Залежно від кольору шкіри та волосся, від росту та ваги за кожну дитину мафіозі мають від 2 до 20 тис. доларів. Діти нащадків європейських емігрантів, які вирізняються світлим кольором очей та волосся, оцінюються в десять разів дорожче, ніж діти «аборигенів», що мешкають в основному на півдні країни.

У Бразилії федеральною поліцією нещодавно було заарештовано подружжя Сільвейро — португальця Хорхе та його дружину, француженку Ніколь. Їх обвинуватили у «контрабанді дітьми». Злочинці організували «переховний пункт» в одному із найбільш найаристократичніших районів Ріо-де-Жанейро. Іншу підпільну мережу контрабандистів було викрито в містечку Куна-Пора. А от банда, що діяла в місті Аракажу, мала в Європі навіть свій постійний ринок — у Бельгії.

У Чілі, коли поліцією було затримано адвоката Артуро Адару Ібарру, він признався, що формально представляв «Всесвітній центр по усиновленню», а насправді очолював зграю бандитів, що вивозила нелегально чілійських дітей за кордон. «За кожну дитину ми платили матерям 6 тис. доларів, а потім продавали їх сім'ям керівників транснаціональних компаній»,— заявив Ібарра.

Особливо великих розмірів підпільна торгівля дітьми набула у Гватемалі та Сальвадорі, охоплених вже не одне десятиліття полум'ям громадянської війни. Тут контрабандисти діють з розмахом, майже не боячись арешту, а іноді навіть при сприянні органів цивільної влади та армії. У Гватемалі, наприклад, викрадачі дітей «працюють» практично в усіх департаментах. Дітей вони продають до США і Канади, одержуючи за кожного по 20—30 тис. доларів.

Подібні приклади можна було б наводити і далі. Важливим є інше: за останні роки підпільна торгівля латиноамериканськими дітьми зросла в декілька разів!

Тим дітям, яких купили «добрі дяді й тьоті» із США або Ізраїлю для того, щоб їх усиновити, можна сказати, ще повезло. Адже за останні роки набула значних масштабів інша галузь цього ганебного

бізнесу — торгівля викраденими дітьми з метою їх вбивства і заволодіння органами тіла. У кінці 1988 р. Міжнародною асоціацією юристів-демократів Комісії ООН по правах людини було представлено інформацію, в якій зазначалось: «З того часу, як стала можливою пересадка органів, ймовірно і стала можливою торгівля частинами людського тіла».

Звичайно, все, що має відношення до подібної торгівлі, тримається і продавцями, і покупцями в найсуворішій таємниці. І все-таки деякі факти стають надбанням гласності. Так, один з чиновників, який займався питаннями соціального забезпечення у Гондурасі ще у 1977 р. заявляв, що багато сімей всиновлює дітей з фізичними вадами, щоб потім продавати їх по «частинах», практично вже підтверджено існування контрабандної торгівлі органами тих дітей, яких було викрадено із бідних гаїтянських сімей. Коли парагвайська преса повідомила, що тільки за перші шість місяців 1988 р. було продано за кордон сто парагвайських дітей, суддя Анхель Кампос, який розглядав справи незаконного всиновлення, висловив переконаність, що ці діти призначались для умертвіння з метою продажу їхніх органів у «банки органів» у Сполучені Штати.

У гондураському місті Сан-Педро-Сула, а також у столиці Гватемали (м. Гватемала) поліція час від часу виявляє «будинки для відгодівлі», призначені для утримання викрадених дітей.

Як же покінчити з викраданням дітей, їх незаконним усиновленням та контрабандним вивезенням за кордон? Громадськість, політичні та урядові кола латиноамериканських країн шукають відповідь на це запитання, проте поки що ні відповіді, ні практичних результатів, на жаль, немає.

Одні вважають, що необхідно в першу чергу розв'язати соціально-економічні завдання, зокрема ліквідувати злиденність, що було б головною передумовою захисту дітей. Інші наполягають на необхідності прийняття спеціального законодавства, яке б захищало права дітей так само, як і дорослих.

А ще дехто твердять: боротися треба не з підпільною торгівлею, тобто не з «пропозицією», а з «попитом». Починати ліквідацію цієї гострої проблеми необхідно не з Латинської Америки, а з США, Ізраїлю, європейських країн, які повинні забезпечити

захист прав викрадених і проданих дітей шляхом якнайсуворішого покарання за фіктивне усиновлення. Одним словом, в ідеях та пропозиціях нестачі не відчувається. Справа лише за тим, щоб втілити їх у життя. А поки що злочинний, а іноді і кривавий «бізнес» на дітях продовжує процвітати.

А як захищає закон тих дітей, у яких злочинці не крадуть нирки, печінку, серце окремо, а крадуть дитинство загалом, тобто у дітей, що вимушені продавати себе як робочу силу з раннього віку? Якою є тут позиція офіційної влади?

Оскільки спроби втілення в життя законів про використання дитячої праці в умовах економічного безладдя, характерного для більшості сучасних країн Азії, Африки та Латинської Америки, суперечать інтересам підприємств, то такі заходи, як правило, є неефективними.

«Державних інспекторів по праці рідко викликають на підприємства, за мовчання їм дають чималі хабарі»,— зазначається, наприклад, у звіті Лондонського товариства по боротьбі з рабством, яке провело обстеження умов праці дівчат у килимарстві у Марокко. Проте навіть тоді, коли якийсь інспектор захоче діяти чесно, відповідно до духу та букви закону, йому вкрай рідко вдається викрити порушення юридичних інструкцій з боку підприємців. Так, якщо під час відвідування підприємства інспектор побачить дитину, яка дійсно тут працює, то тут же з'ясується, що це «родич або знайомий робітника, який щойно вийшов», або «малий прийшов сюди, щоб передати записку» та ін. Часто підприємці влаштовують потайні виходи, через які виводять дітей із робочого приміщення у випадку появи на заводі або фабриці інспектора по праці. Подібних прикладів обману — безліч. До того ж апарат інспекцій настільки малий, що вести систематичний контроль за численними підприємствами — справа марна.

Тож який напрошується висновок? Невже народи «третього світу» напередодні третього тисячоліття приречені на деградацію та вимирання, адже ясно, що суспільства, які не дбають про своїх дітей, позбавляють себе власного майбутнього? Звичайно ж ні! Ні, коли йдеться саме про народи (етнос), а не про недосконалі, часом архаїчні соціально-економічні та політичні структури суспільств країн «третього світу».

Безумовно, що життєдайна діяльність власне народу — це така сила, такий згусток ще не до кінця вивченої за своїм походженням енергії, які здатні подолати будь-які перешкоди, що стоять на шляху вільного розвитку народу.

Справа у тому, що тільки саме зараз, на історичному рубежі XX і XXI ст. особливо виразно видно невідповідність переважної більшості політичних режимів, так званих адміністративно-командних, тоталітарних систем, що склались у більшості країн «третього світу», завданням демократичного, поступального руху вперед. Демонтаж таких систем, заміна їх випробуваними людською цивілізацією ефективними інститутами суспільного управління — основа входження народів країн Азії, Африки та Латинської Америки у третьому тисячолітті у світове співтовариство незалежними і рівноправними його членами.

МІСТОК У МАЙБУТНЄ

Розмірковуючи над головними болючими проблемами, політичним та соціально-економічним буттям країн «третього світу» наприкінці XX — початку XXI ст. можна знайти слово, яке є водночас і ключовим, і узагальнюючим у їх характеристиці. Таким є популярне на всій планеті слово «перебудова». Нині воно сприймається у світі як синонім назви нашої держави. Перебудова — це Радянський Союз, а Союз — це перебудова.

Проте зміни, які несе з собою перебудова, стосуються не тільки нашої країни, вона відкрила нові можливості для широкого, плідного міжнародного співробітництва, зокрема і з «третім світом».

Забезпечення миру — головна позиція нового політичного мислення у міжнародних відносинах — неодмінна умова розвитку молодих національних держав. Лише за умови демократизації, гуманізації всієї системи міжнародного спілкування можуть бути розв'язані проблеми «третього світу».

Поняття «перебудова» досить точно відображає і складний процес трансформації суспільних і економічних структур, що є домінуючим у багатьох країнах Азії, Африки та Латинської Америки — гігантських за своїми масштабами і наслідками перемін у їх внутрішньому житті та зовнішній політиці, що відбулися протягом останніх 30—40 років.

«Третій світ» сьогодні, особливо у порівнянні зі стабільними західноєвропейськими та північноамериканськими демократіями або японським феноменом, це — згусток неймовірної політичної енергії, грандіозних сировинних і людських ресурсів, різких політичних коливань, плацдарм найбільших кровопролить сучасності. Усе це зумовлює безперечність того факту, що розвиток «третього світу» може мати як позитивний, у чомусь навіть і взірцевий, характер, так і деструктивний, дуже небезпечний для всього світу зміст.

Так, казкові перетворення за два останніх десятиріччя «гидких каченят» — Південної Кореї, Таїланду, Сінгапуру, Гонконгу (в Азії), Венесуели, Мексіки, Чілі, Бразілії (в Америці), Кенії, Заїру, Нігерії (в Африці) у «мускулястих драконів» і агресія Саддама Хусейна проти суверенного Кувейту — це протилежні полюси одного і того ж вируючого «третього світу».

З одного боку, економічні успіхи, соціальний прогрес, поступове, але невпинне становлення демократичних інститутів, з другого — небачений за своїми масштабами процес мілітаризації, бажання оволодіти ядерною зброєю, міжнаціональні кровопролитні конфлікти тощо. Мабуть, недаремно переважна більшість фахівців сходиться на тому, що тепер, коли відбувається процес деідеологізації міжнародних відносин, знаменуючий відмову від протистояння суперядерних держав СРСР — США, найбільша загроза термоядерного смерчу виходить саме з країн «третього світу». Сьогодні лігвищем цього смерчу вважають у першу чергу близькосхідний регіон, район Перської затоки.

«Третій світ» бурхливо росте. Чисельність землян за підрахунками демографів до 2040 р. збільшиться удвічі і становитиме приблизно 10 млрд чоловік. Через 60 років — у 2050 р. Індія вийде на перше місце у світі за чисельністю населення (1 млрд 591 млн чоловік), тобто переважатиме Китай (1 млрд 554 млн чоловік). Справа в тому, що Індія уже зараз за темпами приросту населення значно випереджає Китай. У КНР рівень народжуваності становить на кожну тисячу жителів 20 чоловік, а в Індії — 32. Третє місце посідатиме Нігерія, а четверте — Пакистан. Радянський Союз — нині третя за кількістю жителів держава світу — переміститься на п'яте місце, а США — з четвертого місця опиняться на восьмому. І це, безперечно, зумовить загострення старих і виникнення цілого ряду нових завдань, що може спричинити небажані наслідки не тільки для «третього світу», а й для світового співтовариства в цілому.

Наприкінці XX ст. світ живе в атмосфері невирішеності гострих проблем — екологічної кризи, голоду, злиденності мільйонів жителів планети, загрози смертоносних епідемій тощо, які набули глобального характеру. Людство опинилося перед небувалими

завданнями, без розв'язання яких спільними зусиллями його майбутнє ставиться під знак питання.

Сучасне людство можна порівняти з мешканцями хмарочосу, які є різними на вигляд, за характером, своїм матеріальним добробутом, світоглядом та ін. Проте від того, як вони співіснуватимуть, чи дійдуть належного взаєморозуміння, як їм житиметься на кожному з поверхів, залежитиме надійність, порядок, доля усієї будівлі загалом.

Вирішення назрілих проблем без порушення рівноваги і стабільності на світовій арені, забезпечення справедливого балансу інтересів — загальнолюдських і кожної окремої держави — мають бути стрижнем перебудови, що є завданням усього сучасного людського співтовариства, бо нині увесь світ потребує перебудови, тобто якісної зміни, прогресивного розвитку. Це відповідає інтересам мільйонів і мільйонів людей — білих, чорних, жовтих, у Москві і Токіо, Вашінгтоні і Куала-Лумпурі... Перебудова — це, по суті,— єдиний місток, яким людство може увійти в XXI ст. щасливішим, ніж було у XX ст.

ЗМІСТ

Про що ця книжка 3
«Четвертий світ» сьогодні 10
Меркурій та Марс — несумісні 34
Чи винні голодні, що вони... голодні? 54
Блиск і убозтво «драконів» 81
Буття і свідомість міських низів у країнах «третього світу» . 101
Боротьба «карлика» проти «велетня» 123
Хто «володітиме» світом у XXI ст.? 138
Ганьба XX століття 161
Місток у майбутнє 171

Науково-освітнє видання

ГУМЕНЮК БОРИС ІВАНОВИЧ

МІЖ МИНУЛИМ І МАЙБУТНІМ:
Штрихи до портрета країн
«третього світу» напередодні XXI ст.

На украинском языке

Киев, «Освита»

В.о. завідуючого редакцією літератури з історії і суспільствознавства *П. П. Паліенко.* Художник обкладинки *Б. О. Плюта.* Художній редактор *В. О. Пузанкевич.* Технічний редактор *Ц. Б. Федосіхіна.* Коректори *Л. Г. Гринь, Н. П. Васеніна.*

ИБ № 7731

Здано до фотонабору 30.11.90. Підписано до друку 01.08.91. Формат 84×108/32. Папір друк. № 2. Гарнітура шкільна. Друк високий з ФПФ. Умовн. друк. арк. 9,24. Умови. фарбо-відб. 9,64. Обл.-вид. арк. 8,97. Тираж 5000 пр. Вид. № 34451. Замовлення 1-127. Ціна 1 крб. 30 к.

Видавництво «Освіта», 252053, Київ, Ю. Коцюбинського, 5.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе,
310057, Харків, Донець-Захаржевського, 6/8.

Гуменюк Б. І.
Г94 Між минулим і майбутнім: Штрихи до портрета країн «третього світу» напередодні XXI ст.— К.: Освіта, 1991.— 174 с.
ISBN 5-330-01870-6.

У книжці популярно, з врахуванням шкільного курсу з новітньої історії розповідається про сьогодення країн «третього світу», зокрема йдеться про екологічну проблему, боротьбу народів «зони розвитку» проти гонки озброєнь, «інформаційного неоколоніалізму», за мир, справедливий міжнародний економічний порядок та ін.

Для старшокласників.

Г $\frac{4802010000—201}{М210(04)—91}$ 384—92

ББК 66.2(07)

1 крб. 30 к.

